

Valsts pētījumu programmas “Ēnu ekonomikas mazināšana valsts ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai” projekta Nr. VPP-FM-2020/1-0005 „Ēnu ekonomikas izpēte Latvijā (RE:SHADE)” 3. ziņojums

**Zinātniski pamatotas rīcībpolitikas
rekomendācijas ēnu ekonomikas mazināšanai
Latvijā**

Dr. Arņa Saukas redakcijā

2022. gada oktobris

Ziņojuma sagatavošanā piedalījās un/ vai izmantoti materiāli no “Ēnu ekonomikas mazināšana valsts ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai” projekta Nr. VPP-FM-2020/1-0005 „Ēnu ekonomikas izpēte Latvijā (RE:SHADE) iesaistītajiem pētniekiem:

Dr. Nicolas Gaviolle

Dr. Dmitrijs Kravčenko

Dr. Tālis Putniņš

Dr. Arnis Sauka

Dr. Andris Saulītis

Aelita Skromule

Juris Stinka

Dr. Colin Williams

Roberta Zariņa

Dr. Anna Zasova

Pētījuma finansētājs: Valsts pētījumu programmas “Ēnu ekonomikas mazināšana valsts ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai” projekta Nr. VPP-FM-2020/1-0005 „Ēnu ekonomikas izpēte Latvijā (RE:SHADE)”

Izsakām pateicību Valsts ieņēmumu dienesta vadībai par sniegtajiem datiem dažādu projekta pētījumu īstenošanai, visiem respondentiem kas piedalījās intervijās vai citādi sniedza informāciju projekta pētniekiem. Liels paldies BICEPS kolēģei Dr Marijai Krūmiņai par lielu administratīvo atbalstu.

© BICEPS, LZP, 2022

Satura rādītājs

1.Ievads	5
2.Konteksts rīcībpolitikas rekomendāciju izstrādāšanai: vērā ņemami faktori ēnu ekonomikas mazināšanas pieejai	7
2.1 Aplokšņu algas: galvenais ēnu ekonomikas dzinulis	8
2.2 Mazāki, jaunāki uzņēmēji un uzņēmumi, kas maksā relatīvi mazas algas (minimālo algu vai tuvu minimālajai) ēnu ekonomikā iesaistās vairāk. Tomēr to kopējais pienesums ēnu ekonomikai nav vislielākais.	9
2.3 Koordinēta rīcība: institūciju sadarbība ēnu ekonomikas mazināšanai operacionālajā līmenī	13
3. Galvenie ēnu ekonomikas ietekmējošie faktori, Latvijā paveiktais, ēnu ekonomikas apkarošanas labā prakse un rīcībpolitikas rekomendācijas ēnu ekonomikas mazināšanai valstī	14
I.Ēnu ekonomiku ietekmējošais faktors: uzņēmēju un indivīdu uzticēšanās dažādām institūcijām un apmierinātība ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem.	14
<i>AI. Kāpēc šim ēnu ekonomikas faktoram ir jāpievērš uzmanība: Pamatojums, teorijas un empīrisko pētījumu rezultātu kopsavilkums</i>	14
<i>AII. Latvijā paveiktais uzņēmēju un indivīdu uzticēšanās dažādām institūcijām un apmierinātības ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem uzlabošanai: kopsavilkums</i>	28
<i>AIII. Labā prakse uzņēmēju un indivīdu uzticēšanās dažādām institūcijām un apmierinātības ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem uzlabošanai</i>	40
<i>AIV. Rīcībpolitikas rekomendācijas: uzņēmēju un indivīdu uzticēšanās dažādām institūcijām un apmierinātības ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem uzlabošanai</i>	47
II.Ēnu ekonomiku ietekmējošais faktors: varbūtība tikt pieķertam un soda samērīgums iesaistoties ēnu ekonomikas darbībās	47
<i>BI. Kāpēc šim ēnu ekonomikas faktoram ir jāpievērš uzmanība: pamatojums, teorijas un empīrisko pētījumu rezultātu kopsavilkums</i>	48
<i>BII. Latvijā paveiktais lai uzlabotu varbūtību tikt pieķertam un soda samērīgumu iesaistoties ēnu ekonomikas darbībās</i>	54
<i>BIII. Labā prakse varbūtībai tikt pieķertam un soda samērīgumam iesaistoties ēnu ekonomikas darbībās</i>	63
<i>BIV. Rīcībpolitikas rekomendācijas: varbūtībai tikt pieķertam un soda samērīgumam iesaistoties ēnu ekonomikas darbībās</i>	79

III. Ēnu ekonomiku ietekmējošais faktors: nodokļu politika	79
<i>CI. Kāpēc šim ēnu ekonomikas faktoram ir jāpievērš uzmanība: pamatojums, teorijas un empīrisko pētījumu rezultātu kopsavilkums</i>	79
<i>CII. Latvijā paveiktais nodokļu politikas ēnu ekonomikas mazināšanā izstrādē un ieviešanā</i>	95
<i>CIII. Labā prakse nodokļu politikas ēnu ekonomikas mazināšanā izstrādē un ieviešanā</i>	101
<i>CIV. Rīcībpolitikas rekomendācijas: nodokļu politika</i>	110
IV. Ēnu ekonomiku ietekmējošais faktors: nodokļu morāle.	110
<i>DI. Kāpēc šim ēnu ekonomikas faktoram ir jāpievērš uzmanība: pamatojums, teorijas un empīrisko pētījumu rezultātu kopsavilkums</i>	110
<i>DII. Latvijā paveiktais nodokļu morāles jomā</i>	118
<i>DIII. Labā prakse: nodokļu morāle</i>	122
<i>DIV. Rīcībpolitikas rekomendācijas: nodokļu morāle</i>	126
V. Ar konkrētām industrijām un uzņēmumiem saistīti iemesli: aplokšņu algu noteicošie faktori. Tostarp administratīvais slogs (vairākos līmeņos), specifiski mehānismi saistīti ar konkrētas industrijas īpatnībām.	127
<i>EI. Kāpēc šim ēnu ekonomikas faktoram/ dzinulim ir jāpievērš uzmanība: pamatojums, teorijas un empīrisko pētījumu rezultātu kopsavilkums</i>	127
<i>EII. Latvijā paveiktais: atsevišķu nozaru perspektīva</i>	131
<i>EIII. Labā prakse: atsevišķu nozaru perspektīva</i>	139
<i>EIV. Rīcībpolitikas rekomendācijas: atsevišķu nozaru perspektīva</i>	159
4. Rīcībpolitiku ēnu ekonomikas mazināšanai ietekme: kopsavilkums	159
Atsauces	160
1. pielikums. Valsts pētījumu programmas “Ēnu ekonomikas mazināšana valsts ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai” projekta Nr. VPP-FM-2020/1-0005 „Ēnu ekonomikas izpēte Latvijā (RE:SHADE)” 3 ziņojumam: zinātniski pamatotas rīcībpolitikas rekomendācijas ēnu ekonomikas mazināšanai Latvijā	
2. un 2a, 2b pielikumi. Valsts pētījumu programmas “Ēnu ekonomikas mazināšana valsts ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai” projekta Nr. VPP-FM-2020/1-0005 „Ēnu ekonomikas izpēte Latvijā (RE:SHADE)” 3 ziņojumam: zinātniski pamatotas rīcībpolitikas rekomendācijas ēnu ekonomikas mazināšanai Latvijā	

1. Ievads

Šīs, projekta RE:SHADE darba paketes ietvaros, piedāvājam zinātniski pamatotas rīcībpolitikas rekomendācijas ēnu ekonomikas mazināšanai Latvijā. Šie ir praktiski ieteikumi politikas veidotājiem, lai samazinātu ēnu ekonomikas apjomu Latvijā. Ieteikumi balstās uz materiālu kas iesniegts iepriekšējā projekta nodevumos: iepriekš veikto aktivitāšu ēnu ekonomikas mazināšanai apkopojumu, citu valstu labāko praksi, akadēmiskās literatūras analīzi un RE:SHADE rezultātiem, kas analizē ēnu ekonomikas dzinulus un ietekmējošos faktoros. Aplokšņu algas, kā galvenais fokuss rīcībpolitikas rekomendācijām izvēlēts ņemot vērā, ka tieši aplokšņu algas ir bijusi, un joprojām ir, būtiskākā ēnu ekonomikas komponente Latvijā. Atbilstoši jaunākajiem SSE Riga ēnu ekonomikas indeksa aprēķiniem (Putniņš un Sauka, 2022) aplokšņu algas veido 46,2% no kopējā ēnu ekonomikas apjoma Latvijā. Savukārt vidējā algas daļa (%) kuru uzņēmēji reāli maksā algās, bet slēpj no valsts 2021. gadā Latvijā bija 23,8% (Lietuvā: 16,2%, Igaunijā: 17,0%) (Putniņš un Sauka, 2022). Fokuss uz rīcībpolitikas rekomendācijām aplokšņu algu jomā ir arī saskaņā ar patreizējiem Finanšu ministrijas un Valsts ieņēmumu dienesta politiku un darbības virzieniem ēnu ekonomikas mazināšanai valstī.

Lai gūtu labāku izpratni par ēnu ekonomiku ietekmējošiem faktoriem, RE:SHADE projekta ietvaros Saulītis un Kravčenko (2021) veica literatūras pārskatu, ar mērķi identificēt faktoros, kas ietekmē indivīdu un organizāciju iesaistīšanos ēnu ekonomikā. Kopumā Saulītis un Kravčenko (2021) identificēja 50 unikālus faktoros, kas iegūti 23 dažādās publikācijās. Šie faktori tika iezīmēti trīs analītiskās kategorijās. Rezultātā, iesaistīšanās ēnu ekonomikā ir skaidrojama kā saistīta ar (i) strukturāliem, (ii) norēķinu un (iii) vēsturiskiem faktoriem. Strukturālajā kategorijā iekļauti ar iestādēm un formālām struktūrām, piemēram, nodokļu režīmi un likmes, saistītie faktori. Norēķinu kategorijā iekļauti visi aspekti, kas saistīti ar preču un pakalpojumu apmaiņu, piemēram, lielāka preču pieejamība ēnu ekonomikā vai konkurētspējīgāka cenu noteikšana. Visbeidzot, vēsturiskajā kategorijā iekļauti visi faktori, kas saistīti ar noteiktu uzvedību (t. i., “tas ir veids, kā mēs to vienmēr esam darījuši”) un citi ēnu ekonomikas sociokulturālie aspekti. Balstoties uz šo literatūras apskatu, kā arī Gavaille, Putniņš, Sauka, Zasova, 2021 (kopumā: RE:SHADE projekta WP1 un WP2 rezultātiem), tika identificēti sekojoši galvenie ēnu ekonomikas, un specifiski, aplokšņu algu apjoma, ietekmējošie faktori:

1. Uzņēmēju un indivīdu uzticēšanās dažādām institūcijām un apmierinātība ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem.
 - 1.1. Vai sabiedrība tic sociālās apdrošināšanas sistēmai - iespējai saņemt pienācīgu pensiju u.c. ieguvumus no nodokļu nomaksas?
 - 1.2. Vispārēja sabiedrības un uzņēmēju apmierinātība ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem, nodokļos samaksātās naudas izlietojumu.

- 1.3. Sabiedrības un uzņēmēju apmierinātība ar valsts institūciju darbu (Valsts ieņēmumu dienests, Uzņēmumu reģistrs, un tml.)
 - 1.4. Valsts institūciju komunikācija ar nodokļu maksātājiem: vai un kā noris komunikācija, kas tēmēta uz aplokšņu algu samazināšanu? “Konsultē vispirms” pieeja, u.c. aktivitātes.
 - 1.5. Priekšstats par korupcijas līmeni valdībā (vairākos līmeņos)
2. Varbūtība tikt pieķertam un soda samērīgums iesaistoties ēnu ekonomikas darbībās
3. Nodokļu politika.
 - 3.1. Sabiedrības un uzņēmēju apmierinātība ar nodokļu politiku
 - 3.2. Darba algu diferencēšana
 - 3.3. Sociālās nevienlīdzības mazināšana ar nodokļu sistēmas palīdzību
 - 3.4. Nodokļu sistēmas sarežģītība: cik viegli ir ziņot par ienākumiem un nomaksāt nodokļus? Birokrātija. Daudzi nodokļu režīmi, kas dod iespēju “optimizēt” maksājamo apjomu. Biežas izmaiņas nodokļos.
 4. Nodokļu morāle.
 - 4.1. Nodokļu morāle: Vai nodokļu krāpšana var būt pamatota, ja rodas tāda iespēja. Darba ņēmēju perspektīva.
 - 4.2. Nodokļu morāle: Vai nodokļu krāpšana var būt pamatota, ja rodas tāda iespēja. Darba devēju perspektīva.
 5. Ar konkrētām industrijām un uzņēmumiem saistīti iemesli: aplokšņu algu noteicošie faktori. Tostarp administratīvais slogs (vairākos līmeņos), specifiski mehānismi saistīti ar konkrētas industrijas īpatnībām.

Šajā ziņojumā, izstrādātas rīcībpolitikas rekomendācijas, atbilstoši augstākminētajiem WP1 un WP2 identificētajiem ēnu ekonomikas un, specifiski- aplokšņu algu, ietekmējamajiem faktoriem/ dzinūļiem. Proti, rīcībpolitikas rekomendācijas tiks kartētas kā risinājumi pret WP1 identificētajiem noteicošajiem faktoriem un WP2 identificētajiem dzinūļiem, sekojošā kārtībā:

Pirmkārt: Balstoties uz literatūras apskatu (akadēmiskie pētījumi, dažādi ziņojumi un citi pētījumi) pamatot, WP1 un WP2 rezultātiem, tiks sniegts īss pamatojums kāpēc ir svarīgi pievērst uzmanību konkrētiem ēnu ekonomikas/ aplokšņu algu ietekmējošajiem faktoriem/ dzinūļiem.

Otrkārt: Atbilstoši WP1 un WP2 ietvaros identificētajiem ēnu ekonomikas/ aplokšņu algu ietekmējošajiem faktoriem/ dzinūļiem- to klasifikāciju- apkopoti Latvijā, kopš 2016. gada realizētie pasākumi, kam ir potenciāla ietekme uz ēnu ekonomikas un, specifiski, aplokšņu algu mazināšanu. Šis apkopojums balstās uz sekojošiem avotiem:

- Valsts iestāžu darba plāns ēnu ekonomikas ierobežošanai 2016. 2020.gadam (*Izpilde līdz 30.12.2020*);
- Ziņojums "Par ēnu ekonomikas ierobežošanas pasākumu efektivitāti un ēnu ekonomikas ierobežošanas plānu";
- Papildus tika veikta Finanšu ministrijas, Ekonomikas ministrijas, Valsts kontroles, Valsts ieņēmumu dienesta un Labklājības ministrijas un nevalstisko organizāciju publiski pieejamās informācijas analīze, kas saistīta ar kādu no jomām, kas ietekmē aplokšņu algu izplatību.
- Tiešsaistē tikāties arī ar Finanšu ministrijas ekspertiem. Lai arī pamatā tika analizēti pēdējo 5 gadu pasākumi, atsevišķos gadījumos pētījumā ir ņemti vērā arī senāki notikumi, kam vēl joprojām ir ietekme uz aplokšņu algām.

Apkopojumā ietverts detalizēts pasākumu ēnu ekonomikas mazināšanai apraksts, klasificējot tos pa definēto faktoru sadaļām. Tāpat ir iekļauti galvenie secinājumi par šo pasākumu ietekmi. Atsevišķos gadījumos, ja šāda informācija ir pieejama, ir iekļauti arī dati par pasākumu izmaksām un to efektivitāti.

Treškārt: atbilstoši WP1 un WP2 identificēto ēnu ekonomikas ietekmējošo faktoru/ dzinuļu klasifikācijai, Latvijā īstenotie pasākumi tika salīdzināti ar attiecīgiem pasākumiem ēnu ekonomikas mazināšanai citās valstīs- labo praksi. Proti, lai nodrošinātu visefektīvāko un iedarbīgāko politikas ieteikumu izstrādi, tika veikta līdzīgu politikas pasākumu pārskatīšana citās valstīs. Apkopojumā izmantoti gan Eurofound, gan Eiropas Nedeklarētā darba apkarošanas platformas (EPTUW) izstrādātās labas prakses politikas pasākumu "zināšanu bankas" ēnu ekonomikas apkarošanai, kā arī EPTUW sagatavotie tehniskie ziņojumi par konkrētiem politikas pasākumiem.

Ceturtkārt, attiecīgo ēnu ekonomikas ietekmējošo faktoru/ dzinuļu kategorijās, tiks analizēti rezultāti no citiem RE:SHADE projekta ietvaros veiktajiem pētījumiem, kā arī citu pieejamo pētījumu rezultātiem par ēnu ekonomikas ietekmējošajiem faktoriem. Attiecīgi, zinātniski pamatotas politikas rekomendācijas ko piedāvājam šajā ziņojumā ietver ieteikumus izmaiņām normatīvajos aktos, dažādu institūciju sadarbību, viedo tehnoloģiju izmantošanu un, kur iespējams, ieteikumu finansiālās ietekmes novērtējumu.

2. Konteksts rīcībpolitikas rekomendāciju izstrādāšanai: vērā ņemami faktori ēnu ekonomikas mazināšanas pieejai

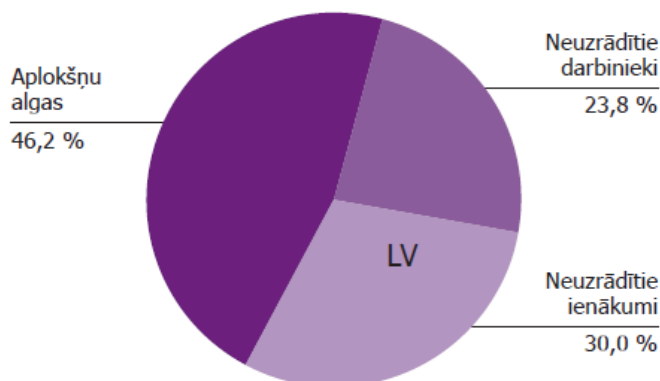
Pirms pievēršamies šī ziņojuma galvenajam mērķim- rīcībpolitikas rekomendāciju izstrādei ēnu ekonomikas mazināšanai Latvijā, vēlamies vērst politikas veidotāju uzmanību uz 3 aspektiem kas

būtu jāņem plānojot un īstenojot ēnu ekonomikas mazināšanas pasākumi. Šie aspekti aprakstīti 2.1-2.3. apakšnodaļās:

2.1. Aplokšņu algas: galvenais ēnu ekonomikas dzinulis

Atbilstoši Putniņa un Sauka (2022) pētījuma jaunākajiem datiem, vislielāko ēnu ekonomikas lieluma proporciju Latvijā veido algu neuzrādīšana, jeb aplokšņu algas. Kā parādīts 1. attēlā, aplokšņu algas, veido 46,9 % no kopējās ēnu ekonomikas. Savukārt pārējās divas ēnu ekonomikas komponentes- ienākumu neuzrādīšanas apjoms un darbinieku neuzrādīšanas apjoms, veido, attiecīgi, 29.9% un 23.2% no kopējā ēnu ekonomikas apjoma Latvijā. Šie rezultāti norāda uz nepieciešamību primāri koncentrēties tieši uz tādām rīcībpolitikas aktivitātēm, kas var palīdzēt mazināt aplokšņu algu apjomu valstī.

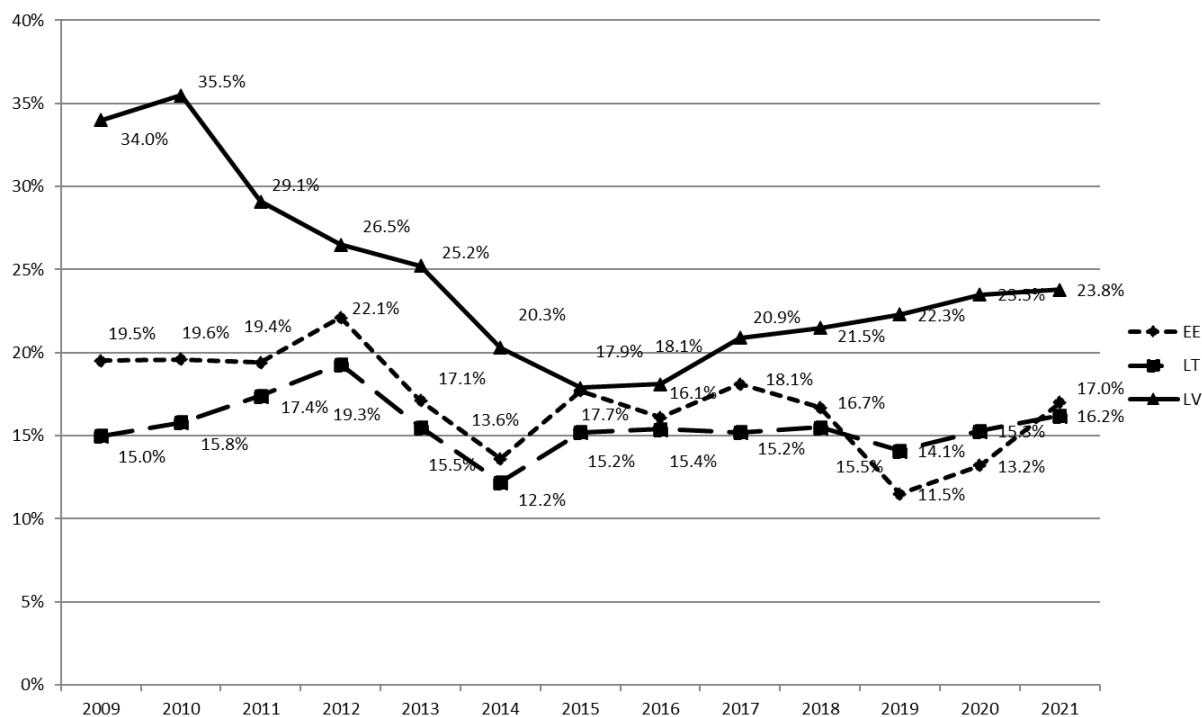
1. attēls: Ēnu ekonomikas komponentes Latvijā (2021)

Avots: Putniņš un Sauka (2022)

Putniņa un Saukas (2022) aprēķini liecina, ka lai arī vidējās algas daļa (%), ko uzņēmēji reāli maksā, bet slēpj no valsts (jeb aplokšņu algas) 2021. gadā, salīdzinājumā ar 2020. gadu, pieauga visās trīs Baltijas valstīs, tās joprojām ir izteikti lielākas Latvijā. Proti, Latvijā aplokšņu algu apjoms 2021. gadā sasniedza 23,8% (pieaugums par 0,3% salīdzinājumā ar 2020. gadu), savukārt Lietuvā: 16,2% (pieaugums par 0,9%), bet Igaunijā: 17,0% (pieaugums par 3,8%) (sk. 2 attēls). Proti, tieši aplokšņu algas lielums ir viens no galvenajiem izskaidrojumiem kāpēc ēnu ekonomikas Latvijā ir salīdzinoši lielākā kā Lietuvā un Igaunijā.

2. attēls: Aplokšņu algu apjoms Latvijā, Lietuvā un Igaunijā (2009.-2021.)

Avots: Putniņš un Sauka (2022)

Pieaugums visās Baltijas valstīs vērojams arī ienākumu (peļņas) neuzrādīšanas jomā: Latvijā vidējā ienākumu daļa (%) ko uzņēmēji slēpj no valsts 2021. gadā pieauga par 0,6%, sasniedzot 18,6%; Lietuvā: par 1,0% (16,8%); Igaunijā par 0,5% (12,1%). Savukārt darbinieku neuzrādīšanas apjoms (vidējais % no darbinieku kopskaita, kas tiek nodarbināti bez līguma) 2021. gadā Latvijā bija 10,7% (10,9%: 2020. gadā), 10,5% Lietuvā (9,3%: 2020. gadā), un 10,5% Igaunijā (9,0%: 2020. gadā) (Putniņš un Sauka, 2021).

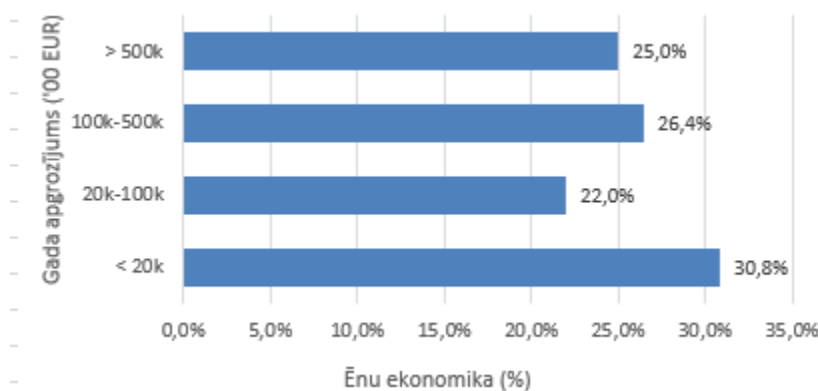
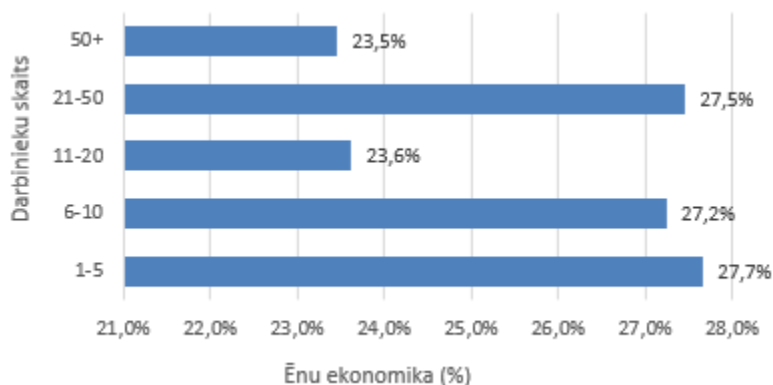
2.2. Mazāki, jaunāki uzņēmēji un uzņēmumi, kas maksā relatīvi mazas algas (minimālo algu vai tuvu minimālajai) ēnu ekonomikā iesaistās vairāk. Tomēr to kopējais pienesums ēnu ekonomikā nav vislielākais.

Atbilstoši RE:SHADE projekta saturiskā pārskata Nr. 2.1. ziņojuma rezultātiem (Gavoille, Putniņš, Sauka, Zasova, 2021), spriežot pēc reprezentatīvas uzņēmēju aptaujas datiem, pēc nodarbināto skaita mazāki uzņēmumi ēnu ekonomikā iesaistās biežāk. Līdzīgi arī jaunāki uzņēmumi ēnu ekonomikā iesaistās aktīvāk. Tāpat, gan aptaujas dati gan arī pārbaužu dati kas

veikti izmantojot VID sniegto informāciju kas analizēta WP1 darba pakā. liecina, ka uzņēmumi, kas maksā zemas algas (piem., uzņēmumi, kas izmanto mazkvalificētu darbaspēku) aktīvāki izvairās no nodokļiem, piemēram, maksājot “aplokšņu algas”.

Proti, atbilstoši aptaujas rezultātiem, ēnu ekonomikā iesaistās dažādu lielumu uzņēmumi. Tomēr, analizējot abus uzņēmuma lielumu raksturojošos rādītājus (darbinieku skaits un uzņēmuma apgrozījums), var secināt, ka ēnu ekonomikā vairāk iesaistās tieši mazāki uzņēmumi. Piemēram, uzņēmumiem ar 1–5 darbiniekiem un gada apgrozījumu mazāku par EUR 20 000 aplēstā varbūtība iesaistīties ēnu ekonomikā ir attiecīgi 27,7 % un 30,8 %. (3. attēls).

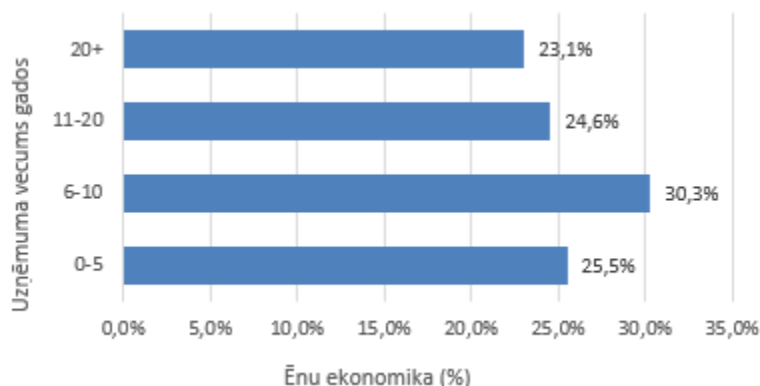
3. attēls: Ēnu ekonomikas apjoms (% no IKP) Latvijā (2020) pēc uzņēmumu lieluma (darbinieku skaita un gada apgrozījuma)

Avots: Gavoille, Putniņš, Sauka, Zasova (2021)

Šī paša pētījuma rezultāti apliecina arī to, ka pastāv tendence jaunākiem uzņēmumiem (līdz 10 gadus veciem) proporcionāli biežāk iesaistīties ēnu ekonomikā, ja salīdzina ar uzņēmumiem, kuru vecums pārsniedzis desmit gadu (4. attēls).

4. attēls: Ēnu ekonomikas apjoms (% no IKP) Latvijā (2020) pēc uzņēmumu vecuma

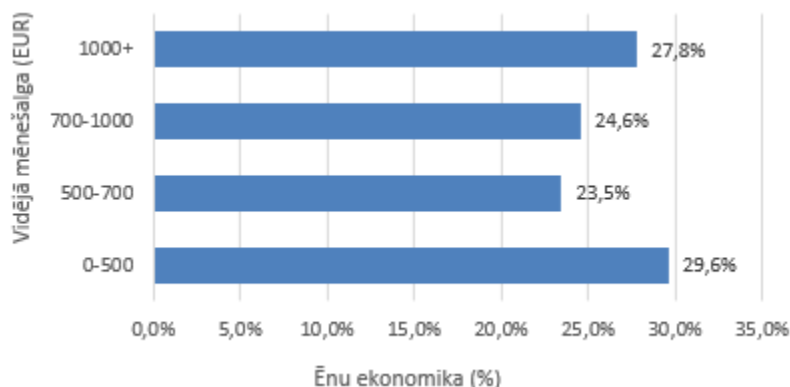
Avots: Gavaille, Putniņš, Sauka, Zasova (2021)

To, ka spēcīgs un statistiski nozīmīgs faktors, kas ietekmē iesaistīšanos ēnu ekonomikā, ir uzņēmuma lielums un vecums, t.i. ka mazāki un jaunāki uzņēmumi ēnu ekonomikā iesaistās aktīvāk nekā lielāki uzņēmumi un vecāki uzņēmumi, apliecina arī regresiju rezultāti (Gavaille, Putniņš, Sauka, Zasova, 2021). Viens no izskaidrojumiem, sevišķi mazo un jauno uzņēmumu proporcionāli lielākai iesaistei ēnu ekonomikā ir, ka, ka izvairīšanās no nodokļiem kalpo kā līdzeklis uzņēmuma izdzīvošanai vai attīstībai, konkurējot ar firmām kas jau ir nostabilizējušās tirgū. Tas liecina par nepieciešamību attīstīt rīcībpolitikas, kas vērstas uz jaunu, mazu uzņēmumu attīstību, t.sk. nodokļu atvieglojumus.

Šajā kontekstā ir svarīgi uzsvērt, īpaši no rīcībpolitikas pieejas viedokļa, ka, lai arī mazāki uzņēmumi iesaistās ēnu ekonomikā proporcionāli vairāk, to nenomaksātie nodokļi neveido ēnu ekonomikas lielāko daļu. Pamatojums ir tāds, ka, lai arī lielu uzņēmumu kopumā ir daudz mazāk nekā mazo uzņēmumu, lielie uzņēmumi saražo proporcionāli lielāku IKP daļu. Tāpēc, lai arī mazie uzņēmumi *proporcionāli* visvairāk iesaistās ēnu ekonomikā, to absolūtais devums ēnu ekonomikā (rēķinot eiro) ir mazāks par lielo uzņēmumu daļu (to, kur ir vairāk par 50 darbinieku un gada apgrozījums pārsniedz EUR 500 000) (Gavaille, Putniņš, Sauka, Zasova, 2021). Tas, savukārt, apliecina nepieciešamību izstrādāt rīcībpolitikas ēnu ekonomikas mazināšanai kas palīdzēt mazināt ēnu ekonomiku gan lielos, gan arī mazākos uzņēmumos, tajā pašā laikā stimulējot iespēju mazākiem uzņēmumiem attīstīties.

Atbilstoši Gavaille, Putniņš, Sauka, Zasova (2021) rezultātiem, biežāk ēnu ekonomikā iesaistās uzņēmumi, kas maksā zemākās vidējās algas (EUR 500 mēnesī vai mazāk) (sk. 5 attēls).

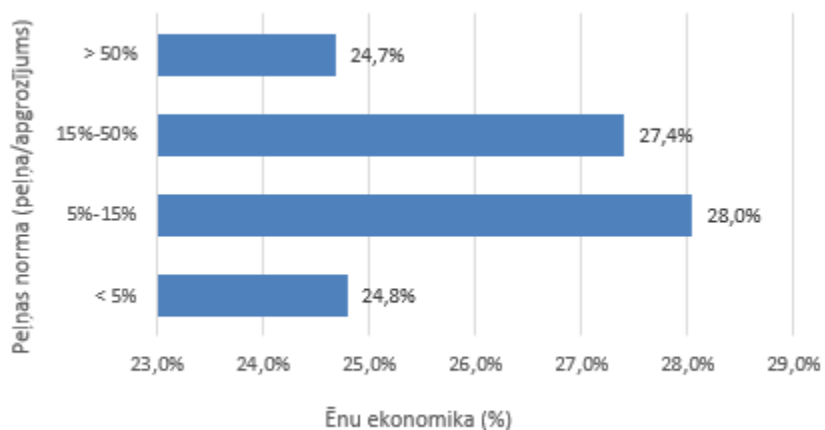
5. attēls: Ēnu ekonomikas apjoms (% no IKP) Latvijā (2020) pēc uzņēmuma vidējās algas

Avots: Gavaille, Putniņš, Sauka, Zasova (2021)

Savukārt 6. attēls parāda saistību starp uzņēmuma peļņas normu (peļņa dalīta ar apgrozījumu, lai neietekmētos no lieluma) un iesaistīšanos ēnu ekonomikā. Rezultāti liecina, ka izteiktas saistības šeit nav, jo gan relatīvi labi pelnoši, gan mazāk pelnoši uzņēmumi mēdz ēnu ekonomikā neiesaistīties, salīdzinot ar uzņēmumiem, kas pēc peļņas rādītājiem pieder abām vidējām kategorijām.

6. attēls: Ēnu ekonomikas apjoms (% no IKP) Latvijā (2020) pēc uzņēmumu peļņas normas

Avots: Gavaille, Putniņš, Sauka, Zasova (2021)

2.3. Koordinēta rīcība: institūciju sadarbība ēnu ekonomikas mazināšanai operacionālajā līmenī

RE:SHADE projekta saturiskā pārskata Nr. 2., 3. ziņojuma 2. daļas (Stinka, Skromule, Zariņa, Sauka (2021): kopš 2016. gada realizētie pasākumi, kam ir potenciāla ietekme uz aplokšņu algu mazināšanu Latvijā) liecina, ka Latvijā ir potenciāls uzlabot koordinētu rīcību dažādu iesaistīto organizāciju starpā lai mazinātu ēnu ekonomikas apjomu. Kopumā, ir uzteicama ēnu ekonomikas apkarošanas padomes darbība, kas apvieno galvenos ēnu ekonomikas mazināšanā iesaistīto atbildīgo institūciju pārstāvjus. Tomēr šai padomei ir vairāk stratēģiskās plānošanas nozīme. Ne mazāk svarīga ir šo institūciju (Finanšu ministrijas, Ekonomikas ministrijas, Tieslietu ministrijas, Zemkopības ministrijas, Veselības ministrijas, Valsts ieņēmumu dienesta, u.c., kā arī kontrolējošo institūciju un sociālo partneru) sadarbība operacionālajā līmenī pasākumu ieviešanas koordinēšanā un kontrolē.

Šāda institūcija, kas sagatavotu materiālus izskatīšanai ēnu ekonomikas apkarošanas padomē un, piemēram, Finanšu ministrijas valsts sekretāres vai kādas citas atbildīgas amatpersonas vadībā, strādātu pie pasākumu *ieviešanas* koordinēšanas. Šī institūcija arī uzraudzītu rīcībpolitiku prioritārajās ēnu ekonomikas mazināšanas jomās izstrādi un pilnveidi, nodrošinot sadarbību starp dažādām institūcijām operacionālajā līmenī, t.sk. risinot VID rīcībā esošo datu pieejamību tiesībsargājošajām institūcijām (Valsts Darba inspekcijai, Valsts policijai un tml.), dažādu institūciju sadarbību ar Tieslietu ministriju un tai pakļautajām iestādēm, attiecībā uz ar ēnu ekonomikas apkarošanu saistītiem jautājumiem, nozaru sadarbību ar ekonomikas ministriju, veselības ministriju, u.c. ministrijām, un tml.).

Šādas, operacionāla institūcija, sastāvā būtu iekļaujami attiecīgo ministriju augstākās ierēdniecības pārstāvji (valsts sekretāra vietnieki un departamentu vadītāji), dažādu atbildīgo organizāciju vadība, kā, konsultantu lomā, arī galvenie sociālie partneri un nozaru asociācijas. Sk. attiecīgo rīcībpolitikas rekomendāciju 1. pielikumā (Rekomendācija par institūcijas izveidi, kas operacionālajā līmenī koordinē, ievieš un kontrolē pasākumus ēnu ekonomikas mazināšanai Latvijā).

Tālāk šajā ziņojumā, atbilstoši ievadā aprakstītajai struktūrai, pievēršamies rīcībpolitikas rekomendāciju izklāstam ēnu ekonomikas- specifiski, tieši aplokšņu algu, mazināšanai Latvijā.

3. Galvenie ēnu ekonomikas ietekmējošie faktori, Latvijā paveiktais, ēnu ekonomikas apkarošanas labā prakse un rīcībpolitikas rekomendācijas ēnu ekonomikas mazināšanai valstī

I. Ēnu ekonomiku ietekmējošais faktors: uzņēmēju un indivīdu uzticēšanās dažādām institūcijām un apmierinātības ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem.

AI. Kāpēc šim ēnu ekonomikas faktoram ir jāpievērš uzmanība: pamatojums, teorijas un empīrisko pētījumu rezultātu kopsavilkums

Šis ēnu ekonomiku ietekmējošais faktors/ dzinulis ietver sekojošus aspektus:

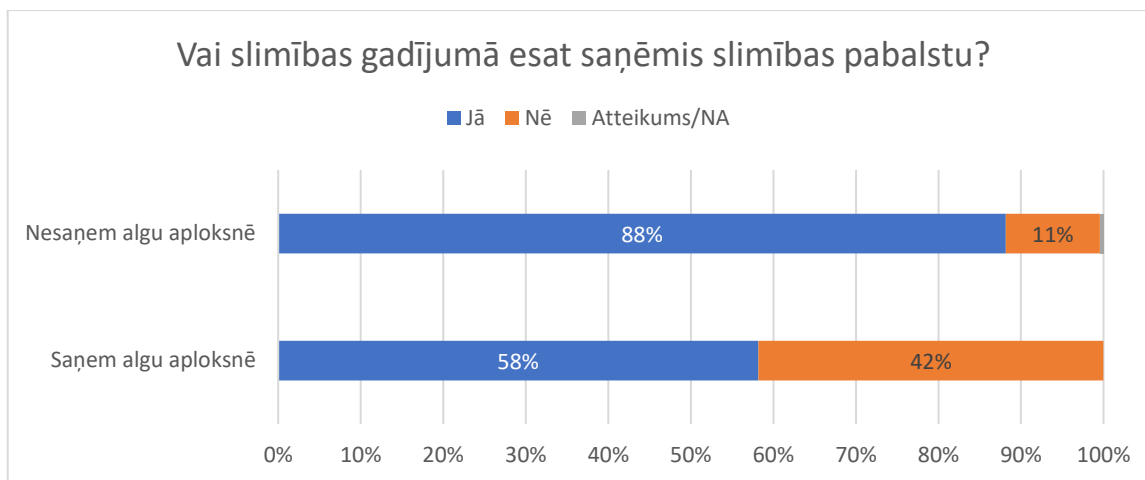
- Vai sabiedrība tic sociālās apdrošināšanas sistēmai – iespējai saņemt pienācīgu pensiju, u.c. ieguvumus no nodokļu nomaksas?

Atbilstoši RE:SHADE projekta 2. saturiskā pārskata 3. ziņojuma 1. daļas (Williams, 2021) apkopojumam, daudzi sabiedrības locekļi, t.sk. uzņēmēji netic, ka saņems atbilstošu pensiju pat tad, ja veiks iemaksas sociālās apdrošināšanas sistēmā. Šāda uztvere daļēji ir “pārejas procesa” ekonomikas vēsturiskais mantojums un daļēji izskaidrojams ar šajā periodā biežajam likumu un dažādu normatīvo aktu izmaiņām- nenoteiktību. Proti, izvairīšanās no nodokļu maksāšanas ir viena no galvenajām problēmām, ar ko sastopas ekonomiskās politikas veidotāji tieši pārejas un pēcpārejas perioda valstīs. It īpaši “aploksņu algas”, t.i., skaidrā naudā maksājamā algas nedeklarētā daļa, ir plaši izplatīta parādība Austrumeiropā (*European Commission, “Undeclared Work in European Union”, Special Eurobarometer 402*). Rezultātā daļa sabiedrības nav pārliecināti, ka šodien spēkā esošie likumi un noteikumi būs spēkā arī turpmāk, kas mudina mēģināt izvairīties no sociālās apdrošināšanas maksājumiem neredzot no tā praktisku labumu.

Savukārt RE:SHADE 2. saturiskā pārskata 2. ziņojumā (Saulītis un Kravčenko, 2021) uzsver, ka ēnu ekonomika ir savā ziņā pašpietiekoša sfēra. Kopumā ņemot, šo iedzīvotāju sociālais nodrošinājums ir nesalīdzināmi zemāks nekā to darba ņēmēju, par kuru darba ienākumiem tiek godprātīgi nomaksāti nodokļi. Ēnu ekonomikā nodarbinātajiem nav paredzēta sociālā apdrošināšana slimības gadījumā, kā arī tiesības uz ikgadēju apmaksāto atvaļinājumu, ja vien nepastāv vienošanās ar darba devēju par šādu maksājumu veikšanu. Dati liecina, ka ēnu ekonomikā nodarbinātie daudz biežāk nesaņem nedz slimības pabalstu, nedz arī pilnībā apmaksātu ikgadējo atvaļinājumu. Šajā kontekstā, Saulīša un Kravčenko (2021) pētījuma dati liecina, ka, kaut gan slimības dēļ ēnu ekonomikā nodarbinātie nav pildījuši darba pienākumus tikpat bieži cik tie indivīdi, kas nesaņem ienākumus aploksnē, slimības gadījumā ienākumi ēnu ekonomikā

nodarbinātajiem būtiski sarūk, nesaņemot slimības pabalstu. Proti, ēnu ekonomikā nodarbināto vidū slimības pabalstu saņēma vien nepilni 60% respondentu, kamēr to vidū, kuri visus ienākumus saņem oficiāli, slimības pabalstu saņēma teju 90% aptaujāto (skat. 6.attēls).

6.attēls. Slimības pabalsta izmaksa atkarībā no ienākumu gūšanas veida

Avots: Saulītis un Kravčenko (2021)

Atbilstoši Saulītim un Kravčenko (2021), šajā gadījumā aptaujātajiem nav sīkāk vaicāts, kas izmaksājis (valsts vai darba devējs) un kāda veida slimības pabalsts saņemts, kad nav pildīti darba pienākumi slimības dēļ. Tomēr atšķirība starp ēnu ekonomikā nodarbinātajiem un tiem, kuri visu algu saņem oficiāli, ir ievērojama un liecina par ēnu ekonomikā nodarbināto daudz mazāku sociālo aizsardzību slimības gadījumā. Tāpat ēnu ekonomikā nodarbinātie daudz retāk dodas atvaļinājumā. Tikai katrs piektais, kurš daļu vai visu algu saņem aploksnē, pēdējo 12 mēnešu laikā bija devies apmaksātā atvaļinājumā, kamēr to vidū, kas nesaņem aploksņu algas, tādu bija teju 80% aptaujāto, un praktiski visi saņēma pilnu vidējo izpeļņu par atvaļinājumā pavadīto laiku. Savukārt no ēnu ekonomikā nodarbināto vidus tāds bija tikai viens respondents. Citiem vārdiem, ēnu ekonomikā nodarbinātajiem apmaksāts atvaļinājums drīzāk ir izņēmums, nevis tiesības.

- Kāda ir sabiedrības un uzņēmēju apmierinātība ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem, nodokļos samaksātās naudas izlietojumu?

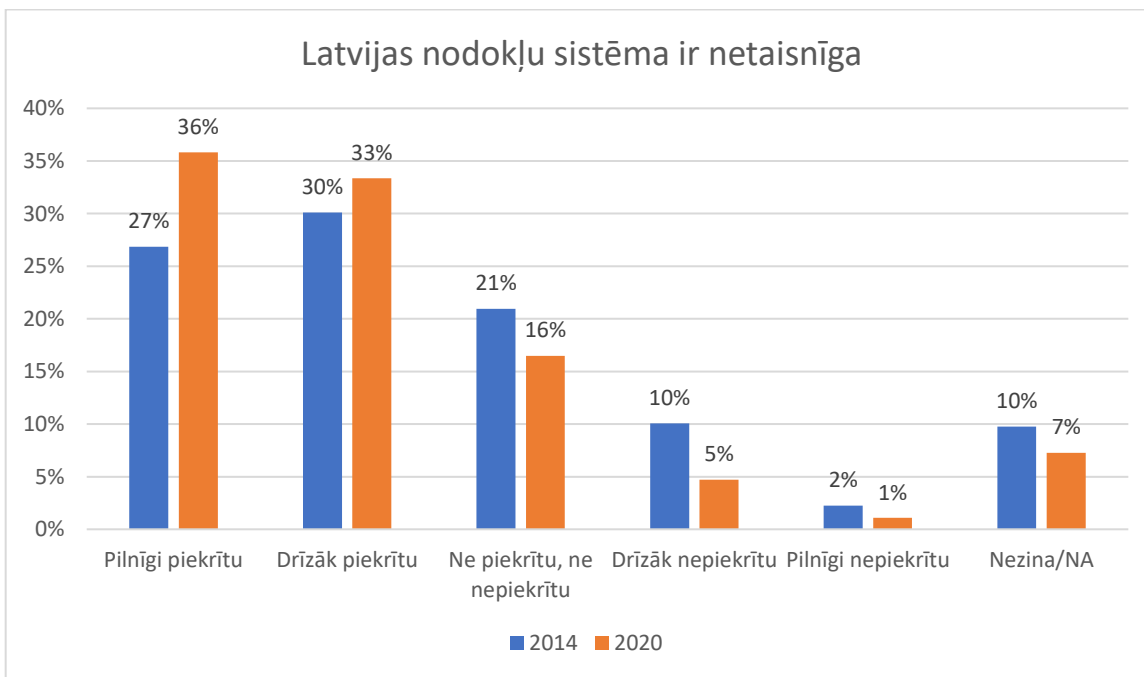
Kā būtisks faktors tam, lai uzlabotu uzticību valdībai un tādējādi novērstu iesaistīšanos ēnu ekonomikā, literatūrā tiek uzsvērts “pārdales taisnīgums”- tā uzlabošanas nepieciešamība valstīs, kur uzticamība valdībai un apmierinātība ar tās sniegtajiem pakalpojumiem ir zema (Williams, 2021). Proti, jāuzlabo iedzīvotāju, darba ņēmēju un uzņēmēju pārliecība, ka viņi saņem tos pakalpojumus, kas viņiem pienākas, ņemot vērā viņu nomaksātos nodokļus (Richardson un

Sawyer, 2001). Nodokļi ir cena, ko iedzīvotāji maksā par valsts nodrošinātajiem sabiedriskajiem labumiem un pakalpojumiem. Jautājums ir, vai cena atbilst šo preču un pakalpojumu uztvertajai vērtībai, proti, vai tā ir taisnīga. Jo sabiedrība ir apmierināta ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem, t.sk. jo par taisnīgu tiek uzskatīta nodokļu sistēma, jo lielāka ir iespējamība, ka cilvēki pārtrauks sociālo līgumu ar valsti un iesaistīsies ēnu ekonomikas darbībās.

Proti, lai uzlabotu nodokļu maksāšanas uzvedību, sistēmai iedzīvotāju uztverē jābūt par taisnīgai. Lai to panāktu, valdībām ir jāinformē iedzīvotāji par to, kur tiek tērēti viņu nodokļi un kāpēc svarīgāki ir sociālās apdrošināšanas un darba likumi. Ja iedzīvotāji nezina vai pilnībā nesaprot, kādi sabiedriskie labumi un pakalpojumi tiek nodrošināti par viņu nodokļiem, likumpaklausības līmenis ir zemāks un dominē aplokšņu algas (Williams, 2021).

Atbilstoši Saulītis un Kravčenko (2021) apkopojumam, salīdzinot ar 2014. gadu, Latvijā ir ievērojami palielinājies to iedzīvotāju skaits, kuri nodokļu sistēmu uzskata par netaisnīgu (sk. 7. attēls: dati no reprezentatīvām iedzīvotāju aptaujām kuras īstenojušas dažādas institūcijas). Ja 2014. gadā tā uzskatīja puse Latvijas iedzīvotāju, tad 2020. gadā tā domā divi no trim iedzīvotājiem. Uz pusi samazinājies to īpatsvars, kuri tam nepiekrīt: ja 2014. gadā tādu bija 12%, tad pērn tā uzskatīja vien 6% aptaujāto.

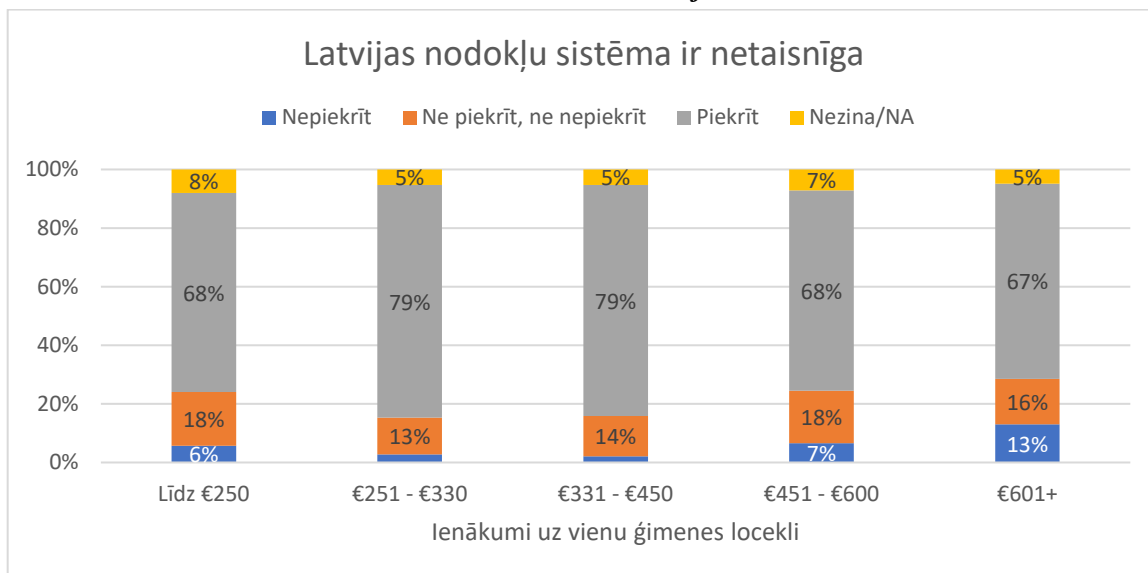
7.attēls. Latvijas nodokļu sistēmas taisnīguma vērtējums

Avots: Saulītis un Kravčenko (2021)

Saulītis un Kravčenko (2021) arī parāda, ka 2020. gada aptaujā jaunieši būtiski retāk uzskata, ka nodokļu sistēma ir netaisnīga, nekā iedzīvotāji pārējās sabiedrības grupās. Vien aptuveni puse jauniešu piekrīt, ka nodokļu sistēma ir netaisnīga, turpretī pārējā sabiedrībā šādu iedzīvotāju īpatsvars ir ap 70%. Jāņem vērā, ka līdzīga tendence novērojama arī 2014. gada aptaujā. Tādējādi tas liecina nevis par atšķirīgu vērtējumu starp dažādām paaudzēm, bet gan par konkrētas vecuma kohortas noturīgām īpatnībām. Savukārt attiecībā uz ienākumiem, novērojams, ka vidusslānis daudz biežāk nodokļu sistēmu uzskata par netaisnīgu (sk. 8. attēls).

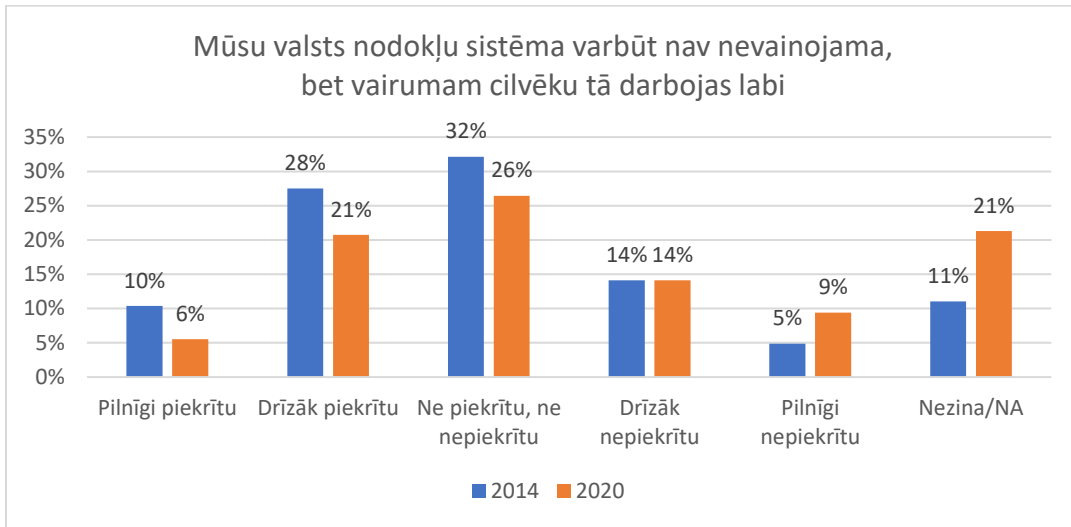
8.attēls. Nodokļu sistēmas taisnīguma vērtējums atkarībā no respondenta ģimenes ienākumiem Latvijā

Avots: Saulītis un Kravčenko (2021)

Tāpat, atbilstoši šim pētījumam, vien 28% iedzīvotāju uzskata, ka nodokļu sistēma vairumam cilvēku darbojas labi (sk. 9.attēls). Arī šajā ziņā tas ir mazāk nekā 2014. gada aptaujā, kad tā uzskatīja 38% aptaujāto, pieaugot to skaitam, kuri tam nepiekrīt (23%) vai atturas (21%).

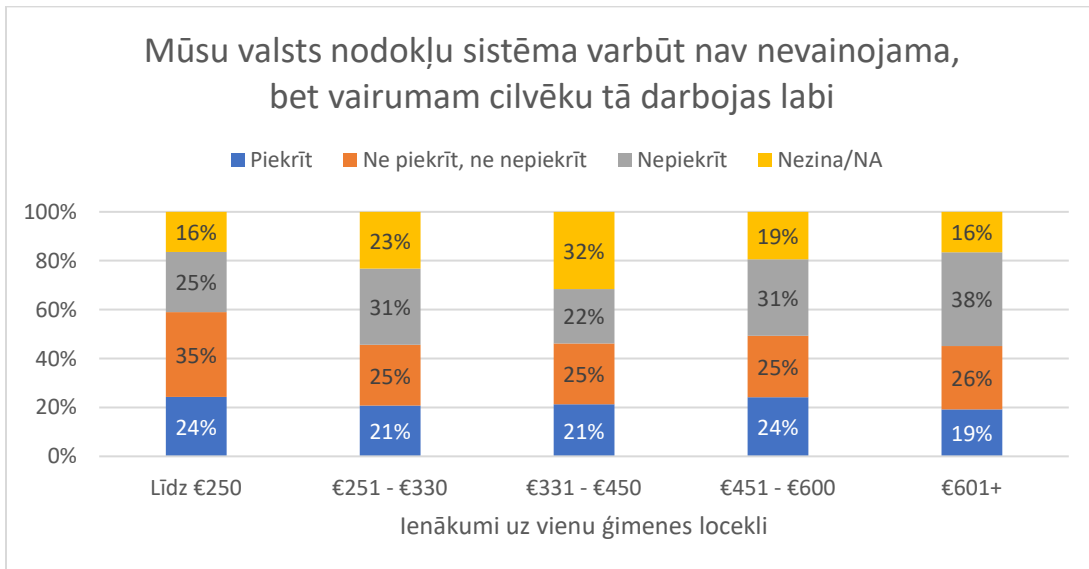
9.attēls. Nodokļu sistēmas darbības vērtējums Latvijā

Avots: Saulītis un Kravčenko (2021)

Visbeidzot, kā parāda šī pētījuma rezultāti, nodokļu nemaksāšana daudzos gadījumos nav saistīta vien ar vēlmi gūt maksimālu pašlabumu, bet gan vērtējumu par nodokļu sistēmas spēju veicināt solidaritāti. Mazturīgākie iedzīvotāji ir vismazāk kritiski pret nodokļu sistēmu, tai skaitā visretāk uzskata, ka tā nedarbotos vairuma cilvēku labā (skat. 10.attēls). Tikmēr sabiedrības vidusslānis visbiežāk par to atturas spriest, bet turīgākajā sabiedrības daļā (ienākumi virs €600 uz vienu ģimenes locekli) 38% nepiekrīt, ka nodokļu sistēma darbotos vairums cilvēku labā.

10.attēls. Nodokļu sistēmas darbības vērtējums atkarībā no respondenta ģimenes ienākumiem

Avots: Saulītis un Kravčenko (2021)

Saulītis un Kravčenko (2021) rezumē: "... Visbeidzot, nepieciešams strādāt pie caurskatāmas un atbildīgas valsts pārvaldes rīcības sabiedrības interesēs. Mūsuprāt, līdzšinējās informatīvās kampaņas par nodokļu naudas izlietojumu nesasniedz savu mērķi, jo ir pārāk vispārīgas un komunikācijā ir koncentrētas uz budžeta līdzekļu izlietojumu, nevis ieguvumiem katram nodokļu maksātājam un viņa tuvākajai apkaimei.”

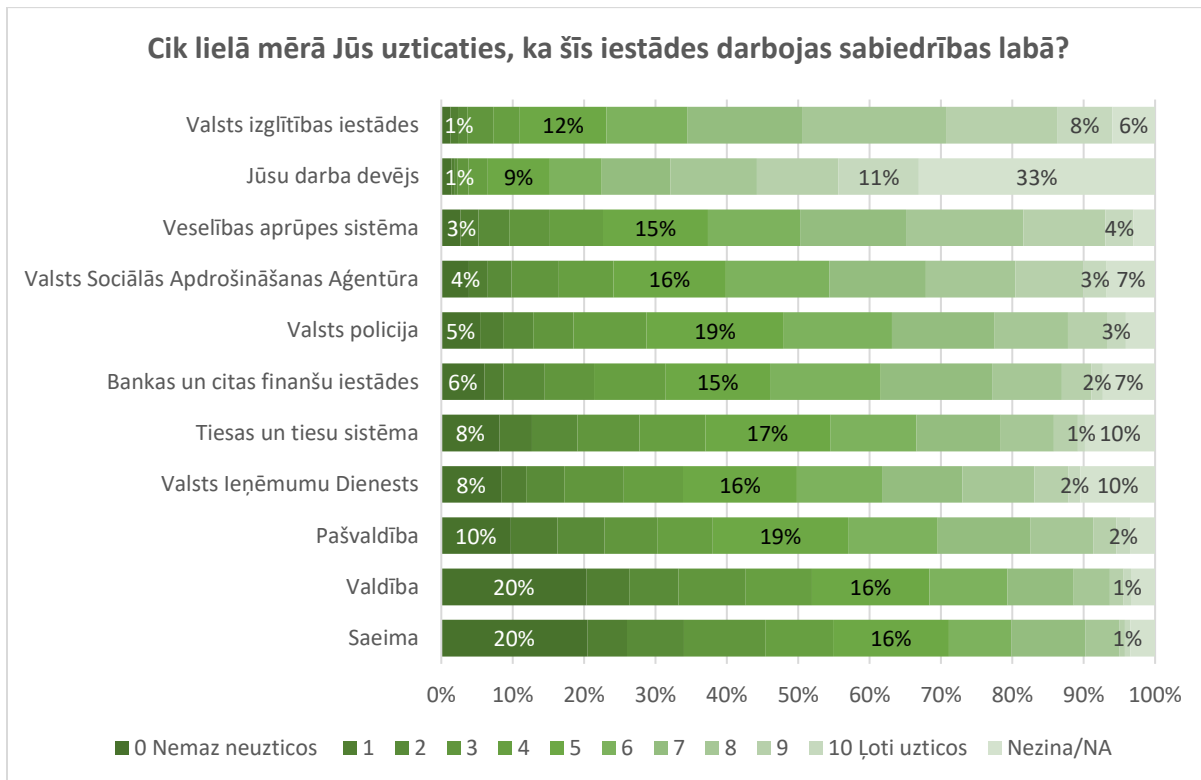
- Kāda ir sabiedrības un uzņēmēju apmierinātība ar valsts institūciju darbu, t.s.k valsts ieņēmumu dienests, uzņēmumu reģistrs, un tml..

Atbilstoši Williams (2021), lai uzlabotu uzticību valdībai un tādējādi novērstu iesaistīšanos ēnu ekonomikā, ir jāuzlabo “procedūras tiesiskums”. Proti, iedzīvotāju, darba ņēmēju un uzņēmēju pārliecība, ka pārvaldes iestādes pret viņiem attiecas ar cieņu, objektīvi un atbildīgi (Murphy, 2005). Tas prasa pāreju “uz klientu vērsti pakalpojumi” izpildiestādēs, piemēram, Valsts Ieņēmumu Dienestā vai Valsts Darba Inspekcijā. Williams (2021) arī uzsver, ka ir svarīgi arī pieņemt klientiem draudzīgāku vienotu pieeju darbībām. Proti, nereti dažādas izpildiestādes veic atsevišķas darbības savstarpēji nekoordinēti. Uzņēmējdarbībai draudzīgāka un efektīvāka pieeja ir apvienot darbības, piemēram, veicot kopīgas un saskaņotas pārbaudes ēnu ekonomikas novēršanai.

Savukārt, atbilstoši Saulīša un Kravčenko (2021) veiktajam pētījumam, respondentu novērtējumus par visām sešām hipotētiskajām situācijām un identificējot aspektus, kas liecina par izvairīšanos no labprātīgas nodokļu maksāšanas un no iesaistīšanās sociālās apdrošināšanas sistēmā, konstatējams, ka visos sešos gadījumos nozīmīgs faktors ir uzticēšanās tikai un vienīgi Valsts ieņēmumu dienestam. Jāņem vērā, ka uzticība Valsts ieņēmumu dienestam kopumā ir augstāka nekā citām institūcijām, kuras aicināja novērtēt respondentiem (sk. 11.attēls). Viszemāk novērtēta Saeima un valdība, kurai pilnībā neuzticas katrs piektais, savukārt pašvaldībai – katrs desmitais. Iepretim tam, Valsts ieņēmumu dienestam pilnībā neuzticas vien 8% aptaujāto.

Saulītis un Kravčenko (2021) rezumē, ka uzticēšanās ir dažādu uzskatu un vērtējumu kopums. Attiecībā uz nodokļu jomu, uzticēšanās lielākoties tiek saistīta ar *pievēršanas* stratēģijām nodokļu administrējošo institūciju darbībā: tādām darbībām, kuras balstās uz savstarpēju cieņu un izpratni, nevis uz bailēm tikt pieķertam vai īstenotām represīvām darbībām, kas, savukārt, saistīta ar nodokļu iekasēšanas *novēršanas* stratēģijām.

11.attēls. Uzticēšanās līmenis Latvijā dažādām institūcijām

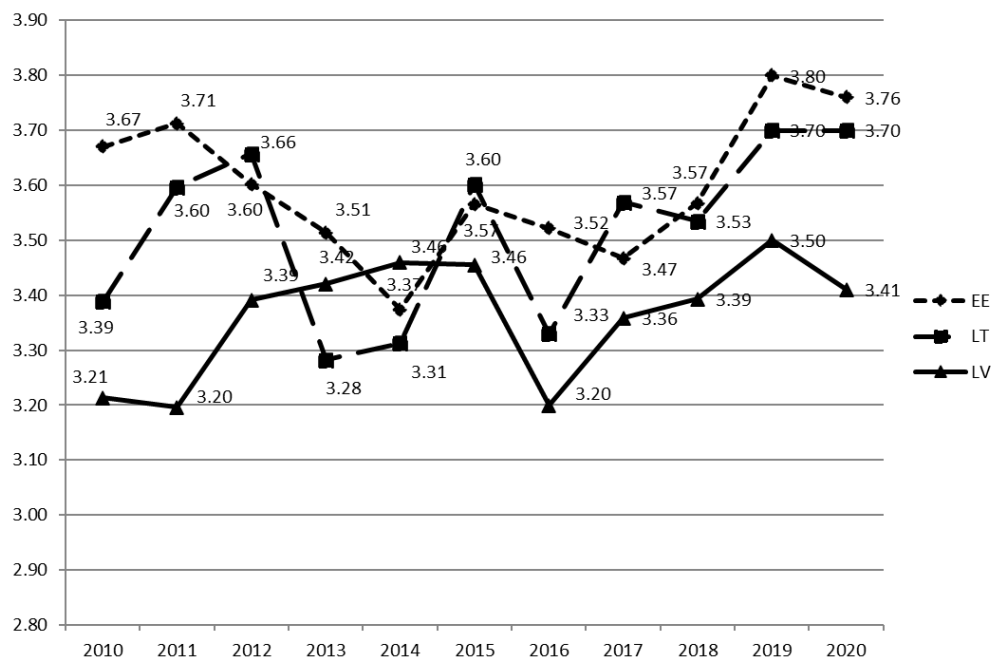
Avots: Saulītis un Kravčenko (2021)

Atbilstoši Putniņa un Saukas (2021) pētījumam, regresijas rezultāti norāda, ka uzņēmumu apmierinātība ar valdību (un nodokļu sistēmu) negatīvā veidā saistīta ar uzņēmuma iesaistīšanos ēnu ekonomikā, t. i., neapmierināti uzņēmumi ēnu ekonomikā iesaistās aktīvāk, apmierināti uzņēmumi – retāk. Šis rezultāts saskan ar pētījuma deskriptīvo statistiku un ar iepriekšējiem pētījumiem par izvairīšanos no nodokļiem (Marien un Hooghe, 2011; Torgler, Schaffer un Macintyre, 2010; Putniņš un Sauka, 2015), un paskaidro, kāpēc ēnu ekonomikas apjoms Latvijā ir lielāks nekā Igaunijā un Lietuvā- Latvijas uzņēmumi ēnu ekonomikā iesaistās biežāk tāpēc, ka tie ir neapmierinātāki ar valdību (un nodokļu sistēmu). Piemēram, Putniņa un Sauka (2021) dati liecina, ka Latvijas uzņēmēju vidējā apmierinātība ar nodokļu sistēmu 2020. gadā ir 2,6 (no 5) un salīdzinājumam, Igaunijas un Lietuvas uzņēmēju vidējā apmierinātība ir attiecīgi 3,1 un 3,1. Analizējot katru no četriem apmierinātības rādītājiem atsevišķi, Putniņš un Sauka (2021) secina, ka ēnu aktivitāte ir visvairāk saistīta ar neapmierinātību attiecībā uz biznesa likumdošanas kvalitāti un Valsts ieņēmumu dienestu, kam seko apmierinātība ar nodokļu politiku un valsts atbalstu uzņēmējiem.

Putniņa un Saukas (2021) pētījuma dati attiecībā uz attieksmi parāda arī, ka uzņēmumi Baltijas valstīs joprojām ir relatīvi apmierināti ar Valsts ieņēmumu dienesta (VID) darbību (12. attēls). Lietuvā 2020. gadā apmierinātība ar VID ir saglabājusies 2019. gada līmenī (3,70 skalā no 1-5, kur 5 nozīmē ļoti lielu apmierinātību), savukārt Igaunijā nedaudz samazinājusies: no 3,80 2019. gadā uz 3,76 2020. gadā. Apmierinātība ar VID darbību 2020. gadā, salīdzinājumā ar 2019. gadu, ir samazinājusies arī Latvijā, no 3,50 uz 3,41. Atbilstoši Putniņa un Saukas (2021) pētījuma rezultātiem, Latvijas uzņēmēju apmierinātība ar VID bija ar pieaugošu pozitīvu tendenci no 2016. līdz pat 2019. gadam. Pētījuma rezultāti liecina, ka Latvijā un Igaunijā, nedaudz palielinājusies apmierinātība ar valsts nodokļu politiku (13. attēls): attiecīgi no 2,60 uz 2,63, un 3,10 uz 3,14 gadā (2019. gads, salīdzinājumā ar 2020. gadu). Savukārt Lietuvā apmierinātība ar valsts nodokļu politiku 2020. gadā nedaudz samazinājās: no 3,10 uz 3,08 (skalā no 1-5, kur 5 nozīmē ļoti lielu apmierinātību). Savukārt apmierinātība ar biznesa likumdošanas kvalitāti (14. attēls) Igaunijā saglabājusies 2019. gada līmenī (3,35), bet samazinājusies gan Lietuvā (no 3,08 2020. gadā uz 3,03 2020. gadā), gan Latvijā (no 3,01 uz 2,96).

12. attēls: Apmierinātība ar VID 2010.–2020. gadā

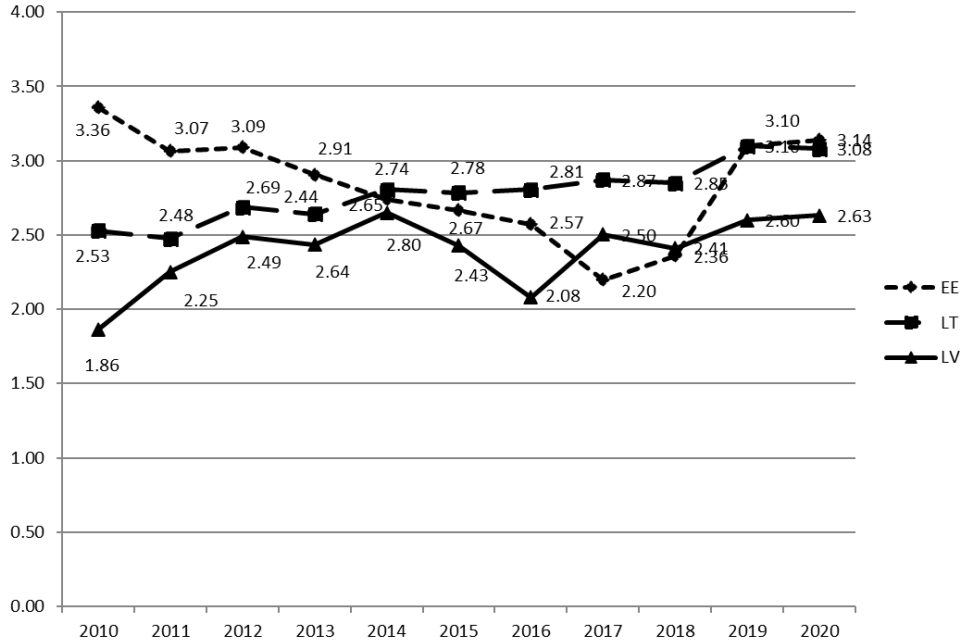
Vidējais vērtējums skalā, kur '1' nozīmē ļoti zemu, bet '5' - ļoti augstu apmierinātību.

Avots: Putniņš un Sauka (2021)

13. attēls. Apmierinātība ar valdības nodokļu politiku 2010.–2020. gadā. Latvija, Lietuva, Igaunija.

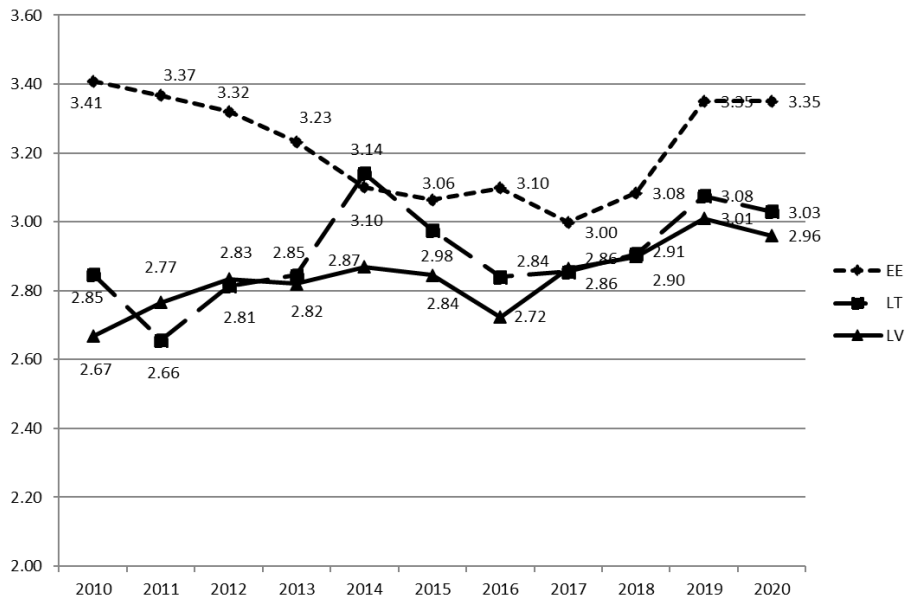
Vidējais vērtējums skalā, kur '1' nozīmē ļoti zemu, bet '5' - ļoti augstu apmierinātību

Avots: Putniņš un Sauka (2021)

14. attēls. Apmierinātība ar biznesa likumdošanas kvalitāti 2010.–2020. gadā. Latvija, Lietuva, Igaunija.

Vidējais vērtējums skalā, kur '1' nozīmē ļoti zemu, bet '5' - ļoti augstu apmierinātību)

Avots: Putniņš un Sauka (2021)

- Valsts institūciju komunikācija ar nodokļu maksātājiem: vai un kā noris komunikācija, kas tēmēta uz aplokšņu algu samazināšanu? “Konsultē vispirms” pieeja, u.c. aktivitātes.

Lai celtu uzticību valdībai un tādējādi novērstu iesaistīšanos ēnu ekonomikā, ir svarīgi modernizēt izpildiestādes, padarot tās klientiem draudzīgākas un pieejamākas. Iedzīvotāji, darba ņēmēji un darba devēji bieži neievēro oficiālos noteikumus, un tāpēc, pateicoties zemai uzticībai valdībai, ir izaicinājumi attiecībā uz valdības un tās iedzīvotāju sociālo līgumu izpildi (Williams, 2021).

Viens no risinājumiem šādā situācijā ir pārvaldes modernizācija, kas ietver kvalitatīvāku, uz klientu vērstu komunikāciju, piemēram pārbaudes iestādēm ievērojot “konsultē vispirms” pieeju. Principa mērķis ir panākt, lai uzņēmējiem būtu skaidri saprotamas izvirzītās prasības. Piemēram, VID principa “konsultē vispirms” pamatā ir šādi galvenie darbības virzieni:

- Uz klientu vērsta darbība - preventīvi panākt savstarpēju izpratni un sadarbību starp VID un VID klientiem, kā arī sekmēt normatīvajos aktos noteikto prasību izpildi, sniedzot tiesību normu skaidrojumu, lai nekonstatētu VID klientu darbībā pārkāpumus un nevajadzētu piemērot soda sankcijas;
- Efektīva uzraudzība - ieviest kontroles pasākumu kopumu, lai nodrošinātu normatīvajos aktos noteikto prasību ievērošanu, informējot VID klientus par konstatētajiem pārkāpumiem/neatbilstībām, vienlaikus sniedzot ieteikumus un dodot iespēju VID klientiem noteiktā termiņā novērst pārkāpumu/neatbilstību (Williams, 2021).

RE:SHADE projektā īstenotā lauka eksperimenta (Saulītis, 2021) mērķis bija noskaidrot dažādu Valsts ieņēmumu dienesta (turpmāk – VID) komunikācijas vēstījumu satura ietekmi uz nodokļu maksātāju uzvedību un izzināt nodokļu maksātāju motivāciju izpildīt saistības pret valsti. Lai sasniegtu mērķi, tika izstrādāti septiņi atšķirīgi komunikācijas vēstījumi. Pētījuma laikā juridiskās personas, kas atlasītas dalībai pētījumā, saņēma vienu no šiem ziņojumiem. Iespējamā uzvedības maiņa identificēta, salīdzinot vidējo darba algas līmeni uzņēmumos pirms un pēc komunikācijas vēstījuma saņemšanas. Kopumā eksperimentā novērota 3,929 uzņēmumu darbība, kuru vidējā darba samaksa nesasniedz 70% no vidējās algas nozarē attiecīgajā Latvijas reģionā.

Pirms komunikācijas vēstījumu izstrādes tika izpētīta līdzšinējā VID prakse komunikācijā ar juridiskajām personām, kurām konstatēti aplokšņu algu riski. Noskaidrots, ka šajā gadījumā pieeja “konsultē vispirms” VID izpratnē nozīmē ne vien informēt par iespējamiem aplokšņu algu riskiem un aicināt pārskatīt iesniegtos pārskatus, bet vienmēr tiek pieprasīti paskaidrojumi un papildus informācija, kas jāsaģatavo vēstules saņēmējam. Šajās “veicināšanas vēstulēs” vienmēr tiek pieprasīta sagatavot papildus informāciju, lai “padziļināti vērtētu riskus, iespējami labāk izprastu situāciju un sagatavotos, piem., pārrunām ar nodokļu maksātāju”.

Lauka eksperimentā pārbaudīta atšķirīga pieeja. Pētījumā iekļautajam uzņēmuma bija nejausa varbūtība saņemt vienu no septiņiem izstrādātiem komunikācijas vēstījumiem vai nesaņemt nekādu ziņu no VID. Lai to īstenotu, uzņēmumi pēc nejaušības tika sadalīti astoņās grupās, katrā aptuveni 490 juridisko personu. Katras grupas saņemtais komunikācijas vēstījums redzams 1. tabulā.

1.tabula. Lauka eksperimentā iekļautie komunikācijas vēstījumi

Grupa	Komunikācijas vēstījums
Kontrolgrupa	Nesaņem vēstījumu
Placebo grupa	<i>Uzņēmumiem, kuru vidējā darba samaksa ir būtiski zemāka nekā vidēji nozarē reģionā, ir augstāks aplokšņu algu risks. Tāpēc aicinām turpmākajos mēnešos izvērtēt iespējas paaugstināt darba samaksu uzņēmumā strādājošajiem, to tuvinot vidējai darba samaksai nozarē reģionā strādājošajiem, tādējādi mazinot aplokšņu algu risku.</i>
Zema audita varbūtība	Papildus placebo grupas saņemtajam paziņojumam: <i>Informējam, ka sākot no 2022. gada janvāra, nejausi izvēlēti 5% uzņēmumu no šīs vēstules saņēmējiem tiks aicināti sniegt VID Nodokļu nomaksas veicināšanas pārvaldei paskaidrojumus un informāciju</i>
Vidēja audita varbūtība	Papildus placebo grupas saņemtajam paziņojumam: <i>Informējam, ka sākot no 2022. gada janvāra, nejausi izvēlēti 33% uzņēmumu jeb viens no katriem trim šīs vēstules saņēmējiem tiks aicināti sniegt VID Nodokļu nomaksas veicināšanas pārvaldei paskaidrojumus un informāciju</i>
Augsta audita varbūtība	Papildus placebo grupas saņemtajam paziņojumam: <i>Informējam, ka sākot no 2022. gada janvāra, nejausi izvēlēti 66% uzņēmumu jeb divi no katriem trim šīs vēstules saņēmējiem tiks aicināti sniegt VID Nodokļu nomaksas veicināšanas pārvaldei paskaidrojumus un informāciju</i>
Sociālā norma	Papildus placebo grupas saņemtajam paziņojumam: <i>Lielākā sabiedrības daļa maksā nodokļus: saskaņā ar Latvijas Fakti pērn rudenī veikto aptauju, 84% Latvijas iedzīvotāju un viņu darba devēji godprātīgi ziņojuši par visiem gūtajiem ienākumiem un nav saņēmuši „aplokšņu algu“.</i>
Uzticēšanās VID	Papildus placebo grupas saņemtajam paziņojumam: <i>Uz uzticēšanos vērsta komunikācija un sadarbība ir VID stratēģiskais mērķis. Latvijas iedzīvotāji aizvien vairāk uzticas VID un novērtē tā darbībā īstenoto “Konsultē vispirms” principu. Gan 2018., gan 2019. gadā VID apbalvots ar iniciatīvas “Konsultē vispirms” balvu “Līderis uzraudzības stratēģijā”. Aicinām uzticēties VID kā Jūsu sabiedrotajam nodokļu lietās godīgai uzņēmējdarbībai un sabiedrības labklājībai!</i>
Ēnu ekonomikas apkarošana	Papildus placebo grupas saņemtajam paziņojumam: <i>Ēnu ekonomika samazinās: pēdējo desmit gadu laikā aplokšņu algas apjoms Latvijā ir sarucis par vairāk nekā 10 procentpunktiem. Arī citu nodokļu segmentos ir vērojama uzlabošanās, palielinoties iekasētajai nodokļu daļai. VID aplēses par t.s. PVN plaisas dinamiku liecina, ka 2020. gadā tā būs samazinājusies no 9.4% līdz 8.6%, turpinot vairāku gadu sarukšanas tendenci.</i>

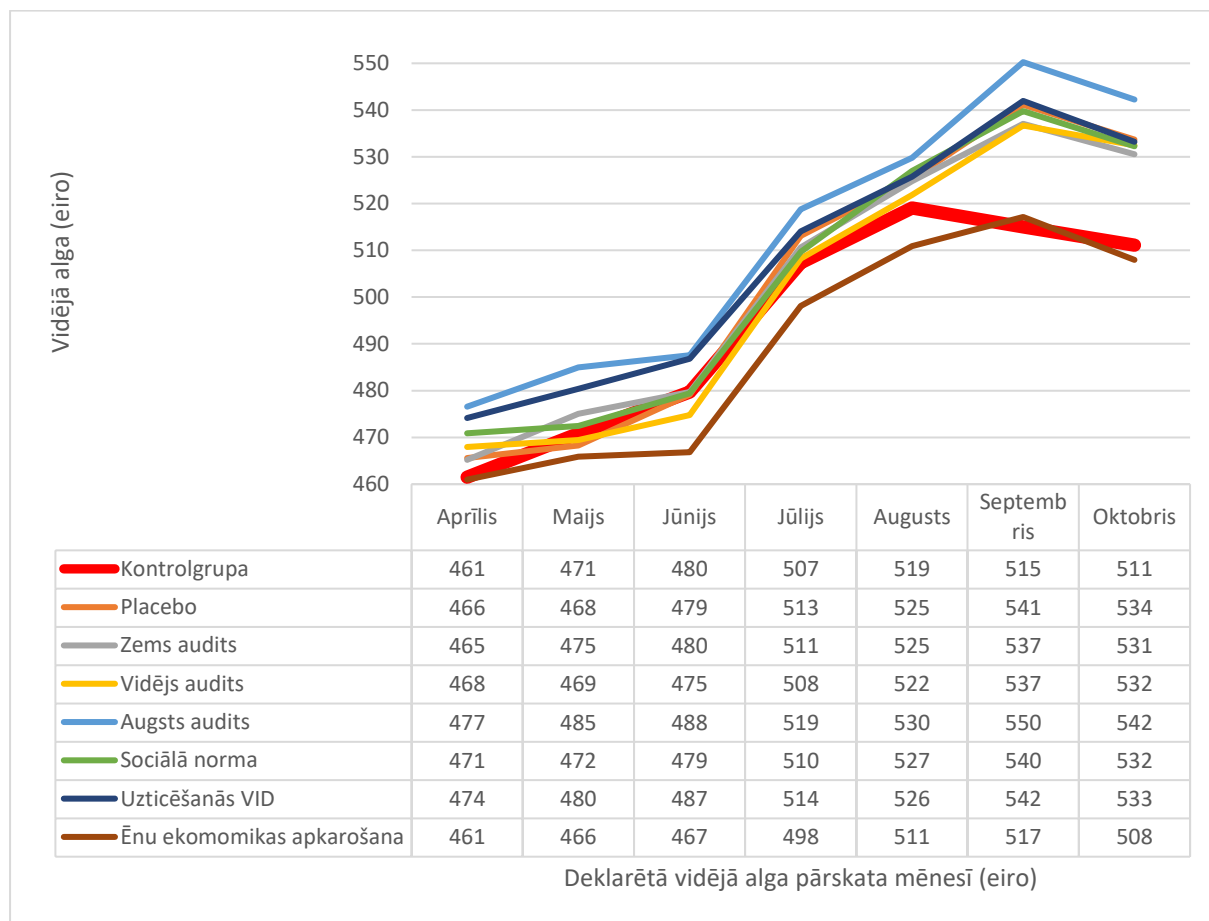
Avots: Saulītis (2021)

Kā minēts, viena no šīm grupām nesaņēma nekādu ziņu. Vēl viena grupa saņēma vienkāršu informatīvu paziņojumu, kurā norādīts, ka uzņēmuma vidējā darba alga nerasniedz 70% no vidējās nozarē reģionā, aicinot rūpīgi un godprātīgi turpmāk aizpildīt iesniedzamos pārskatus. Nākamajās trīs grupās eksaminēta t.s. novēršanas stratēģiju – kā nodokļu maksātāju uzvedību ietekmē nodokļu audita varbūtība. Šīm trim grupām papildrindkopā norādīts, ka daļai (5%; 33%; 66% attiecīgi katrai no grupām) no juridiskajām personām, kas saņem attiecīgo vēstuli, paredzēts pieprasīt papildinformāciju, sākot no 2022. gada janvāra par laika periodu no 2021. gada septembra līdz decembrim.

Atlikušajās trīs grupās eksaminēta t.s. pievēršanas stratēģija, pārbaudot sociālo normu, uzticēšanās VID un informācijas par ēnu ekonomikas ierobežošanas pasākumu rezultātu ietekmi uz nodokļu maksātāju uzvedību. Šīm juridiskajām personām nav paredzēts pieprasīt kādu papildus informāciju arī pēc pētījuma norises beigām. Eksperimenta starprezultāti – par pirmajiem diviem mēnešiem – liecina, ka informatīvai vēstulei ir tikpat liels efekts kā novēršanas (brīdinot par iespējamu auditu) vai pievēršanas (papildinot ziņu ar prosociāliem paziņojumiem) vēstījumiem (sk. 15. attēlu). Oktobrī, iesniedzot pārskatu par 2021. gada septembri, vidējā darba alga kontrolgrupā, kura nesaņēma informatīvu paziņojumu, pat samazinās par nepilnu 1%. Tikmēr vēstulū saņēmēju vidū vidējā darba alga pieaug par aptuveni 15-20 eiro. Kopumā, vidējā darba alga vēstulū saņēmēju vidū palielinās līdz pat 5%, salīdzinājumā ar kontrolgrupu. Pozitīvs efekts no vēstulēm saglabājas arī novembrī, kad iesniegti pārskati par oktobra mēnesi, tiesa, atšķirība starp kontrolgrupu un pārējām grupām samazinās par aptuveni vienu procentu. 2022. gada februārī paredzēts noslēgt uzņēmumu monitoringu, lai konstatētu komunikācijas ilgtermiņa efektu.

Rezumējot: nepieprasot papildus informāciju no nodokļa maksātāja, bet tā vietā nosūtot vienkāršu informatīvu paziņojumu, ir iespējams samazināt aplokšņu algu risku un palielināt vidējo darba algu uzņēmumos, vienlaicīgi būtiski atslogojot gan uzņēmumu, gan VID resursus paskaidrojumu sagatavošanai un pārbaudei. Tiesa, eksperimenta norises laikā VID apstrādāja 338 e-pastus no vēstules saņēmējiem (9%), kā arī 271 zvanu (7%), pavisam papildus komunicējot ar 500 juridiskajām personām jeb 13%. Tomēr komunikāciju plānojot vienmērīgi un izsūtot dienā nelielu skaitu informatīvo paziņojumu, iespējams novērst būtisku ienākošo e-pastu un zvanu pieaugumu.

15. attēls. Deklarētā vidējā alga lauka eksperimentā iekļautajos uzņēmumos

Avots: Saulītis (2021)

- Kāds ir sabiedrības un uzņēmēju priekšstats par korupcijas līmeni valdībā, pašvaldībās?

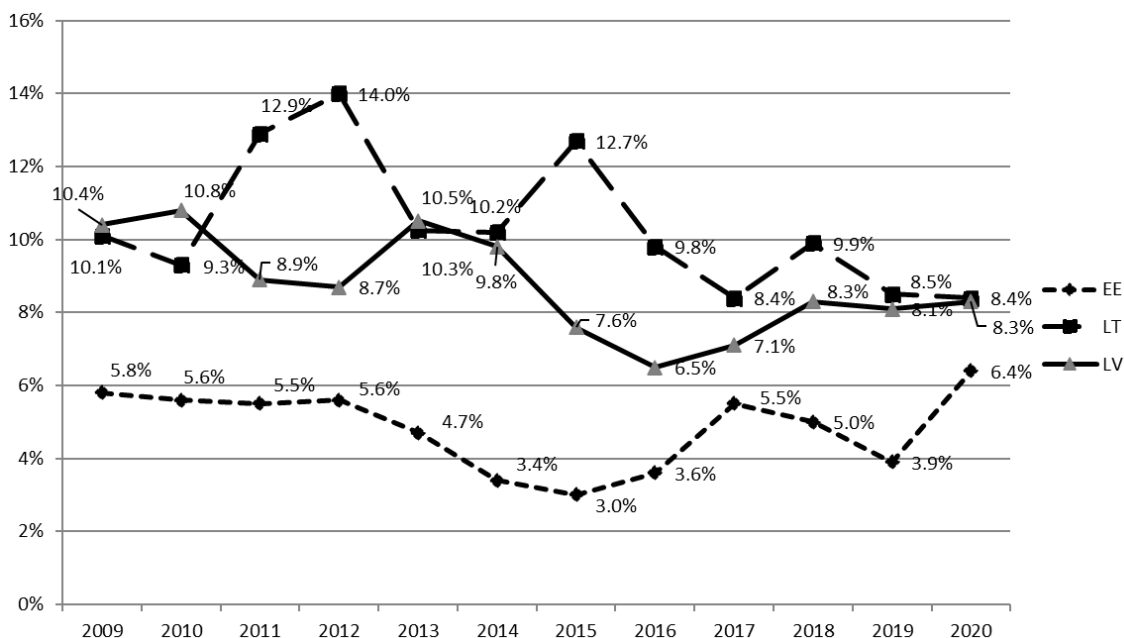
Korupciju šeit ir definēta kā “publisku amatu ļaunprātīga izmantošana privāta labuma gūšanai” (Bardhan, 1997; Pope, 2000; Shleifer and Vishny, 1993). Tas var attiekties uz praksi, kad valsts ierēdņi pieprasa vai saņem dāvanas, kukuļus un citus maksājumus, piemēram, konkrētu līguma summas daļu, no privātā sektora firmām un par to sniedz pakalpojumu. Tas var ietvert darbības licences piešķiršanas paātrināšanai, negatīva pārbaudes darba vietā atzinuma nesniegšanai vai arī palīdzība izvairīties no kavēšanās kādā citā regulatīvā procesā, kur nepieciešams publiskā sektora amatpersonu apstiprinājums, piemēram, būvatļaujas piešķiršanai. Taču pastāv arī citas korupcijas formas. Tās ietver “valsts sagrašanās”, kad uzņēmumi ietekmē likumu un citu valdības politiku veidošanu sev par labu, izmantojot nelikumīgus vai nepārskatāmus līdzekļus, un korupciju, kad patērētāji izmanto maksājumus un sakarus, lai iegūtu labvēlīgu piekļuvi sabiedriskiem labumiem

un pakalpojumiem un/vai apiet oficiālās procedūras, tostarp piekļuves iegūšanu izglītības un veselības pakalpojumiem (Williams and Onoshchenko, 2014a, b, 2015).

Attiecībā uz korupcijas līmeni, atbilstoši Putniņa un Saukas (2021) pētījuma rezultātiem, vispārējais kukuļdošanas līmenis (procents no ienākumiem, ko firmas maksā neoficiālos maksājumos lai “nokārtotu lietas”) 2020. gadā, salīdzinājumā ar 2019. gadu, nedaudz palielinājās Latvijā (par 0,2%, sasniedzot 8,3%) un nedaudz samazinājās Lietuvā (par -0,1%, sasniedzot 8,4%) (sk. 16. attēls). Lai arī Igaunijā vispārējais kukuļdošanas līmenis, salīdzinājumā ar pārējām divām Baltijas valstīm, joprojām ir zemāks, tomēr jaunākā pētījuma dati norāda uz negatīvu tendenci. Proti, 2020. gadā, salīdzinot ar 2019. gadu, kukuļdošanas līmenis Igaunijā pieauga par 2,5%, sasniedzot 6,4%, kas ir augstākais līmenis kopš 2009. gada. Putniņa un Saukas (2021) pētījuma rezultāti arī parāda, ka vidējais % no līguma summas lai nodrošinātu valsts pasūtījumu (sk. 17. attēls) ir visaugstākais Latvijā (6,9% 2020. gadā, salīdzinājumā ar 5,9% 2019. gadā), kam seko Lietuva (5,6% 2020. gadā, salīdzinājumā ar 8,3% 2019. gadā) un Igaunija (attiecīgi, 3,9%, salīdzinājumā ar 1,4%). Uz salīdzinoši augstiem korupcijas riskiem Latvijā norāda arī citi pētījumi¹.

16. attēls: % no maksājumiem, lai ‘nokārtotu lietas’ 2009.–2020. gadā. Latvija, Lietuva, Igaunija.

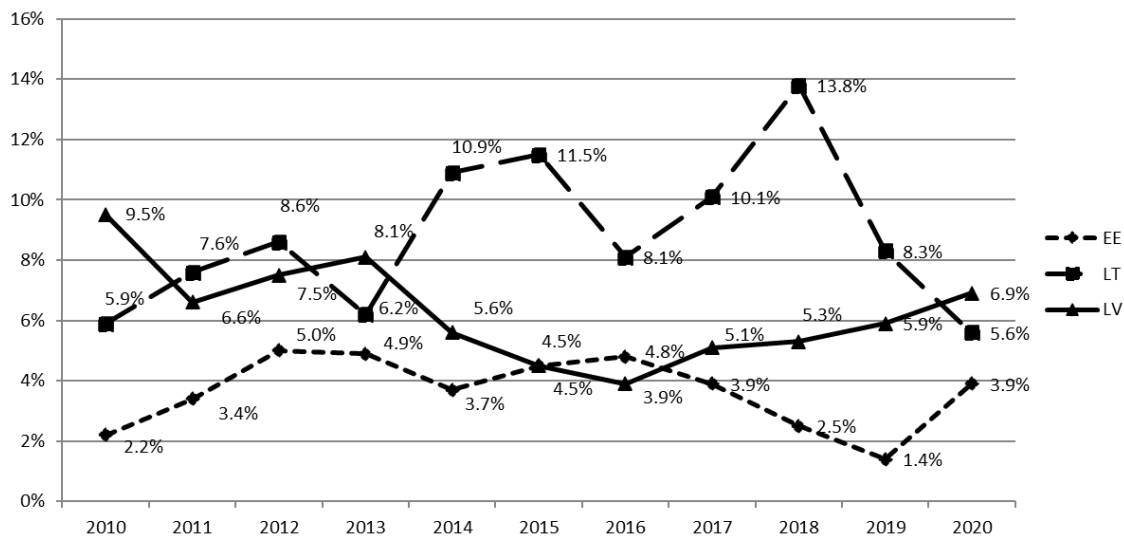
% no ienākumiem, ko uzņēmumi vidēji maksā ‘kukuļos’

Avots: Putniņš un Sauka (2021)

¹ <https://www.mod.gov.lv/en/node/9207>

17. attēls: % no līguma summas, lai nodrošinātu valsts pasūtījumu 2010.–2020. gadā. Latvija, Lietuva, Igaunija.

Avots: Putniņš un Sauka (2021)

AI. Latvijā paveiktais uzņēmēju un indivīdu uzticēšanās dažādām institūcijām un apmierinātības ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem uzlabošanai: kopsavilkums

2.tabulā apkopoti kopš 2016. gada galvenie realizētie pasākumi, kam ir potenciāla ietekme uz ēnu ekonomikas un, specifiski, aplokšņu algu mazināšanu attiecībā uz aspektu: uzņēmēju/ iedzīvotāju uzticēšanās dažādām institūcijām un apmierinātība ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem uzlabošanai.

2.tabula. Kopš 2016. gada Latvijā realizētie pasākumi, kam ir potenciāla ietekme uz ēnu ekonomikas un, specifiski, aplokšņu algu mazināšanu attiecībā uz aspektu: uzņēmēju/ iedzīvotāju uzticēšanās dažādām institūcijām un apmierinātība ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem uzlabošanai.

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie - šana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
1) Uzticēšanās un apmierinātība ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem						
1.1.	Vai sabiedrība tic sociālās apdrošināšanas sistēmai - iespējai saņemt pienācīgu pensiju u.c. ieguvumus no nodokļu nomaksas?					

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie - šana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
1.1.1	Pakāpeniska pensionēšanās vecuma palielināšana līdz 65 gadiem 2025.gadā.	Būtisks	Daļēji	Nav datu	Nav mērīta	Katru gadu pakāpeniski tiek palielināts pensionēšanās vecums, lai sasniegtu 65 gadus 2025.gadā, nodrošinot pensiju sistēmas ilgtspējību. Pasākums nepieciešams pensiju sistēmas ilgtspējai, bet īstermiņā var negatīvi ietekmēt iedzīvotāju attieksmi pret pensiju sistēmu.
1.1.2	Mīnīmālā darba stāža palielināšana līdz 20 gadiem 2025.gadā.	Būtisks	Daļēji	Nav datu	Nav mērīta	Pakāpeniski tiek palielināts mīnīmālais darba stāžs pensijas saņemšanai, lai sasniegtu 20 gadus 2025.gadā, nodrošinot pensiju sistēmas ilgtspējību. Pasākums nepieciešams pensiju sistēmas ilgtspējai, bet īstermiņā var negatīvi ietekmēt iedzīvotāju attieksmi pret pensiju sistēmu.
1.1.3	2.pensiju līmeņa pārvaldīšana (pārvaldīšanas izmaksas)	Būtisks	Turpinās	Nav datu	Nav mērīta	Latvijā pensiju 2.līmeņa pārvaldīšanas izmaksas ir salīdzinoši augstas, kas mazina uzkrājumu vērtību un veicina iedzīvotāju neuzticību pensiju sistēmai. Tiek veikti pasākumi to samazināšanai.
1.1.4	Speciālo nodokļu maksāšanas režīmu ieviešana	Būtisks	Pabeigts	Nav datu	Nav mērīta	Speciālo nodokļu režīmu ieviešana (mikrouzņēmuma nodoklis, patentmaksas, pašnodarbināto personu režīms, autoratlīdzību režīms) radīja iespēju daļai iedzīvotāju maksāt mazākas sociālās apdrošināšanas iemaksas, kas samazina pensijas apmēru un apdraud pensiju sistēmas ilgtspēju.
1.1.5	Speciālo nodokļu maksāšanas režīmu ierobežošana	Būtisks	Turpinās	Nav datu	Nav mērīta	Speciālo nodokļu režīmu ierobežošana (mikrouzņēmuma nodoklis, patentmaksas, pašnodarbināto personu režīms, autoratlīdzību režīms), kas jau ir veikta un tiek plānota ar 2021.gada jūliju paredz būtiski sašaurināt iespējas nemaksāt sociālās iemaksas pilnā apmērā. Tas uzlabos pensiju

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie - šana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
						sistēmas ilgtspēju, bet īstermiņā var radīt neapmierinātību šai nodokļu maksātāju grupai un kalpot kā papildus faktors aplokšņu algu pieaugumam.
1.1.6	Minimālo valsts sociālās apdrošināšanas iemaksu noteikšana	Būtisks	Nav	Nav datu	Nav mērīta	Minimālo valsts sociālās apdrošināšanas iemaksu noteikšana, kas tiek plānota ar 2021.gada jūliju paredz būtiski sašaurināt iespējas nemaksāt sociālās iemaksas pilnā apmērā. Tas uzlabos pensiju sistēmas ilgtspēju, bet īstermiņā var radīt neapmierinātību šai nodokļu maksātāju grupai un kalpot kā papildus faktors aplokšņu algu pieaugumam.
1.1.7	Komunikācijas pasākumi par pensiju	Būtisks	Turpinās	Nav datu	Nav mērīts	Kalkulatori par prognozēto pensiju rada maldīgu priekšstatu par sagaidāmo pensijas apmēru. Vairs netiek sūtītas informatīvās vēstules par uzkrāto pensiju kapitālu. Valsts kontrole novērtējusi komunikācijas pasākumus kā neatbilstošus un ieteikusi tos uzlabot. ²
1.1.8	Minimālās pensijas palielināšana.	Būtisks	Turpinās	Nav datu	Nav mērīts.	Minimālo pensiju līmenis gan vēsturisku apstākļu dēļ, gan valsts politikas dēļ ir ļoti zems. Tas pakāpeniski tiek palielināts, atbilstoši pieejamajiem līdzekļiem valsts sociālajā budžetā. Zemais pensiju līmenis nerada motivāciju maksāt sociālās apdrošināšanas iemaksas.
1.1.9	Pensiju nevienlīdzība	Būtisks	Turpin	Nav datu	Nav mērīts	1996.gadā nebija noteikti iemaksu griesti un iemaksu apjoms tika attiecināts uz visiem iepriekšējiem

² <https://www.lrvk.gov.lv/lv/revizijas/revizijas/noslegtas-revizijas/valsts-politikas-efektivitate-pensiju-sistemas-ilgtspejas-nodrosinasanai>

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie - šana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
			ās			<p>gadiem. Līdz ar to radās iespēja saņemt vairāk nekā bija iemaksāts.</p> <p>Atsevišķos periodos nepastāvēja iemaksu griesti.</p> <p>Solidaritātes nodoklis tiek daļēji ieskaitīts pensiju uzkrājumā.</p> <p>Tā rezultātā neliels skaits cilvēku saņem ļoti lielas pensijas, kas rada iespaidu par negodīgu pensiju sistēmu.</p>
1.1.1 0	Izdienas pensijas	Būtisks	Turpin ās	Nav datu	Nav mērīts	<p>Valsts kontrole ir konstatējusi virkni trūkumu izdienas pensiju sistēmā. Tā rada papildus slodzi budžetam un palielina pensiju nevienlīdzību. Izdienas pensijas dažkārt tiek piešķirtas cilvēkiem, kuru darbs nav saistīts ar papildus risku un kuri turpina strādāt.</p>
1.1.1 1	Citi sociālie pabalsti	Būtisks	Turpin ās	Nav datu	Nav mērīts	<p>Izmaiņas sociālajos pabalstos (bezdarba, slimības, bērna kopšanas u.c.) var vai nu motivēt vai mazināt motivāciju maksāt sociālās apdrošināšanas iemaksas.</p>
1.2. Vispārēja sabiedrības un uzņēmēju apmierinātība ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem, nodokļos samaksātās naudas izlietojumu.						
1.2.1	Finanšu ministrijas ikgadējie informatīvie pasākumi par valsts budžeta izlietojumu.	Būtisks	Turpin ās	Nav datu	Nav mērīts	<p>Lai arī šis ir vajadzīgs pasākums, uzņēmēju intervijas liecina par to, ka šiem komunikācijas pasākumiem ir ierobežota ietekme uz iedzīvotāju un uzņēmēju apmierinātību.</p>
1.2.2	Vienotā nodokļu maksāšanas konta ieviešana.	Būtisks	Ieviest s	Nav datu	Nav mērīts	<p>Vienotais nodokļu maksāšanas konts ieviests no 2021.gada janvāra. Tā mērķis ir atvieglot nodokļu maksāšanu un smazināt kļūdu daudzumu. Uzņēmēju intervijas liecina par to, ka ieviešanas posmā pastāv tehniskas nepilnības.</p>

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie - šana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
1.2.3	Vienotā darījumu konta ieviešana	Būtisks	Nav ieviests	Nav datu	Nav mērīts	Vienotais darījumu konts paredz iespēju mikrouzņēmējiem automātiskai nodokļu nomaksai, atskaitot nodokļu summu no darījumu konta. Tas atvieglos nodokļu maksāšanu mazajiem uzņēmējiem.
1.2.4	Valsts pakalpojumu sniegšanas kvalitātes uzlabojumi (digitalizācija, klientu apkalpošana, savstarpējā sadarbība)	Būtisks	Turpinās	Nav datu	Nav mērīts	Valsts pakalpojumu sniegšanas kvalitātes uzlabojumi (digitalizācija, klientu apkalpošana, savstarpējā sadarbība) tiek pozitīvi novērtēti iedzīvotāju un uzņēmēju aptaujās un paaugstina apmierinātības līmeni ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem.
1.2.5	Viena loga princips	Nav	30.06.2017.	Nav datu	Nav mērīts	<p>Paredz novērst dublējošas vai valsts iestāžu rīcībā jau esošas informācijas iesniegšanas prasības, maksimāli realizējot tā saukto viena loga principu.</p> <p>Pasākums kā tāds ir būtisks, bet tas, kā tas ir realizēts visticamāk nav devis būtisku ietekmi. Valstī ir realizēti atsevišķi viena loga principa elementi, bet vēl ir daudz iespēju turpināt attīstīt. Piemēram, ir valstis, kurās ir attīstīti vienotie valsts pakalpojumu sniegšanas centri, kuros var saņemt plaša spektra valsts pakalpojumus.</p>
1.3. Sabiedrības un uzņēmēju apmierinātība ar valsts institūciju darbu (Valsts ieņēmumu dienests, Uzņēmumu reģistrs utml.)						
1.3.1	Konsultē Vispirms principa ieviešana	Būtisks	Turpinās	Nav datu	Nav mērīts	Konsultē Vispirms princips paredz valsts pārvaldes iestāžu attieksmes maiņu no kontroles uz konsultēšanu un sadarbību ar nodokļu maksātāju kā klientu. Šī iniciatīva tiek pozitīvi vērtēta no uzņēmēju puses. Arī ikgadējās aptaujas, ko organizē

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie - šana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
						Ekonomikas ministrija, liecina par to, ka kopumā pieaug klientu apmierinātība ar valsts iestāžu darbu.
1.3.2	Valsts pakalpojumu sniegšanas kvalitātes uzlabojumi (digitalizācija, klientu apkalpošana, savstarpējā sadarbība)	Būtisks	Turpinās	Nav datu	Nav mērīts	Valsts pakalpojumu sniegšanas kvalitātes uzlabojumi (digitalizācija, klientu apkalpošana, savstarpējā sadarbība) tiek pozitīvi novērtēti iedzīvotāju un uzņēmēju aptaujās un paaugstina apmierinātības līmeni ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem.
1.3.3	Politisko lēmumu nekonsekvence, politiskās vides nestabilitāte, populisms.	Būtisks	Turpinās	Nav datu	Nav mērīts	Politisko lēmumu nekonsekvence, politiskās vides nestabilitāte un populisms veicina plašas palielināšanos starp valsts pārvaldi un sabiedrību, savtarpēju neuzticēšanos un mazina nodokļu maksāšanas motivāciju.
1.3.4	Atsevišķu sabiedrības grupu interešu neņemšana vērā.	Būtisks	Turpinās	N/A	N/A	Valstij nav izdevies izveidot pilnvērtīgu dialogu ar citu tautību pārstāvjiem un nepilsoņiem. Lēnais reformu temps un komunikācijas trūkumi (izglītība, veselība, iekšlietas), kā arī augstais nabadzības riskam pakļauto iedzīvotāju īpatsvars palielina neuzticību valsts pārvaldei.
1.4. Valsts institūciju komunikācija ar nodokļu maksātājiem: vai un kā noris komunikācija, kas tēmēta uz aplokšņu algu samazināšanu? "Konsultē vispirms" pieeja, u.c. aktivitātes.						
1.4.1	Pilnveidot mācību priekšmetu programmu attiecībā uz nodokļiem	Būtisks	Izpilde turpinās	Nav datu	Nav mērīta	IZM: Izstrādāta un ieviesta kompetenču pieejā pilnveidotā satura īstenošana un līdz ar to tiks izstrādāti jauni mācību priekšmetu programmu paraugi, kuros būs iekļauti jautājumi par nodokļu politiku.

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie - šana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
1.4.2	Īstenot sociālus un informatīvus komunikācijas pasākumus par godprātīgas nodokļu nomaksas sekmēšanu un izpratnes veicināšanu par valsts budžetu veidošanu un ēnu ekonomikas riskiem sabiedrībā.	Būtisks	Turpinās	Nav datu	Nav mērīts	<p>2020:Vizuāli skaidrojošimateriāli par, piemēram, Nodokļu kontiem, Nodokļu plaisas novērtējumu, VID darbības rezultātiem kontrabandas un noziedzīgu nodarījumu valsts ieņēmumu jomā un preventīvo nodokļu administrēšanas pasākumiem. 5x2 preses relīzes, kas atgādina par dažādu nodokļu nomaksas nepieciešamību un deklarāciju iesniegšanas termiņu.7x2 preses relīzes par VID Nodokļu un muitas policijas apturētajiem noziedzīgajiem grupējumiem, kas veikuši dažādus noziedzīgus nodarījumus valsts ieņēmumu jomā. VID ir veicis “Nodokļu maksātāja reitingu” Iepriekš: Kampanas "Atrāpies" un #Nomaksā, “Es – nodOKļu vlogeris!” u.c</p> <p>2019.gadā organizēti 87 izglītojoši semināri saistībā ar nelegālo nodarbinātību un “aploksņu” algām nodokļu maksātājiem.</p> <p>2018.gadā organizēti 70 izglītojoši semināri par nelegālo nodarbinātību un “aploksņu” algām nodokļu maksātājiem.</p>
1.4.3	VID pienākums nodrošināt publiski pieejamu informāciju.	Būtisks	27.07.2017.	Nav datu	Gada laikā darbinieku (darba ņēmēju) īpatsvars, kuru darba samaksa pēc nodokļu nomaksas bija līdz 450 EUR mēnesī, samazinājies līdz 27,7	VID pienākums nodrošināt publiski pieejamu informāciju par darba devējiem, kuru darbinieku vidējais mēneša atalgojums ir valstī noteiktās minimālās mēneša darba algas apmērā vai mazāks, kā arī pienākums nodrošināt publiski pieejamu informāciju par nodokļu maksātājiem, kurus VID saucis pie administratīvās atbildības par darba samaksas noteikumu pārkāpšanu un kuri nav iesnieguši VID paredzētās nodokļu deklarācijas. To nosaka normatīvais regulējums 27.07.2017.

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie - šana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
					<p>% (kritums par 2,9 procentpunktiem). Minimālo algu vai mazāk valstī kopumā saņēma 125,7 tūkstoši jeb 15,6 % darbinieku, kas ir par 1,8 procentpunktiem mazāk nekā 2018. gada 2. ceturksnī. Reģionos vislielākais mazo algu saņēmēju īpatsvars joprojām vērojams Latgalē, kur 23,9 % darbinieku saņēma minimālo algu vai mazāk.</p>	<p>pieņemtajā likumā "Grozījumi likumā "Par nodokļiem un nodevām"".</p> <p>1) 2114 fiziskajām personām, kuras, iespējams, veic neregistrētu saimniecisko darbību, nosūtīts atgādinājums reģistrēties kā nodokļu maksātājam (2017. gada pirmajā pusgadā – 3430 fiziskajām personām nosūtīts atgādinājums).</p> <p>2) 107 nodokļu maksātājiem, kuriem riska analīzes un preventīvo pasākumu rezultātā identificēti "aplokšņu" algu riski, nosūtīts brīdinājuma paziņojums VID Elektroniskās deklarēšanas sistēmā (2017. gada pirmajā pusgadā – 808 nodokļu maksātājiem nosūtīts brīdinājuma paziņojums VID Elektroniskās deklarēšanas sistēmā).</p>
1.4.4	VID datorizētās riska analīzes rezultātā identificēto "aplokšņu" algu risku paziņošana nodokļu maksātājiem.	Būtisks	01.07.2015	Nav datu	Nav vērtēts	No 2015.gada 1.jūlija tie nodokļu maksātāji, kuriem Valsts ieņēmumu dienesta (turpmāk – VID) veiktās datorizētās riska analīzes rezultātā identificēts "aplokšņu" algu risks, saņem brīdinājuma paziņojumu elektroniskās deklarēšanas sistēmā (turpmāk – EDS).

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie - šana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
						<p>“Aplokšņu” algu risks tiek identificēts darba devējiem – fiziskām un juridiskām personām, kurām ir darba ņēmēji.</p> <p>Ja nodokļu maksātājs iesniedz Darba devēja ziņojuma labojumus, kārtējās datorizētās riska analīzes rezultātā VID izvērtēs iesniegto informāciju, vai “aplokšņu” algu risks ir novērsts. Ja risks ir novērsts, nodokļu maksātājs no riskantāko nodokļu maksātāju grupas tiks izslēgts un brīdinājuma paziņojums vairs netiks paziņots.</p> <p>Ja risks netiks novērsts, VID turpinās šo nodokļu maksātāju uzraudzību un veiks konkrētajai situācijai atbilstošus nodokļu administrēšanas pasākumus, tostarp tematiskās pārbaudes un nodokļu auditu. Lēmumu par nodokļu kontroles pasākumu nepieciešamību pieņem arī tad, ja pēc Darba devēja ziņojuma labojumu iesniegšanas pastāv riski par nodokļu nenomaksu pilnā apmērā.</p> <p>Informācija par riska kritērijiem, pēc kuriem VID identificē risku “aplokšņu” algu jomā, ir konfidenciāla un neizpaužama.</p>
1.4.5	Organizēt kopīgas valsts un uzņēmēju publiskās kampaņas godīgas nodokļu nomaksas popularizēšanai.	Nav	Ieviests	Nav datu	Nav mērīta	FM: Divus gadus pēc kārtas (14.12.2016; 13.12.2017) tika organizēts Latvijas nodokļu maksātāju forums.
1.4.6	Konsultē vispirms principa ieviešana	Būtisks	Turpinās	Nav datu	Nav mērīts	Konsultē Vispirms princips paredz valsts pārvaldes iestāžu attieksmes maiņu no kontroles uz konsultēšanu un sadarbību ar nodokļu maksātāju kā klientu.

1.5 Priekšstats par korupcijas līmeni valdībā (vairākos līmeņos)						
1.5.1	Tiesību aizsardzības iestāžu darbs korupcijas novēršanas un apkarošanas jomā	Būtisks	Turpinās	Nav datu	Nav mērīts	Tiesību aizsardzības iestāžu darbs korupcijas novēršanas un apkarošanas jomā – atklātās lietas, sodītās personas, soda bargums tiešā veidā ietekmē sabiedrības priekšstatu par korupcijas līmeni valsts pārvaldē.
1.5.2	Labas pārvaldības principu ievērošana valsts pārvaldē.	Būtisks	Turpinās	Nav datu	Nav mērīts	“Savējo” iecelšana amatos, atklātības trūkums lēmumu pieņemšanā, lobiju slēptā ietekme, interešu konflikti un citi labas pārvaldības principu pārkāpumi veicina priekšstatu par augstu korupcijas līmeni valstī.
1.5.3	Mazināt korupcijas riskus valsts un pašvaldību iepirkumos.	Nav	30.12.2019	Nav datu	Nav mērīts	<p>Publisko iepirkumu likums paredz pakāpenisku pāreju uz elektronisko vidi.</p> <p>2017. gadā iekļaujot centralizētās iepirkumu institūcijas - būvdarbu līgumi sākot ar 5 548 000 EUR, piegādes pakļojumu līgumi sākot ar 144 000 EUR.</p> <p>2018. gadā būvdarbu līgumi sākot ar 170 000 EUR, piegādes pakļojumu līgumi sākot ar 42 000 EUR.</p> <p>2019. gadā iekļaujot atvasinātās publiskās personas un to iestādes - būvdarbu līgumi sākot ar 20 000 EUR, piegādes pakļojumu līgumi sākot ar 10 000 EUR.</p> <p>2020. gadā privāto tiesību juridiskās personas - būvdarbu līgumi sākot ar 20 000 EUR, piegādes pakļojumu līgumi sākot ar 10 000 EUR.</p>

Avots: Valsts iestāžu darba plāns ēnu ekonomikas ierobežošanai 2016. 2020.gadam (*Izpilde līdz 30.12.2020*); ziņojums "Par ēnu ekonomikas ierobežošanas pasākumu efektivitāti un ēnu ekonomikas ierobežošanas plānu" (sk. Stinka, Skromule, Zariņa un Sauka, 2021)

Kopējie secinājumi, atbilstoši Stinka, Skromule, Zariņa un Sauka (2021) attiecībā uz ieviestajiem pasākumiem kas var potenciāli mazināt uzticēšanos valdībai un apmierinātību ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem ir sekojoši:

- Vai sabiedrība tic sociālās apdrošināšanas sistēmai - iespējai saņemt pienācīgu pensiju u.c. ieguvumus no nodokļu nomaksas?

Valsts realizētie pasākumi pensiju sistēmas ilgtermiņa stabilitātes nodrošināšanai (pensionēšanās vecuma palielināšana, minimālā darba stāža palielināšana, minimālo sociālo iemaksu ieviešana un īpašo nodokļa maksāšanas režīmu sašaurināšana) īstermiņā var radīt negatīvu ietekmi uz cilvēku apmierinātību ar pensiju sistēmu. Viena no lielākajām problēmām šajā jomā ir vēsturiski radušās (darba stāžs pirms 1996.gada reformas) un dēļ mazajām VSA iemaksām vēlāk izveidojušās mazās pensijas, kas nerada šobrīd strādājošiem cilvēkiem pozitīvu priekšstatu par nākotnē gaidāmo pensijas apmēru.

Šo priekšstatu vēl vairāk degradē pensiju sistēmas veidošanas procesā pieļautās kļūdas, kas atsevišķiem iedzīvotājiem ir ļāvušas saņemt nesamērīgi lielas pensijas un radījušas necaurskatāmu, vāji kontrolētu izdienas pensiju sistēmu. Šo priekšstatu nepalīdz uzlabot šī brīža komunikācijas pasākumi, kas bieži vien rada maldīgu iespaidu par nākotnē gaidāmās pensijas apmēru.³ Savukārt kā pozitīvi pasākumi jāmin pakāpeniska minimālās pensijas apmēra paaugstināšana un pasākumi pensiju 2.līmeņa pārvaldīšanas izdevumu samazināšanai. Līdzīgi kā pensiju sistēmai, arī pārējo sociālo pabalstu sistēmai ir svarīga stabilitāte, godīgums un sasaiste ar nomaksājamiem nodokļiem.

- Vispārēja sabiedrības un uzņēmēju apmierinātība ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem, nodokļos samaksātās naudas izlietojumu.

Lai gan kopumā Latvijā ir zems uzticēšanās līmenis valstij, socioloģiskās aptaujas liecina par to, ka apmierinātība ar atsevišķiem valsts sniegtajiem pakalpojumiem pakāpeniski pieaug.⁴ Šeit liela loma ir katras iestādes un valsts kopumā realizētajiem pasākumiem digitalizācijas, klientu apkalpošanas kvalitātes un savstarpējās sadarbības jomās. Viens no svarīgiem pasākumiem valsts pārvaldes pakalpojumu uzlabošanas jomā ir viena loga principa ieviešana, kurš, lai arī minēts Finanšu ministrijas Ēnu ekonomikas mazināšanas plānā (līdz 2021. gadam) kā izpildīts, būtu jāturpina arī nākotnē.

³ <https://www.lrvk.gov.lv/lv/revizijas/revizijas/noslegtas-revizijas/valsts-politikas-efektivitate-pensiju-sistemas-ilgtspejas-nodrosinasanai>

⁴ <https://www.mk.gov.lv/lv/iedzivotaji-atzinigi-verte-valsts-parvaldes-pakalpojumu-uzlabosanos-un-sanemsanai-arvien-vairak-lieto-e-vidi>

Attiecībā uz nodokļu samaksas jomu būtisku administratīvā sloga atvieglojumu varētu radīt ieviestais vienotā nodokļa samaksas konts. Šobrīd Finanšu ministrijas realizētie informatīvie pasākumi par budžeta izlietojumu visticamāk tikai daļēji sasniedz mērķi dēļ kopīgās negatīvās sabiedrības attieksmes pret valsts pārvaldi.⁵

- Sabiedrības un uzņēmēju apmierinātība ar valsts institūciju darbu (Valsts ieņēmumu dienests, Uzņēmumu reģistrs utml.)

Sabiedrības apmierinātības līmeni ar augstāko valsts institūciju darbību (Saeima, Ministru kabinets, Ministrijas) lielā mērā ietekmē valstī notiekošie politiskie procesi. Nestabilitāte, nekoncekventi lēmumi, populisms un atsevišķu iedzīvotāju grupu interešu ignorēšana neveicina sabiedrības apmierinātību. Kopumā tā ir negatīva.⁶ Tomēr apmierinātība ar iestādēm, kas sniedz pakalpojumus tieši iedzīvotājiem un uzņēmējiem (VID, PTAC, PVD u.c.), kopumā, pakāpeniski uzlabojas.⁷

- Valsts institūciju komunikācija ar nodokļu maksātājiem: vai un kā noris komunikācija, kas tēmēta uz aplokšņu algu samazināšanu? “Konsultē vispirms” pieeja, u.c. aktivitātes.

Komunikācijā ar nodokļu maksātājiem par nozīmīgiem var tikt uzskatīti šādi pasākumi:

- Mācību programmas izstrāde skolām par nodokļu jautājumiem;
- Informatīvi pasākumi nodokļu maksātājiem;
- Datu publiskošana par nodokļu maksātājiem, kuriem ir neregistrētas saimnieciskas darbības vai aplokšņu algu riska pazīmes;
- Nodokļu maksātāju informēšana par tiem identificētajiem riskiem.

Kopumā no uzņēmēju puses valsts komunikācija par nodokļu maksāšanas jautājumiem tiek vērtēta kā neefektīva. Daļēji tas saistīts ar neuzticēšanos valsts pārvaldei kopumā. Viens no soļiem, kas jau ir sperti komunikācijas efektivitātes uzlabošanā ir VID (un citu valsts pārvaldes organizāciju) īstenotā “konsultē vispirms” pieeja (sk. AIII un AIV).

- Priekšstats par korupcijas līmeni valdībā (vairākos līmeņos)

⁵ Uzņēmēju organizāciju ekspertu viedoklis intervijās, kas veiktas RE:SHADE projekta 2. saturiskā pārskata 3. ziņojuma, 3 daļas (Sauka, Stinka, Zariņa, Skromule, 2021) ietvaros.

⁶ <https://www.lsm.lv/raksts/zinas/latvija/latvija--joprojam-zemas-uzticesanas-sabiedriba-iedzivotaji-veletos-plasakas-iesaistes-iespejas.a390701/>

⁷ Uzņēmēju organizāciju ekspertu viedoklis intervijās. Konsultē Vispirms programmas ietvaros veiktās aptaujas (www.em.gov.lv).

84% no aptaujātajiem Latvijas iedzīvotājiem uzskata, ka korupcija Latvijā ir izplatīta.⁸ Priekšstatu par korupcijas līmeni tiešā veidā ietekmē tiesību aizsardzības iestāžu darbs korupcijas apkarošanās un labas pārvaldības principu ievērošana valsts pārvaldē. Pēdējos gados ir ieviesti arī vairāki uzlabojumi publisko iepirkumu regulējumā, teorētiski samazinot korupcijas iespējas.

AIII. Labā prakse uzņēmēju un indivīdu uzticēšanās dažādām institūcijām un apmierinātības ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem uzlabošanai (RE:SHADE projekta 2. saturiskā pārskata 3. ziņojuma, 1 daļas (Williams, 2021) apkopojums.

- **Vai sabiedrība tic sociālās apdrošināšanas sistēmai - iespējai saņemt atbilstošu pensiju u.c. ieguvumus no nodokļu nomaksas?**

Lai uzlabotu uzticību un apmierinātību ar sociālās apdrošināšanas sistēmu un uztverto pensijas saņemšanas varbūtību, ir jāizmanto plašākas iniciatīvas: i) izglītojot pilsoņus par sociālo iemaksu veikšanas sniegtajām priekšrocībām un (ii) parādot šādas rīcības radītās priekšrocības. Labākā prakse attiecībā uz izglītošanu un izpratnes veicināšanas iniciatīvām ir izklāstīta IV šī ziņojuma sadaļā.

- **Sabiedrības un/vai uzņēmēju apmierinātība ar valdības saņemtajiem pakalpojumiem; kā tiek tērēta nodokļu maksātāju nauda.**

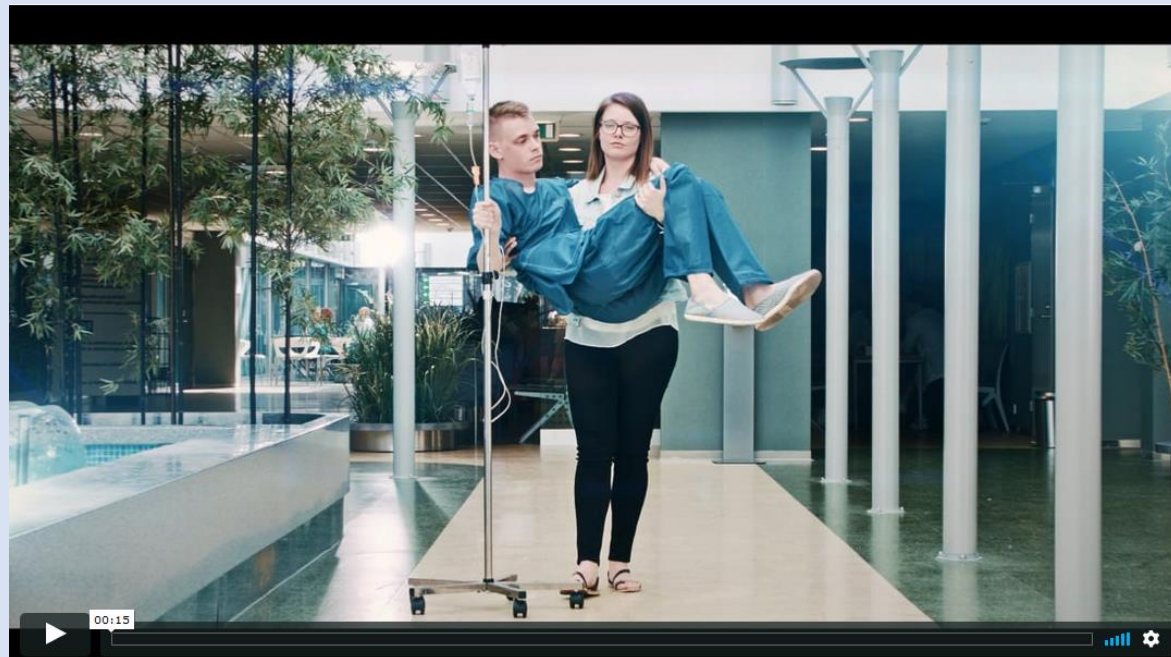
Pēdējos gados daudzas valdības ir sākušas īstenot izglītošanas un izpratnes veicināšanas iniciatīvas, lai mudinātu nodokļu maksātājus saprast, kā tiek iztērēti nodokļi, ka arī stiprināt pārliecību, ka sabiedrība saņem par samaksātajiem nodokļiem nopelnītos sabiedriskos labumus un pakalpojumus. Piemēram, Lielbritānijā pēc pašnovērtējuma nodokļu deklarācijas aizpildīšanas, nodokļu maksātāji saņem informāciju pa posteņiem par to, kā tiek iztērēti samaksātie nodokļi (piemēram, xxx EUR no viņu nodokļiem ir iztērēti skolām, yyy EUR veselības pakalpojumu sniegšanai, zzz EUR policijas un ugunsdzēsības dienestu darbībai). Tas ļauj iedzīvotājiem labāk izprast nodokļu izlietojumu.

Lai sekmētu nodokļu maksātāju pārliecību, ka par samaksātajiem nodokļiem viņi saņem nopelnītos sabiedriskos labumus un pakalpojumus, daudzas valstis ir izmantojušas reklāmas ārstu praksēs, slimnīcās, uz ugunsdzēsēju mašīnām, ātrās palīdzības automašīnām utt. 1. tekstlodziņā sniegts piemērs no Igaunijas, kā var uzlabot pārdales taisnīgumu.

⁸ <https://delna.lv/lv/2020/06/19/latvijas-sabiedriba-ir-augsta-iecietiba-pret-korupciju-atklaj-jaunie-eiobarometra-dati/>

1. tekstlodziņš “Paldies, ka maksājat nodokļus”, Igaunija

Igaunijas tīmekļa vietnes kampaņu “[Paldies, ka maksājat nodokļus](#)” uztur valsts nodokļu un muitas pārvalde. Tā galvenokārt ir paredzēta darbiniekiem, pateicoties viņiem par nodokļu nomaksu un uzsverot, ka tieši dēļ šiem līdzekļiem pastāv slimnīcas, skolas, ceļi un pensijas. Tajā arī parādīts, ka personiskos ieguvumus no nodokļu nomaksas (piemēram, mātes pensiju vai dēla skolas pabalstu) var zaudēt, neesot nodokļu maksātājam. Tīmekļa vietnē ir video, kas parāda nodokļu maksātāju ieguldījumu, piemēram, nogādājot saslimušo slimnīcā:

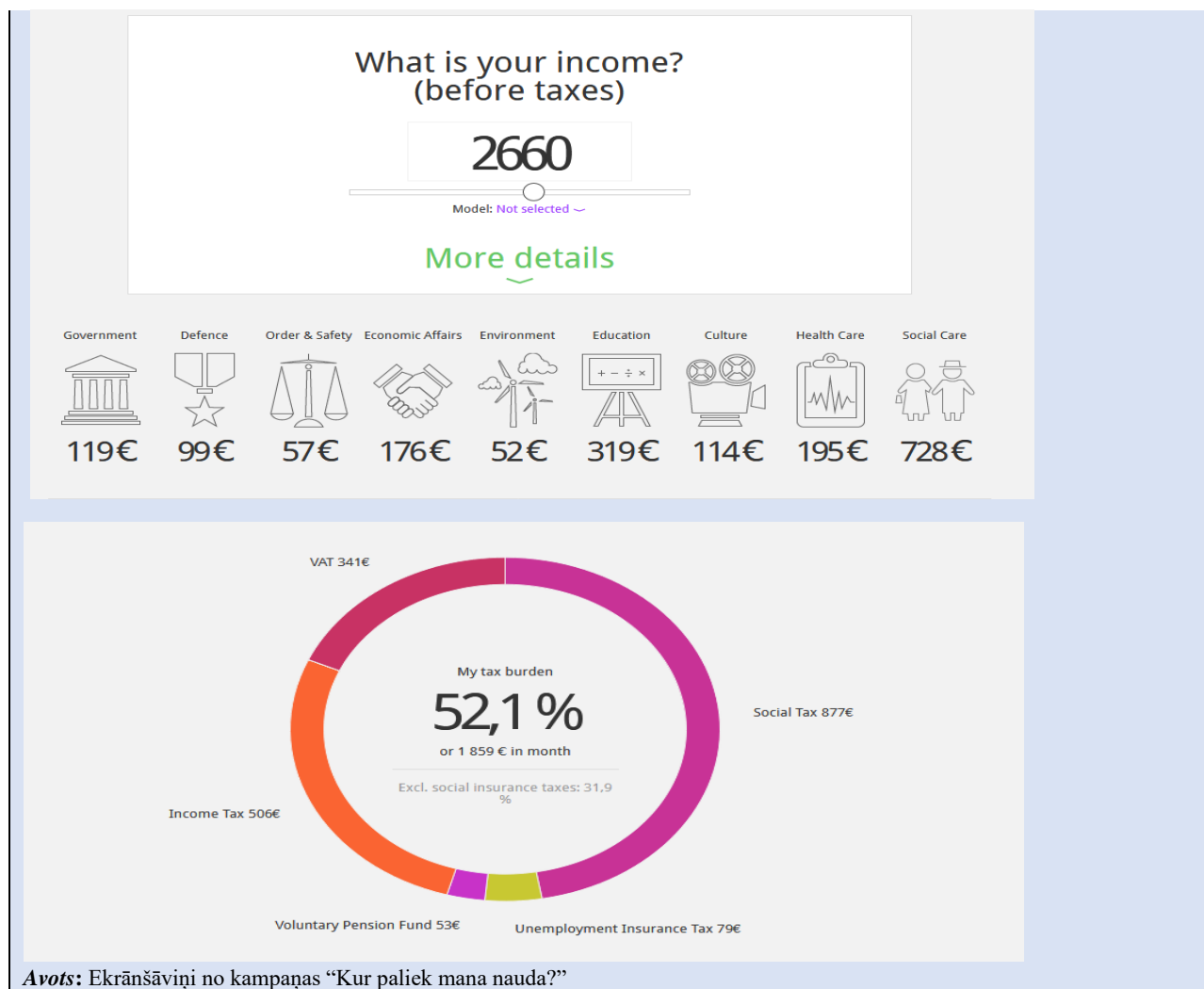
Avots: Igaunijas nodokļu un muitas informācijas kampaņas video

2. tekstlodziņā ir izklāstīts vēl viens Igaunijas piemērs, ko izstrādājusi nodokļu iestāde un citas ieinteresētās personas.

2. tekstlodziņš: “Kur paliek mana nauda?”, Igaunija

Igaunijas Nodokļu un muitas pārvalde ir sadarbojusies ar sociālajiem partneriem - [Politikas pētījumu centru “Praxis”](#) un [Atvērtās Igaunijas fondu](#), lai rastu radošu veidu, kā cilvēkiem parādīt, ka nodokļu nomaksai ir nozīme.

Sociālie partneri pētīja darba tirgus jautājumus Igaunijā un sniedza ieskatu par saimnieciskās darbības veikšanas nedeklarējot iemesliem, proti, nabadzība, nodokļi, mobilitāte, reģionālā nevienlīdzība un neskaidrība, vai nodokļu un sociālās apdrošināšanas maksājumi tiks izmantoti sabiedrības labā. Balstoties uz šo pētījumu, partneri izveidoja nodokļu kalkulatoru ar nosaukumu “[Kur paliek mana nauda?](#)”, lai cilvēki varētu redzēt sabiedrības no nodokļu nomaksas gūtos ieguvumus. Kalkulators ir izvietots Igaunijas Nodokļu un muitas pārvaldes rīkotās [kampaņas vietnē](#) pret aplokšņu algām.

- **Sabiedrības/uzņēmēju apmierinātība ar dažādu iestāžu darbu, piemēram, valsts ieņēmumu dienesta darbu, valsts darba inspekciju un tml.**

Ja iedzīvotāji uzskata, ka valsts pārvaldes iestādes izturas pret viņiem netaisnīgi, pierādījumi liecina, ka viņi, visticamāk, rīkojas neatbilstoši likumiem (Murphy et al., 2009). Leventhal (1980) tādēļ ierosināja šādus sešus noteikumus par to, kā valdībām ir sadarboties ar iedzīvotājiem:

- Konsekvences noteikums - procedūras konsekventi jāpiemēro visiem cilvēkiem un ilgstošā laika periodā; nevienam nevajadzētu būt labvēlīgākā vai neizdevīgākā situācijā salīdzinājumā ar citiem;
- Aizspriedumu apspiešanas noteikums - jāizvairās no lēmumu pieņēmēju egoistiskiem nodomiem un/ vai aizspriedumiem;

- Precizitātes noteikums – jāizmanto visi būtiskie informācijas avoti, lai lēmumi būtu balstīti uz pamatotiem pierādījumiem un informāciju;
- Labojamības noteikums - iespēja, ka pieņemtos lēmumus var koriģēt vai pārskatīt, ņemot vērā pierādījumus;
- Pārstāvības noteikums - jāņem vērā visu ieinteresēto personu un iesaistīto personu intereses un viedokļi; un
- Ētikas likums - procedūrām jāatbilst prevalējošām morālajām un ētiskajām vērtībām sabiedrībā.

Citos pētījumos papildus uzsvērtā tieši personu savstarpējās saskarsmes nozīme. Piemēram, likumpaklausības līmenis ir ievērojami augstāks, ja pret cilvēkiem izturas pieklājīgi, ar cieņu, ja viņiem tiek dots vārds un pausta patiesa cieņa pret viņu tiesībām un sociālo statusu (Gangl et al., 2013).

Tomēr, ja cilvēki uzskata, ka pret viņiem izturas netaisnīgi vai nepamatoti, piemēram, inspektori izrāda necieņu, vai arī cilvēki uzskata, ka nodokļi tiek iekasēti un tiek izmantoti tādu spēcīgu privāto interešu atbalstam, kuras ir sagrābušas valsti, tas rada uzticības trūkumu un zemāks likumpaklausības līmeni (Murphy, 2008). Tāpēc izpildiestādēm jāizturas ar cieņu pret iedzīvotājiem, darba ņēmējiem un darba devējiem. Galvenais mērķis ir veicināt iedzīvotāju, darba ņēmēju un darba devēju uzticību valsts pārvaldei. 3. tekstlodziņā sniegti daži labas prakses piemēri.

3. tekstlodziņš: Uz klientu orientēta konsultatīvā pieeja: labas prakses piemēri

- [“Infolīnija” - uztur Informācijas un klientu apkalpošanas nodaļa \(ICS\) Darba attiecību komisijā \(WRC\), Īrija](#)
- [Palīdzība uz vietas - atbalsta sniegšana uzņēmumiem, lai izvairītos no darba likumdošanas pārkāpumiem attiecībā uz fiktīvu pašnodarbinātību, Čehija](#)
- [Beļģijas Federālā valsts dienesta nodarbinātības, darba un sociālā dialoga federālās darba inspekcijas valsts kontaktcentrs, Beļģija](#)
- [Konsultācijas ar Valsts darba inspekciju, izmantojot Facebook Messenger, Lietuva](#)

Proti, darba attiecību komisijā (WRC) Īrijā, kas ir Īrijas Valsts darba inspekcija, darbojas “juridisko konsultāciju centrs”, kas ir “labas prakses” piemērs.

Inspektoriem arī jāapmāca izvēlēties vairāk konsultējošu pieeju. Tas prasa veikt ieguldījumus inspektoru izglītībā. Nīderlandes darba inspekcijā, lai izstrādātu vairāk konsultējošu pieeju, izmanto šādas metodes:

- Tā vietā, lai vienkārši uzdotu jautājumu par pārbaudes kontrolsarakstu nopratināšanas veidā, inspektori ir apmācīti sarunāties ar darba ņēmējiem un darba devējiem un strādāt plašāk par jautājumiem, kas minēti kontrolsarakstā;
- Apmācību laikā inspektori iesaistās lomu spēlē, uzņemoties dažādu iesaistīto personu lomas, lai saprastu, kā tās jūtas/ var reaģēt;
- Inspektori tiek mudināti aizvest darba ņēmēju no darba veikšanas vietas un intervēt viņu citur, lai palielinātu uzticību un ļautu viņiem izstāstīt savu stāstu atklātāk, un
- Inspektori ieraksta interviju, izmantojot pie ķermeņa piestiprinātu kameru, un vēlāk to noskatās, vērojot darbinieka izteiksmi, kad tiek uzdoti konkrēti jautājumi.

Svarīga ir sadarbība dažādu iestāžu starpā, piemēram VID, VDI, policijas un tml.. Piemēram, lai veicinātu ciešāku sadarbību operācijās, katra izpildiestāde varētu izvirzīt mērķi panākt, ka noteikta daļa no visām pārbaudēm tiek veiktas kā kopīgas vai saskaņotas pārbaudes. Var arī vienoties par to, kā tiks pārdaļīti kopīgo pārbaudžu panākumi (proti, kura izpildiestāde atbild par pārkāpuma konstatēšanu un naudas sodu piemērošanu), kas iepriekš dažās valstīs ir bijis strīdīgs jautājums. 4. tekstlodziņā ir uzskaitīti daži labas prakses piemēri vienotajās darbībās.

4. tekstlodziņš: Labas prakses piemēri uzņēmējdarbībai draudzīgām vienotām darbībām

- [Kopīga darba grupa starp valsts aģentūrām, Norvēģija.](#)
- [Rīcības alianses pret nedeklarēta darba veikšanu un nelegālu nodarbinātību starp Federālo Finanšu ministriju un sociālajiem partneriem Vācijā](#)
- [Specializēta darba inspektorū grupa cīņai ar nedeklarētu darbu mediju nozarē Portugālē](#)
- [Vairāku aģentūru iniciatīva sociālā dempinga novēršanai - pastkastīšu uzņēmumu loma, Dānija](#)
- [Starpiestāžu pārbaudes nedeklarēta darba novēršanai, Čehija](#)
- [Kopīgas kontroles darbības starp Darba ministriju un Transporta ministriju pārvadājumu nozarē, Francijā](#)

- **Valsts institūciju komunikācija ar nodokļu maksātājiem: vai un kā noris komunikācija, kas tēmēta uz aplokšņu algu samazināšanu? “Konsultē vispirms” pieeja, u.c. aktivitātes.**

Valsts pārvaldes komunikācijas uzlabošanai ar nodokļu maksātājiem var tikt īstenotas vismaz trīs institucionālās reformas:

- (i) Var uzlabot procedūras tiesiskumu, ar ko šeit saprot pārvaldes iestāžu izturēšanos pret iedzīvotājiem ar cieņu, objektīvi un atbildīgi un tādējādi, pārejot no pieejas “policisti un laupītāji” uz pieeju “uz klientu vērsti pakalpojumi”;
- (ii) Var uzlabot procedūras taisnīgumu, ar ko šeit domāta iedzīvotāju pārlicība, ka viņu ieguldījums ir vienāds salīdzinājumā ar citu ieguldījumu; un
- (iii) Var uzlabot pārdales taisnīgumu, ar ko šeit saprot iedzīvotāju pārlicību, ka viņi saņem tos labumus un pakalpojumus, kas viņiem pienākas, ņemot vērā viņu nomaksātos nodokļus. (Williams, 2021).

Lai īstenotu šādas reformas ir nepieciešams ieviest dažādus pasākumus, kas aprakstīti šī ziņojuma “uzņēmēju/ iedzīvotāju uzticēšanās dažādām institūcijām un apmierinātība ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem uzlabošanai” daļas attiecīgajās apakšnodaļās.

Vēl vien pasākums, kas plaši tiek izmantot lai uzlabotu komunikāciju starp valsts pārvaldi un nodokļu maksātājiem ir “konsultē vispirms” pieeja. Šī pieeja vismaz daļēji jau ir ieviesta Latvijā, kas ir uzskatāms vērtējams pozitīvi. Piemēram, lai novērtētu progresu principa “konsultē vispirms” ieviešanā un identificētu jomas, kuras iestādēm vēl nepieciešami uzlabojumi, Ekonomikas ministrija ir izstrādājusi novērtēšanas rīku un reizi gadā novērtē iestāžu atbilstību principam “konsultē vispirms”. Katru gadu iestādes tiek vērtētas četrās etapos - intervējot iestāžu klientus, iestāžu darbiniekus un veicot iestāžu pašnovērtējumus, kā arī ekspertu vērtējumus par iestādēm. Pēc rezultātu novērtēšanas katra iestāde saņem individuālus ieteikumus, kas ļautu uzlabot iestāžu darbību un turpināt pilnveidot procesus nākamajā gadā.

2019. gadā principa “konsultē vispirms” ieviešana tika vērtēta 22 uzraudzības iestādēs, analizējot saņemtās atbildes no kopumā 4928 klientiem (uzņēmējiem) un 1721 darbiniekiem, izvērtējot iestāžu sniegtos pašnovērtējumus, kā arī 6 ekspertiem un 8 padomes ekspertu sniegtos novērtējumus.

Atspoguļojot principu “vispirms konsultē”, VDI darba stratēģija no 2018. līdz 2019. gadam iezīmēja pāreju no tradicionālajiem KPI (galvenie darbības rādītāji), piemēram, veikto pārbaužu skaita un identificēto nedeklarēta darba gadījumu skaita, uz jauniem preventīviem KPI. Šeit ietilpst:

- Sniegto konsultāciju/atbalsta konsultāciju skaits (pašlaik tiek izmēģināts ar uzņēmumiem divās nozarēs, kur dominē nedeklarēta nodarbinātība). Panākumus mēra pēc klientu apmierinātības līmeņa.

Šī KPI priekšnoteikums ir komunikācijas stratēģijas/plašsaziņas līdzekļu plāna izstrāde VDI biznesa plānā, kurā ir norādīts, kas un kāpēc vēstījums, kas jānodod dažādām auditorijām; kāda ir visefektīvākā komunikācijas metode; kā labāk sadarboties ar citām valsts pārvaldes institūcijām un sociālajiem partneriem. Tomēr šīs darbības vēl nav pilnībā ieviestas, un tās plānots iekļaut nākamajā VDI stratēģijā 2020.–22. gadam.

Galvenā joma pieejas “konsultē vispirms” īstenošanā ir papildu apmācības, kas nepieciešamas inspektoriem, lai mainītu uz kontroli un sodiem vērstu domāšanas veidu uz tādu veidu, saskaņā ar kur viņi vispirms konsultē darba devējus un darba ņēmējus, lai uzlabotu saziņu. Šis ir gan izaicinājums, gan nemitīgs darbs. VDI stratēģijā arī ir KPI:

- “Riska” uzņēmumi saņem VDI konsultācijas pirms VDI vizītes un tiem ir iespēja novērst iespējamus pārkāpumus. Šim uzdevumam ir KPI: “Riska” uzņēmumu konsultāciju skaits (2018. gads - atbilstoši VDI jaudai un tiek noteikts kā atskaites vērtība; 2019. gads - 10% pieaugums salīdzinājumā ar 2018. gadu; 2020. gads - 20% pieaugums salīdzinājumā ar 2018. gadu).
- Jaunizveidotajiem uzņēmumiem sniegto konsultāciju skaits (2018. gads - ir izveidots konsultāciju modelis un tiek apmācīti VDI darbinieki; 2019. gads - veikto konsultāciju atskaites vērtība; 2020. gads - konsultāciju skaita pieaugums par 10% salīdzinājumā ar 2019. gadu).
- “Riska” uzņēmumi saņem VDI konsultācijas pirms VDI vizītes un tiem ir iespēja novērst iespējamus pārkāpumus. Šim uzdevumam ir KPI: “Riska” uzņēmumu konsultāciju skaits (2018. gads - atbilstoši VDI jaudai un tiek noteikts kā atskaites vērtība; 2019. gads - 10% pieaugums salīdzinājumā ar 2018. gadu; 2020. gads - 20% pieaugums salīdzinājumā ar 2018. gadu).
- Klientu apmierinātība ar VDI pakalpojumiem (2018. gads - tiek izveidota klientu apmierinātības sistēma un noteikta atskaites vērtība; 2019. gads - 5% pieaugums salīdzinājumā ar 2018. gadu; 2020. gads - 10% pieaugums līdz 2018. gadam). KPI 2: “Vispirms konsultē” rādītājs (2018. gads - atskaites vērtība; 2019. gads - 5% pieaugums salīdzinājumā ar 2018. gadu; 2020. gads - 10% pieaugums salīdzinājumā ar 2018. gadu).

Arī citās valstīs ir pieņemta “konsultē vispirms” līdzīga pieeja. Piemēram, Lielbritānijā *HMRC* pieeja ēnu ekonomikas apkarošanai ir saskaņota ar departamenta vispārējo pieeju noteikumu ievērošanas nodrošināšanai, izmantojot neatbilstības apkarošanas stratēģiju “sekmēt, novērst, reaģēt”, kuras norādītais mērķis ir šāds:

- Sekmēt atbilstību noteikumiem, iestrādājot to sistēmās un procesos;
- Novērst neatbilstību reģistrācijas laikā vai neilgi pēc tam; un
- Reaģēt uz neatbilstību, izmantojot labi izstrādātu sistēmu.

Balstoties uz labo praksi, ieteicams VID, VDI, un citām ēnu ekonomikas mazināšanā iesaistītajām institūcijām nodrošināt, lai visi to stratēģiskie mērķi, kā arī galvenie darbības rādītāji pilnībā atspoguļotu “konsultē vispirms” principam (Williams, 2021).

- **Korupcijas līmeņa valdībā uztvere (dažādi līmeņi)**

Viena no iespējām ir palielināt sodus un atklāšanas riskus korupcijā iesaistītajiem. Vēl viena iespēja ir palielināt priekšrocības neiesaistīties koruptīvos darījumos, piemēram, celt algu līmeni. Tomēr izmaksu un ieguvumu izmaiņas attiecas tikai uz korupcijas sekām, nevis cēloņiem. No vienas puses, ir jāmaina korupcijas pieņemamība sabiedrībā, piemēram, izmantojot izglītošanas un izpratnes veidošanas kampaņas. No otras puses, ir jānovērš oficiālie institucionālie trūkumi, kas rada korupciju, tostarp valsts amatpersonām izmaksātās algas, kā arī pārvaldības efektivitāte un kvalitāte. Attiecīgās iestādes, tai skaitā atalgojuma sistēma, kvalitātes uzraudzība un kontrole, būtu jāveido tā, lai neveicinātu valsts ierēdņu tieksmi pēc iedzīvošanās peļņā un ar izpildes mehānismiem un procesiem, kas novērš korupcijas iespējas.

AIV. Rīcībpolitikas rekomendācijas: uzņēmēju un indivīdu uzticēšanās dažādām institūcijām un apmierinātības ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem uzlabošanai

Sk. 1. pielikumu, sadaļu AIV. Rīcībpolitikas rekomendācijas: uzņēmēju un indivīdu uzticēšanās dažādām institūcijām un apmierinātība ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem.

II. Ēnu ekonomiku ietekmējošais faktors: varbūtība tikt piekertam un soda samērīgums iesaistoties ēnu ekonomikas darbībās

BI. Kāpēc šim ēnu ekonomikas faktoram ir jāpievērš uzmanība: pamatojums, teorijas un empīrisko pētījumu rezultātu kopsavilkums

Akadēmiskajā literatūrā kas analizē izvairīšanos no nodokļu maksāšanas ir izdalāmas divas galvenās faktoru grupas, kas ietekmē lēmumu izvairīties no nodokļiem un iesaistīties ēnu ekonomikā. Pirmā grupa izriet no racionālas izvēles modeļiem, pieņemot lēmumu izvairīties no

nodokļiem (piemēram, Allingham and Sandmo, 1972; Yitzhaki, 1974), jeb. “racionāla izvairīšanās no nodokļu maksāšanas”. Šādos modeļos indivīdi vai uzņēmumi nodokļu nemaksāšanas priekšrocības nodokļu ietaupījumu veidā, salīdzina ar varbūtību tikt piekertiem un sodiem, kurus viņiem piemēros pieķeršanas gadījumā. Jo lielāka ir pieķeršanas varbūtība vai smagākas sekas, jo mazāk pievilcīga ir izvairīšanās no nodokļiem. Proti, lēmumu par iesaistīšanos ēnu ekonomikā ietekmē atklāšanas iespēja, sodu lielums un veids, kā arī uzņēmēju vai sabiedrības kopumā attieksme attiecībā pret šādu risku uzņemšanos.

Allingham un Sandmo (1972), uzsver, ka tieši motivācijai izvairīties no nodokļu nomaksas ir spēcīga saistība ar ēnu ekonomikas apjomu, jo indivīdi racionāli izsver, cik liels būtu gūtais labums no izvairīšanās no nodokļu nemaksāšanas iepretim riskam tikt atklātam un sodītam, kā arī šī soda apmēram. Tādējādi revīzijas biežumam un/vai soda naudas un soda naudas smagumam ir jābūt tādām, lai nodokļu nemaksāšana būtu dārgāka par izvairīšanos no to nomaksas, samazinot vēlmi līdzdarboties ēnu ekonomikā (Yitzhaki, 1974).

Arī Williams (2021) (RE:SHASDE projekta saturiskais pārskats 2., 3. ziņojums, 1. daļa), uzsver, ka lai mazinātu ēnu ekonomiku, dominējošajai rīcībolitikas pieeja būtu jābūt mainīt izmaksu un ieguvumu attiecību, ar ko saskaras iedzīvotāji, palielinot faktiskās un/vai paredzamās izmaksas, kas saistītas ar izvairīšanos no nodokļu nemaksāšanu. Viens veids, kā to var sasniegt, ir palielināt faktisko un/vai uztverto atklāšanas risku. Tas var sevī ietvert:

- Darba vietu pārbaužu efektivitātes uzlabošanu;
- Kopīgas pārbaudes ar citām inspekcijām;
- Iepriekš izsludinātas pārbaudes;
- Darba ņēmēju reģistrāciju pirms pirmās darba dienas;
- Datu saskaņošanu un koplietošanu, lai uzlabotu riska uzņēmumu atklāšanas efektivitāti;
- Datu iegūšanas izmantošanu, lai pārbaudītu riska uzņēmumus;
- Datu iegūšanas koordinēšanu un kopīgošanu dažādos valdības departamentos;
- Sūdzību ziņošanas rīku izmantošanu (piemēram, karsto tālruņa līniju);
- Uzņēmumu sertificēšanu, sertificējot sociālo iemaksu un nodokļu maksājumus;
- Paziņojuma vēstules;
- Obligātās identifikācijas kartes (ID) darbvietā, un
- Piegādes ķēžu atbildību.

Nodokļu maksāšanu kontrolējošās institūcijas kā instrumentu cīņā pret šādām nelikumīgām darbībām izmanto nodokļu auditus. Empīrisko pētījumu rezultāti apliecina Allingham un Sandmo (1972) teoriju. Piemēram, Almunia un Lopez-Rodriguez (2018) pētījums apliecina, ka daudzi Spānijas uzņēmumi stratēģiski deklarē tādu ienākumu apjomu, kas ir tieši zem sliekšņa, kuru pārsniedzot, uzņēmums tiek klasificēts kā “liels nodokļu maksātājs” un tam jāērķinās ar augstāku

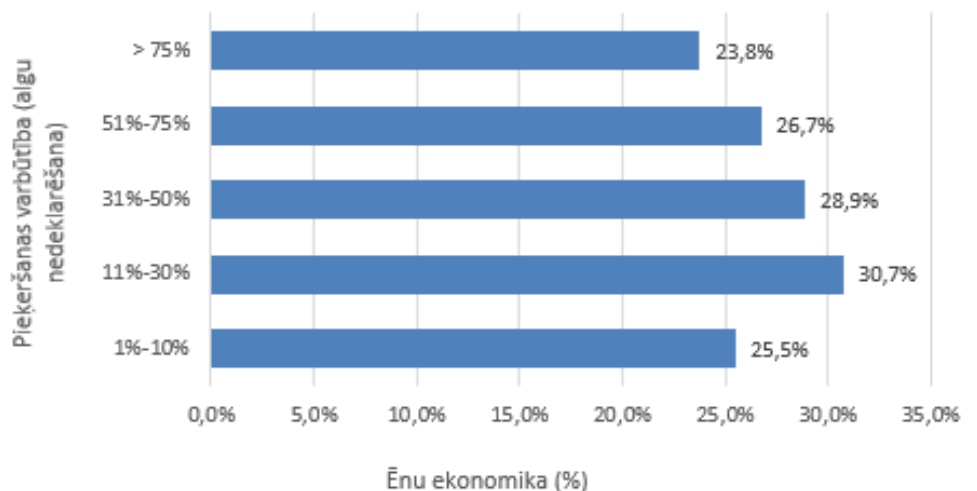
audita varbūtību. Turklāt, autori parāda, ka uzņēmumu uzvedība būtiski atšķiras nozaru griezumā. Uzņēmumu, kuri vairāk strādā ar citiem uzņēmumiem nevis ar galapatērētājiem, darbība atstāj vairāk informācijas pēdu un to izvairīšanās no nodokļu maksāšanas ir vienkāršāk identificējama audita laikā. Tieši šādi uzņēmumi, biežāk deklarē ienākumus tieši zem sliekšņa, lai izvairītos no nodokļu audita. Līdz ar to, pētījuma autori secina, ka papildu uzraudzības pasākumi nozarēs, kur uzņēmumi mazāk strādā ar galapatērētājiem (piemēram, vairumtirdzniecībā) varētu būt īpaši efektīvi papildu nodokļu ieņēmumu nodrošināšanā.

Atbilstoši Kleven u.c. (2011) uzņēmumi, kas saņem “audita draudu” vēstules, nākamajā periodā ievērojami palielina savus deklarētos ienākumus. Arī De Backer u.c. (2018) secina, ka nodokļu auditiem var būt ilgstoša ietekme uz nodokļu maksātāju deklarētajiem ienākumiem. Tai pašā laikā, Carrillo u.c. (2017) parāda, ka, uzņēmumi, saņemot no nodokļu maksāšanu kontrolējošās iestādes brīdinājumu par aizdomīgām darbībām, palielina deklarētos ienākumus, bet vienlaicīgi palielina arī deklarētos izdevumus, kurus var būt sarežģītāk pārbaudīt un kontrolēt. Šādas uzņēmumu darbības rezultātā pieaugums nodokļu ieņēmumos var būt pavisam nenožīmīgs.

Atbilstoši Putniņa un Saukas (2021) pētījumam: 18. un 19. attēls parāda saistību starp iesaistīšanos ēnu ekonomikā un uzskatu par to, kāda ir varbūtība tikt pieķertam un cik smagi ir sodi.⁹ Proti, šī saistība ir izteiktāka attiecībā uz sodu smagumu nekā varbūtību tikt pieķertam. Piemēram, starp uzņēmumiem, kas sodu bardzību uzskata par augstu (“nopietna soda nauda, kas uzņēmumam radītu maksātnespējas risku” un “uzņēmums būtu spiests pārtraukt darbību”), vidējais ēnu ekonomikas īpatsvars ir 25.6 % (24,5 % un 26,8 % caurmērs); salīdzinājumam uzņēmumos, kas sodu bardzību uzskata par zemu (“nekā nopietna” un “neliela soda nauda”), vidējais ēnu ekonomikas īpatsvars ir 29.2 % (29,7 % un 28,7 % caurmērs).

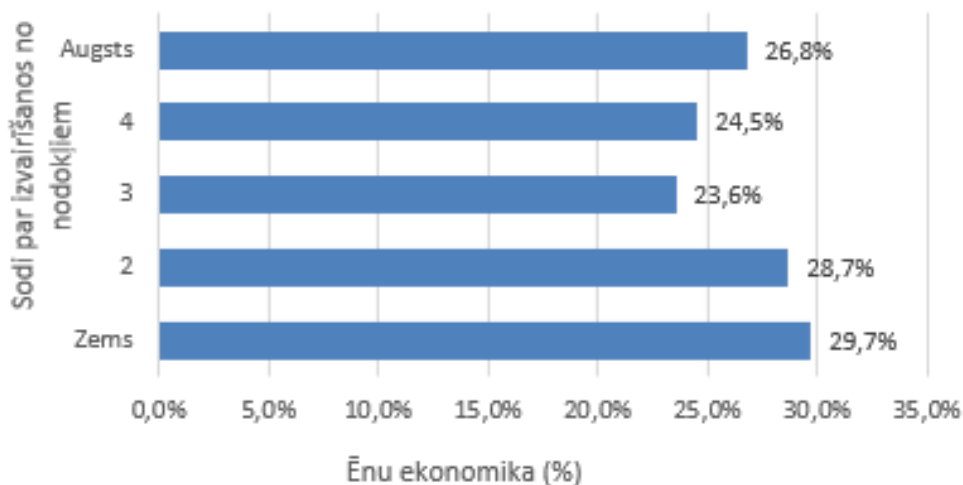
⁹ Lai noteiktu, kāds ir viedoklis par varbūtību tikt pieķertam, aptaujas jautājums bija: “Pēc jūsu domām, cik liela būtu iespēja (0–100 %) tipiskam jūsu nozares uzņēmumam tikt pieķertam, ja tas neuzrādītu darbiniekiem maksāto algu summas?” Lai novērtētu, kādā mērā pēc uzņēmēju domām pastāv varbūtība saņemt sodu, aptaujas jautājums bija: “Ja jūsu nozares uzņēmums būtu pieķerts tīšā informācijas slēpšanā, kādas šādam uzņēmumam būtu tipiskākās sekas?” Atbilstoši piecu punktu Likerta skalai vērtējums bija no “nekas nopietns” līdz “uzņēmums būtu spiests pārtraukt darbību”.

18. attēls: Ēnu ekonomikas apjoms (% no IKP) Latvijā (2020) pēc uzskatiem par varbūtību tikt pieķertam nodokļu nemaksāšanas gadījumā

Avots: Putniņš un Sauka (2021)

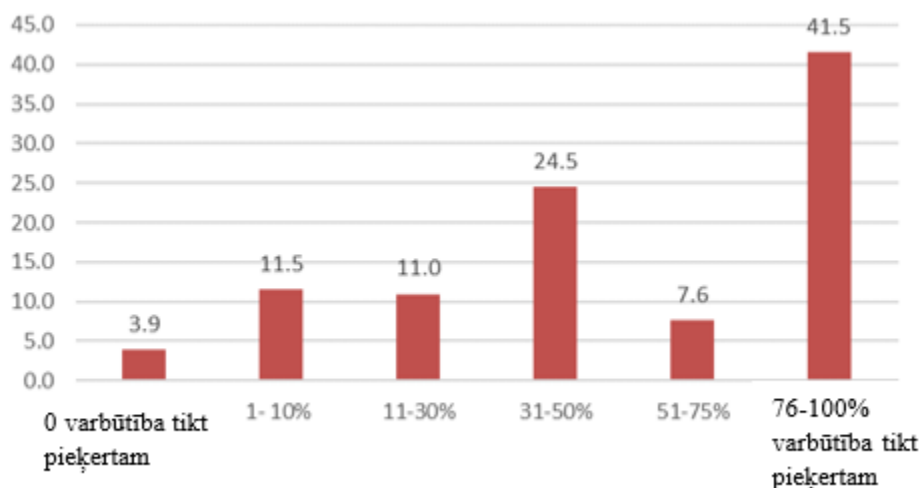
19. attēls: Ēnu ekonomikas apjoms (% no IKP) Latvijā (2020) pēc uzskatiem par sodu smagumu, pieķerot nodokļu nemaksāšanā

Avots: Putniņš un Sauka (2021)

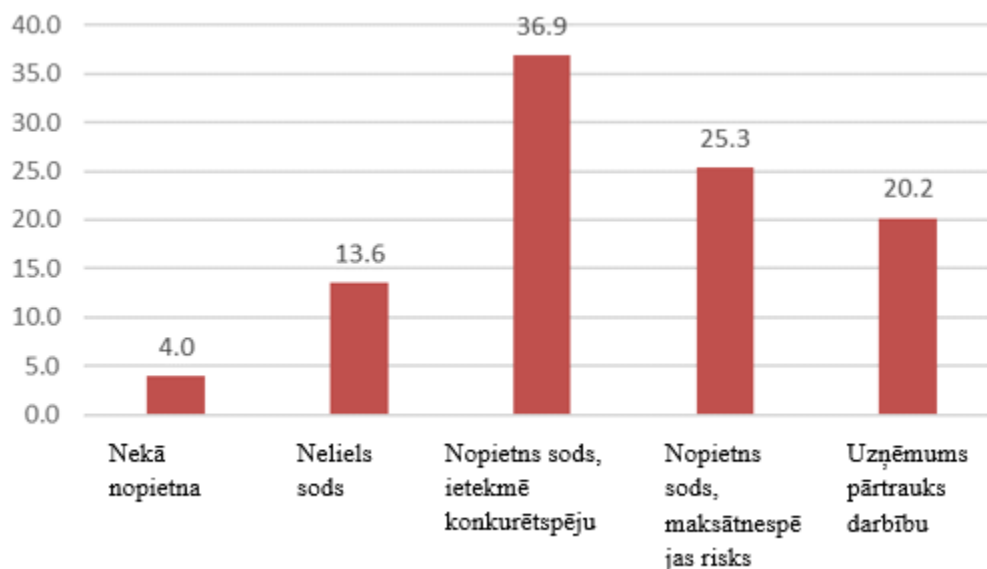
Savukārt 20. un 21. attēls ilustrē, kā Latvijas uzņēmumu vadītāji uztver iespējamību, ka, izvairoties no nodokļiem, viņi varētu tikt pieķerti, un sodu bardzību pieķeršanas gadījumā. Interesanti, ka lielākā daļa uzņēmumu norāda, ka uzskata, ka pastāv ļoti liela varbūtība tikt pieķertam (vairāk nekā 75 %) un ka nopietns sods visticamāk ietekmētu konkurētspēju (Putniņš un Sauka, 2021)

20. attēls: Uzskati par varbūtību tikt pieķertam gadījumā, ja Latvijā izvairās no nodokļiem (2020)

Avots: Putniņš un Sauka (2021)

21. attēls: Uzskati par sodu smagumu, ja tiek pieķerts, Latvijā izvairoties no nodokļiem (2020)

Avots: Putniņš un Sauka (2021)

Putniņš un Sauka (2021) pētījuma regresijas koeficienti norāda, ka uzņēmēju uzskati par varbūtību tikt pieķertam un par sodiem ietekmē uzņēmumu tendenci tīši neiesniegt informāciju, un tā atbilst racionālas izvēles modeļa prognozēm, t. i., jo varbūtību tikt pieķertam uzskata par lielāku un jo

bargāki ir sodi, jo retāk uzņēmēji izvairās no nodokļiem un neiesniedz informāciju. Pierādījumi rāda, ka tas ir iespējams politisks instruments ēnu ekonomikas mazināšanai. To var paveikt, palielinot nodokļu pārbaužu skaitu, ieviešot “sargsuņu shēmas”, veicinot ziņošanu varas iestādēm par uzņēmumiem, kas neievēro likumus, un/ vai ieguldot tehnoloģijās, ar kuru palīdzību atklāj izvairīšanos no nodokļiem.

Gavoille un Zasova (2021) pētījumā tiek izstrādāta metode, kas ļauj atklāt uzņēmumus, kuri ar lielu varbūtību iesaistās algas nodokļu nemaksāšanā. Metode balstās uz mašīnmācīšanās algoritmiem un VID sniegtajiem administratīvajiem datiem. Mašīnmācīšanās metodes izmantojamas kā papildu instruments VID modeļu klāstā, un to izmantošana augstā riska uzņēmumu identificēšanai palīdzēs paaugstināt nodokļu revīziju efektivitāti, kas, savukārt palīdzēs palielināt uzņēmēju sagaidāmo varbūtību tikt pieķertiem.

Mašīnmācīšanās metodes tiek plaši izmantotas, lai identificētu izvairīšanos no nodokļu maksāšanas uzņēmumu līmenī (sk. piemēram, Cecchini et al. 2010, Ravisankar et al. 2011, West un Bhattacharya 2016). Vispārīgā ideja ir apmācīt algoritmu (piemēram, *Neural Network*, *Gradient Boosting*, *Random Forest*), lai klasificētu uzņēmumus kā “godīgus” un “negodīgus”, pamatojoties uz datiem par uzņēmuma finanšu rādītājiem. Izvairīšanās no nodokļu maksāšanas, tāpat kā jebkura finanšu manipulācija, atstāj artefaktus uzņēmuma bilancē. Šie artefakti var būt neredzami cilvēka acīm, bet mašīnmācīšanās algoritmi var atklāt šīs likumsakarības. Tomēr, lai apmācītu algoritmu identificēt šīs likumsakarības, ir nepieciešama tādu uzņēmumu apakškopa, kuriem mēs zinām "patieso" uzvedību (t.i., mums ir jāzina, vai uzņēmums izvairās no nodokļu maksāšanas).

Gavoille un Zasova (2021) šim nolūkam izmanto VID sniegtos datus par veiktajām nodokļu revīzijām. Datus ir informācija par visām iedzīvotāju ienākuma nodokļa (IIN), sociālās apdrošināšanas iemaksu (VSAOI) un PVN revīzijām, kas veiktas laikposmā no 2013. līdz 2020. gadam¹⁰, kā arī informācija par uzņēmumu finanšu rādītājiem, nodarbinātību un vidējām algām. Bez tam, no VID bija saņemti dati par kontroles grupas uzņēmumiem – t.i., par uzņēmumiem, kuri strādā tajās pašās nozarēs, bet kuri 2013. – 2020. gadā netika revidēti. Pieņemot, ka auditori vienmēr atklāj pārkāpumus negodprātīgajos uzņēmumos, uzņēmumi, kuriem revīzijas rezultātā tika piemērots sods un aprēķinātas papildu nomaksājamas nodokļu summas tika izmantoti kā negodprātīgo uzņēmumu izlase, bet uzņēmumi, kuriem revīziju rezultātā netika aprēķināts sods — kā godprātīgo uzņēmumu izlase. Algoritms tika “trenēts” uz šīs uzņēmumu kopas, tādējādi iemācot tam nošķirt šo divu veidu uzņēmumus. Tad tas tika piemērots visai uzņēmumu izlasei (kura ietver

¹⁰ Periods atbilst datumiem, kuros uzņēmumi saņēma informāciju par plānoto revīziju. Datubāzē ir informācija par sešām revīzijām, par kurām uzņēmumi tika informēti 2012. gadā, tomēr lielākā daļa pētījumā izmantoto revīziju tika uzsāktas periodā no 2013. līdz 2020. gadam.

gan revidētos, gan nerevidētos uzņēmumus) un katrs uzņēmums izlasē tika klasificēts kā “godīgs” vai “negodīgs”.

Pētījumā tika aprobežti četri mašīnmācīšanās algoritmi: (1) *Random Forest*, (2) *Gradient Boosting*, (3) *Neural Network* un (4) *Logit modelis*. Visi četri algoritmi pārspēj naivās etalonklasifikācijas rezultātus (etalonklasifikācijā tiek pieņemts, ka visi uzņēmumi ir godprātīgi). Algoritmi, kuri sniedz precīzākos rezultātus – *Random Forest* un *Gradient Boosting* – pārspēj etalonklasifikācijas rezultātus par gandrīz 20 procentu punktiem, kas ir ļoti būtisks uzlabojums. Tādēļ pētījumā priekšroka tika dota šo divu algoritmu rezultātiem (sīkāk par algoritmiem un to precizitātes novērtējumu sk. pētījumā (Gavoille un Zasova, 2021)).

Nākmajā pētījuma solī šie algoritmi tika pielietoti visai (gan revidēto, gan nerevidēto) uzņēmumu izlasei, koncentrējoties uz uzņēmumiem, kuri darbojas vienā no šīm piecām tautsaimniecības nozarēm: (1) Apstrādes rūpniecība, (2) Vairumtirdzniecība un mazumtirdzniecība, (3) Transports un uzglabāšana, (4) Būvniecība un (5) Izmitināšana un ēdināšanas pakalpojumi. Šīs nozares tika izvēlētas, pirmkārt, ņemot vērā to nozīmi Latvijas IKP struktūrā, un, otrkārt, ņemot vērā to, ka liela daļa revidēto uzņēmumu darbojas tieši šajās nozarēs. Balstoties uz *Random Forrest* un *Gradient Boosting* rezultātiem, tika iegūts novērtējums, ka aptuveni 30-40% no uzņēmumiem šajās nozarēs izvairās no algas nodokļu maksāšanas. Tai pašā laikā visi pielietotie algoritmi norāda uz to, ka 2019. gadā, salīdzinot ar 2014. gadu, negodīgo uzņēmumu īpatsvars nedaudz samazinājās. Tas ir iepriecinošs rezultāts, tomēr tas neļauj viennozīmīgi secināt, ka šajā periodā Latvijā samazinājās “aploksņu” algu apjoms. Ņemot vērā, ka Ēnu ekonomikas indekss (Putniņš un Sauka, 2021) šajā periodā neliecina par ēnu ekonomikas apjoma (% no IKP) samazināšanos, kā arī neliecina par aploksņu algu īpatsvara samazināšanos, identificētā negodīgo uzņēmumu īpatsvara samazināšanās (ēnu ekonomikas ekstensīva robeža jeb *extensive margin*) varētu liecināt par izvairīšanās no nodokļu maksāšanas *intensitātes* pieaugumu (ēnu ekonomikas intensīva robeža jeb *intensive margin*): t.i., negodīgo uzņēmumu skaits samazinājās, bet tie, kuri izvairās no nodokļu maksāšanas, vidēji izvairās vairāk nekā 2014. gadā.

Gavoille, Putniņš, Sauka un Zasova (2021) ziņojumā tika iekļauti pirmie uz VID datiem par revīzijām balstīti rezultāti par izvairīšanos no nodokļu maksāšanas nozaru griezumā. Tie rezultāti tika balstīti uz datu aprakstošo analīzi. Dati liecina, ka 69% gadījumu revīziju rezultātā uzņēmumiem tika piemēroti naudas sodi, maksas vai aprēķinātas papildu nomaksājamas nodokļu summas (turpmāk tekstā tādas revīzijas saucim par “sekmīgām” revīzijām). Sekmīgo PVN revīziju īpatsvars ir divreiz lielāks nekā IIN un SAI revīziju gadījumā (89% salīdzinājumā ar attiecīgi 42% un 43%). Pētījumā sekmīgo IIN un SAI revīziju relatīvais īpatsvars nozaru griezumā tika interpretēts kā nodokļu nemaksāšanas relatīvas izplatības rādītājs. Tika secināts, ka augstākais IIN un SAI rezultatīvo revīziju īpatsvars ir šādās nozarēs: izmitināšanas un ēdināšanas pakalpojumu nozarē (I), administratīvo un apkalpojošo dienestu darbības nozarē (N), transporta

un uzglabāšanas nozarē (H), būvniecības nozarē (F), kā arī lauksaimniecības, mežsaimniecības un zivsaimniecības nozarē (A). Līdz ar to, IIN un SAI revīziju mērķēšana uz šo nozaru uzņēmumiem varētu palielināt revīziju efektivitāti. Līdzīgi secinājumi iegūti, balstoties uz mašīnmācīšanās algoritmu pielietošanu (Gavoille un Zasova, 2021): rezultāti liecina, ka visbiežāk izvairās no algas nodokļu maksāšanas izmitināšanas/ēdināšanas pakalpojumu nozarē strādājošie uzņēmumi. *Random Forest* algoritma rezultāti liecina, ka aptuveni 70-80% šīs nozares uzņēmumu ir iesaistīti algas nodokļu nemaksāšanā, vienlaikus norādot uz nelielu šī īpatsvara samazināšanos pēdējos gados. Nozares, kurās no apskatītajām nozarēm ir salīdzinoši mazāk negodīgo uzņēmumu, ir vairumtirdzniecība/mazumtirdzniecība un apstrādes rūpniecība. Šis secinājums atbilst arī uz apsekojumu balstītiem secinājumiem par nozarēm, kuras ir tieši salīdzināmas: gan apsekojuma, gan uz mašīnmācīšanās algoritmiem balstītie rezultāti liecina, ka nodokļu nemaksāšanas izplatība būvniecībā ir lielāka nekā apstrādes rūpniecībā un vairumtirdzniecībā/mazumtirdzniecībā.

Visbeidzot, Gavoille un Zasova (2021) salīdzina godīgo un negodīgo uzņēmumu īpašības, lai noteiktu faktorus, kuri var kalpot kā krāpšanas paaugstināta riska signāls. Līdzīgi kā aptaujā balstītais pētījums, mašīnmācīšanās algoritmu pielietošanas rezultāti liecina, ka mazie uzņēmumi (pēc apgrozījuma), kuri maksā zemākas algas, biežāk izvairās no algas nodokļu maksāšanas. Turklāt, autori parāda, ka negodīgos uzņēmumus kopumā raksturo zemāka peļņas norma (definēta kā peļņas attiecība pret apgrozījumu), tai pašā laikā negodīgie uzņēmumi biežāk uzrāda ļoti zemu vai ļoti augstu peļņas normas līmeni, ko arī var izmantot kā paaugstināta riska signālu.

Attiecībā uz soda samērīgumu par iesaistīšanos ēnu ekonomikā (to, kas notiek pēc pieķeršanas), RE:SHADE projekta ietvaros šādi pētījumu netika veikti. Kopumā šie jautājumi ir saistīti ar tieslietu sistēmas efektivitāti: cik ātri un efektīvi tiek iztiesātas lietas par uzņēmumu iesaistīšanos aplokšņu algu maksāšanā vai koruptīvās darbībās- kā notiek izmeklēšana, tiesvedības process. Arī- kā sabiedrība uztver šādu lēmumu godīgumu, kas ietver komunikācijas aspektus. Esošā tieslietu sistēmas kapacitāte šādos jautājumos, progress to risināšanā un veidi kā veikt uzlabojumus ir atsevišķa pētījuma temati.

BII. Latvijā paveiktais lai uzlabotu varbūtību tikt pieķertam un soda samērīgumu iesaistoties ēnu ekonomikas darbībās

3.tabulā apkopoti kopš 2016. gada realizētie pasākumi, kam ir potenciāla ietekme uz ēnu ekonomikas un, specifiski, aplokšņu algu mazināšanu attiecībā uz aspektu: varbūtībai tikt pieķertam un/vai sodītam.

3.tabula. Kopš 2016. gada Latvijā realizētie pasākumi, kam ir potenciāla ietekme uz ēnu ekonomikas un, specifiski, aploksņu algu mazināšanu attiecībā uz aspektu: varbūtība tikt piekertam un soda samērīgums iesaistoties ēnu ekonomikas darbībās

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ieviešana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
2) Varbūtība tikt piekertam un/vai sodītam						
2.1. Soda neizbēgamība						
2.1.1	Čeku loterija	Būtisks	1.07.2019	250 000 Eiro 2019.gadā	2019. gadā budžeta ieņēmumi palielināti par 391,6 tūkstošiem EUR	<p>No 2019. gada 1. jūlija darbojas "Čeku loterijas likums". Līdz ar to iedzīvotājiem ir iespēja reģistrēt pirkumu apliecināšus čekus, biļetes vai kvītis, kas dod iespēju iegūt vērtīgas balvas. Loterijā var piedalīties ik viens ieskaitot nepilngadīgas personas, kuras neregistrē čekus par pirkumiem, kas iekļauj alkoholiskus dzērienus un tabakas izstrādājumus.</p> <p>Sākot ar 2021. gadu čeku loterijā varēs ne tikai reģistrēt čekus, kvītis un biļetes, bet arī rēķinus, kas apmaksāti, izmantojot internetbanku un iedzīvotājiem būs iespējams piedalīties tematiskajās nozaru loterijās.</p>
2.1.2	Nodrošināt mantojamās neregistrētas kustamas mantas (tajā skaitā skaidras naudas) piederības un izcelsmes pārbaudi.	Būtisks	Ieviests	Nav datu	Nav mērīts	<p>14.11.2017. Ministru kabineta noteikumi Nr. 674: zvērinātam notāram pienākums ziņot Kontroles dienestam un VID par gadījumiem, kad tiek mantota skaidra nauda vai neregistrējama kustama manta, kuras vērtība pārsniedz 15 000 euro.</p> <p>21.03.2018. Grozījumi Notariāta likumā" kas paredz, ja mantojuma masas sastāvā norādīti skaidras naudas līdzekļi, kuru summa ir ekvivalenta 15 000 euro vai vairāk mantinieku pienākums ir tos</p>

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ieviešana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
						iemaksāt kredītiestādē, kas ir tiesīga sniegt finanšu pakalpojumus Latvijas Republikā.
2.1.3	Ierobežot skaidras naudas darījumus.	Būtisks	Stājās spēkā 01.01.2017	Nav datu	Nav mērīts	Fiziskām personām, kas neveic saimniecisko darbību, nav atļauts veikt skaidras naudas darījumus, kuru summa pārsniedz 7200 euro.
2.1.4	Pienākums kredītiestādēm iesniegt VID informāciju par fiziskajām personām ar augstu (15 000+ eur) konta apgrozījumu .	Būtisks	Ieviests. Norma stājās spēkā 06.03.2018.	Nav datu	Ministru kabinets izvērtē šā likuma 22. ³ panta praktiskās piemērošanas gaitu un rezultātus un katru gadu līdz 31.oktobrim laikposmā no 2020.gada līdz 2022.gadam iesniedz Saeimai ziņojumu par to. Minētā informācija ir ar ierobežotu pieejamības statusu.	FM: "Kontu reģistra likums": pienākums kredītiestādei un maksājumu pakalpojumu sniedzējam līdz katra gada 1.februārim iesniegt VID informāciju par klientiem - fiziskajām personām, kas ir Latvijas Republikas rezidenti, - kuru pieprasījuma noguldījuma kontu vai maksājumu kontu iepriekšējā gada kopējā debeta vai kredīta apgrozījuma summa vienas kredītiestādes vai maksājumu pakalpojuma sniedzēja ietvaros ir 15 000 euro vai vairāk.
2.1.5	Ierobežot skaidras naudas darījumus nekustamo īpašumu, transportlīdzķeļu iegādes jomās.	Būtisks	Ieviests 01.05.2019	Nav datu	Nav mērīta	Lai mazinātu skaidras naudas lieguma sliekšni, liegta transportlīdzķeļu un nekustamā īpašuma iegāde, norēķinoties skaidrā naudā. Precizētas darījuma aizdomīguma pazīmes nodokļu jomā - privātpersona vienā vai vairākos darījumos skaidrā naudā iegulda komercsabiedrībā, izmaksā, aizdod vai aizņemas no citas privātpersonas 60 000 EUR vai vairāk, samazinot sliekšni līdz 10

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ieviešana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
						000 EUR.
2.1.6	<p>Ieviest ātru, ērtu un efektīvu risinājumu piedziņas vēršanai uz naudas līdzekļiem parādnieku banku kontos nodrošinot VID un kredītiestāžu elektronisko datu apmaiņu.</p> <p>Izmantojot šo rīku, nodrošināt iespēju VID funkciju veikšanai iegūt informāciju par fiziskās personas kontu esamību, kā arī iegūt informāciju par juridisko personu kontiem vienu reizi divās dienās.</p>	Nav	Datu apmaiņas sistēma nav ieviesta	Nav datu	Datu apmaiņas sistēma nav ieviesta	FM: 23.11.2016. Saeima lēmusi, ka elektroniskā rīkojumu un informācijas pieprasījumu apmaiņa jānodrošina ar 2019.gada 1.jūliju.
2.1.7	Pienākums pēc kompetentās iestādes amatpersonas pieprasījumu uz Latvijas	Nav	Ieviests 01.07.2019	Nav datu	Nav mērīts	01.07.2019: Grozījumi Krimināllikumā un likumā Par skaidras naudas deklarēšanu uz valsts robežas (pienākums pēc kompetentās iestādes amatpersonas pieprasījumu uz Latvijas Republikas iekšējās robežas deklarēt skaidru naudu no 10 000

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ieviešana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
	Republikas iekšējās robežas deklarēt skaidru naudu no 10 000 eiro un vairāk					eiro un vairāk), tādējādi novēršot nedeklarētas vai noziedzīgi iegūtas skaidras naudas ieviešanu Latvijas Republikā un izvešanu no tās.
2.1.8	Aizliegt nodokļu maksātājiem, tajā skaitā fiziskajām personām, kuras neveic saimniecisko darbību, skaidrā naudā veikt nekustamo īpašumu atsavināšanas darījumus.	Nav	Ieviests 01.05.2019	Nav datu	2019. gadā kontroles pasākumu rezultātā VID nav konstatējis skaidras naudas darījumus fiziskajām personām par nekustamo īpašumu atsavināšanu. Savukārt, pēc trešo personu sniegtās informācijas VID redzeslokā ir nonākuši četri gadījumi par iespējamiem plānotiem darījumiem skaidrā naudā, kurus pārbaudot, preventīvo pasākumu ietvaros, pārkāpumi nav konstatēti;	01.05.2019: Grozījumi likumā "Par nodokļiem un nodevām" - turpmāk nodokļu maksātājiem, tajā skaitā fiziskām personām, kuras neveic saimniecisko darbību, nav atļauts veikt skaidrā naudā nekustamo īpašumu atsavināšanas darījumus, tādējādi sekmējot cīņu pret nelegāli iegūtu līdzekļu legalizāciju, fiktīvu nekustamo īpašumu atsavināšanu un izvairīšanos no nodokļu nomaksas.
3.3	FM vadībā ir izstrādāts priekšlikums	Būtisks	Nav	Nav datu	Nav vērtēts	Informatīvais ziņojums izsludināts Valsts sekretāru sanāksmē.

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ieviešana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
	nodokļu maksātāju darījumu attaisnojuma dokumentu (rēķinu, pavadzīmju, kases čeku) apriti elektroniskā vidē, nodrošinot “bezpapīra” dokumentu apriti tiešsaistē un to izmantošanu nodokļu administrēšanas pasākumiem .					
2.1.9 .	Noteikt VID tiesības pieprasīt informāciju no atsevišķiem datu turētājiem, tajā skaitā maksājumu apstrādes uzņēmumiem.	Būtisks	01.01.2017	Nav datu	Nav mērīts	Ņemot vērā norēķinu karšu plašo pielietojumu norēķinos, ir nepieciešams efektīvs mehānisms caur POS termināliem apstrādāto maksājumu pārbaudei, t.sk., lai pārlicinātos par visu ieņēmumu atspoguļojumu grāmatvedības uzskaitē. Pēc ārvalstu komandējumos iegūtās informācijas, citu valstu nodokļu administrācijas, kurām ir pieeja POS datiem, veicot kontroles pasākumus, ir konstatējušas, ka ne visi maksājumu karšu norēķini nonāk konkrētā uzņēmuma nodokļu administrācijā deklarētajos bankas kontos, bet daļa maksājumu tiek novirzīti uz kādu citu, uzņēmuma nedeklarētu, bankas kontu vai cita uzņēmuma vai citas fiziskas personas bankas kontu, kurš

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ieviešana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
						<p>pārsvarā ir atvērts citas valsts bankā. Maksājumi, kas nonāk citā, nodokļu administrācijā nedeklarētā uzņēmuma bankas kontā vai citas personas kontā, netiek uzskaitīti uzņēmuma ieņēmumos, līdz ar to no šīs ieņēmumu daļas netiek maksāti nodokļi. Kontroles pasākumu laikā VID būs iespēja salīdzināt no elektronisko maksājumu sistēmu termināļu apkalpojošā uzņēmuma iegūtos datus ar pārbaudāmā uzņēmuma deklarētajiem datiem un par nedeklarētajiem darījumiem iekasēt papildu maksājumus budžetā</p> <p>Ar 2018.gada 1.novembrī pieņemtajiem grozījumiem likumā "Par nodokļiem un nodevām" ir pilnveidots elektroniskās komercijas regulējums.</p>
2.2. Soda bardzība, tiekot pieķertam: likumdošanas līmenī ("uz papīra"- tiesību aktu kvalitāte)						
2.2.1	Sodu sistēmas pārskatīšana.	Nav	Vairāki likumu grozījumi ieviesti laikā no 2018- 2020. gadam	Nav datu	Nav mērīts	Veikti grozījumi, pārskatot šobrīd Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksā esošās administratīvās atbildības jomas, to apmēru un sodu apmērus vairāk nekā 20 likumos, ieskaitot Grozījumus Darba likumā, Krimināllikumā, Kriminālprocesa likumā.
2.3. Racionāla izvēle: risks tikt pieķertam pret to, kas 'patiesībā' notiek, kad esiet pieķerts; tsk. tiesu efektivitāte, tiesiskā regulējuma piemērošana, tostarp, kriminālatbildība piemērošana par aplokšņu algu maksāšanu.						
2.3.1	Nodrošināt finanšu noziegumu kvalitatīvu un pietiekami ātru izmeklēšanu, vainīgo personu	Nav	Ieviests daļēji, izpilde turpinās	Finansējums no Eiropas Komisijas un ESF. Nav datu	Nav mērīta ietekme uz ēnu ekonomiku.	Mācību pasākumos iesaistījušies vairāk kā 900 valsts pārvaldes darbinieku.

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ieviešana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
	saukšanu pie kriminālatbildības un noziedzīgā nodarījuma kaitīgumam un radītajām sekām atbilstošu un samērīgu sodu piemērošanu .					
2.4. Valsts ieņēmumu dienesta un citu valsts institūcija kapacitāte un darba efektivitāte						
2.4.1	Nodrošināt finanšu noziegumu kvalitatīvu un pietiekami ātru izmeklēšanu, vainīgo personu saukšanu pie kriminālatbildības un noziedzīgā nodarījuma kaitīgumam un radītajām sekām atbilstošu un samērīgu sodu piemērošanu .	Nav	Ieviests daļēji, izpilde turpinās	Finansējums no Eiropas Komisijas un ESF. Nav datu	Nav mērīta ietekme uz ēnu ekonomiku.	Mācību pasākumos iesaistījušies vairāk kā 900 valsts pārvaldes darbinieku.
2.4.2	Izveidota specializēta struktūrvienība VID aplokšņu algu apkarošanai.	Būtisks	Ieviests	Nav datu	Nav mērīta	VID ir izveidota atsevišķa struktūrvienība, kura specializējas kontroles veikšanā tieši "aplokšņu algu" jomā, tāpat atsevišķas tematisko pārbaužu daļas specializējās būvniecības vai ēdināšanas nozarēs strādājošo

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ieviešana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
						nodokļu maksātāju pārbaudēs.
2.4.3	Netiešo metožu izmantošana nodokļu nomaksas kontrolē	Būtisks	Turpinās	Nav datu	Nav mērīts	Preventīvajā un kontroles darbā ar nodokļu maksātājiem VID izmantot tādus datus kā vidējā alga nozarē, kas veicina brīvprātīgu nodokļu nomaksu.
2.4.4	Nodokļu kontroles kampaņas atsevišķās nozarēs	Būtisks	Ieviests	Nav datu	Nav mērīts	VID prakse publiski paziņot un pēc tam pastiprināti veikt kontroles pasākumus atsevišķās nozarēs. Ietekme varētu būt īstermiņa.
2.4.5	Papildus pienākumu uzlikšana VID	Būtisks	Turpinās	Nav datu	Nav mērīts	Liela apjoma papildus pienākumi VID, administrējot COVID valsts atbalstu, samazina iestādes kapacitāti nodokļu administrēšanā.

Avots: Valsts iestāžu darba plāns ēnu ekonomikas ierobežošanai 2016. 2020.gadam (*Izpilde līdz 30.12.2020*); ziņojums "Par ēnu ekonomikas ierobežošanas pasākumu efektivitāti un ēnu ekonomikas ierobežošanas plānu" (sk. Stinka, Skromule, Zariņa un Sauka, 2021)

Kopējie secinājumi, atbilstoši Stinka, Skromule, Zariņa un Sauka (2021) attiecībā uz ieviestajiem pasākumiem kas var potenciāli palielināt varbūtība tikt pieķertam un/vai sodītam par iesaisti ēnu ekonomikā ir sekojoši:

- Soda neizbēgamība un adekvātums

Šī ir ēnu ekonomikas mazināšanas sadaļa, kurai tradicionāli valsts ir veltījusi visvairāk uzmanības un realizējusi visvairāk pasākumus:

- Skaidras naudas aprites ierobežojumi;
- VID pieeja privātpersonu kredītiestāžu kontu informācijai;
- Čeku loterija;
- Jaunas prasības kases aparātiem.

Šie pasākumi ir uzlabojuši kontrolējošo iestāžu iespējas pieķert pārkāpējus un padarījuši sarežģītāku izvairīšanos no nodokļu nomaksas. Tomēr, atsevišķu pasākumu radītais administratīvais slogs (piemēram, jaunās kases aparātu prasības) nav proporcionāls gūtajam labumam (ēnu ekonomikas samazinājumam).

Lai arī likumdošanas līmenī ir tikuši pārskatīti daudzi administratīvie un kriminālie sodi, nerodas pārliecība, ka tas būtiski būtu ietekmējis aplokšņu algu apjomu. Sodu palielināšana bieži vien tiek politiski izmantota, lai ātri atrisinātu kādu problēmu, neiedziļinoties tās cēloņos. Praksē sodu piemērošana, īpaši kriminālsodu, prasa nesamērīgi ilgu laiku un to apmērs ir būtiski mazāks nekā maksimālais likumā paredzētais.

Kopumā, šajā svarīgajā jomā no valsts puses ir veikti apmācību pasākumi, kas nav būtiski uzlabojuši situāciju.

- Valsts ieņēmumu dienesta un citu valsts institūcija kapacitāte un darba efektivitāte, attiecībā uz soda neizbēgamības un adekvātuma par iesaistīšanos ēnu ekonomikas darbībās, īstenošanu

Arī šajā jomā pie paveiktajiem pasākumiem atzīmējami apmācību pasākumi. Tāpat VID ir stiprinājis kapacitāti, izveidojot specializētu struktūrvienību aplokšņu algu apkarošanai, veiksmīgi pielietojis netiešās metodes gan prevencijai, gan kontrolei un organizējis kampaņas atsevišķās nozarēs.

VID kapacitāti negatīvi ietekmē papildus pienākumi COVID-19 valsts atbalsta administrēšanā. Kopumā VID darbības efektivitāte ir uzlabojusies, galvenokārt pateicoties jaunu darba metožu un rīku izmantošanai. Tajā pat laikā, pieņemot lēmumus par jaunu funkciju deleģēšanu VID un nodokļu sistēmas izmaiņām, kas palielina administratīvo slogu, netiek pietiekoši izvērtēti un piešķirti papildus resursi.

BIII. Labā prakse varbūtībai tikt pieķertam un soda samērīgumam iesaistoties ēnu ekonomikas darbībās (RE:SHADE projekta 2. saturiskā pārskata 3. ziņojuma, 1 daļas (Williams, 2021) apkopojums).

Sākot ar pārbaudēm darbavietā, ir grūti noteikt aplokšņu algu līmeni, jo oficiāli nodarbinātajiem darbiniekiem ir rakstisks līgums un deklarēta algas daļa, Arī ziņošana no darbinieku puses par pārkāpumiem ir ierobežota- pat tie darbinieki, kuri ir neapmierināti un var vēlēties ziņot ka saņem daļu algas aploksnē, atturēsies no šādas rīcības, baidoties zaudēt darbu. Šī iemesla dēļ, lai atklātu

aploksņu algu riskus, ir jāpāriet no pārbaudes darba vietā uz datu iegūšanu un saskaņošanu, izmantojot dinamisko salīdzinošo novērtējumu, lai konstatētu anomālijas/netipiskus rādītājus.

Nepieciešamas datu bāzes, kas var identificēt potenciālos nodokļu nemaksātājus, piemēram, analizējot vidējo izpeļņu uzņēmumos, un to salīdzinot ar vidējām algām attiecīgajā reģionā un/vai nozarē vai pa profesijām, lai identificētu netipiskus uzņēmumus, kas maksā mazāk par vidējo algu reģionā un/vai nozarē, vai konkrētā profesijā. Grieķijā “sarkanie karogi”, ko izmanto, lai identificētu izvairīšanos no nodokļu nemaksāšanas, ietver uzņēmumus ar šādām pazīmēm:

- Augsts darbā pieņemšanas un atlaišanas īpatsvars 2-5 dienu periodā attiecībā pret kopējo darbinieku skaitu (> 20%);
- Augsts darba strīdu īpatsvars attiecībā pret kopējo darbinieku skaitu (> 20%);
- Augsts darbinieku īpatsvars ar mazāk nekā 20 stundām nedēļā (> 30%);
- Augsts mainīgu darba līgumu īpatsvars, sākot no pilnas slodzes līdz nepilnai, pēdējā semestra laikā (> 30%);
- Augsts darbinieku grafika izmaiņu īpatsvars attiecībā pret kopējo darbinieku skaitu (> 20%);
- Liels darbā pieņemto un atlaisto darbinieku skaits salīdzinājumā ar kopējo darbinieku skaitu pēdējā semestra laikā (> 40%);
- Augsts ārvalstu darbinieku vai norīkoto darbinieku īpatsvars (> 50%);
- Augsts darba negadījumu īpatsvars attiecībā pret kopējo darbinieku skaitu (> 10%);

vai arī uzņēmums:

- Nekad nav ticis pārbaudīts/nav sen ticis pārbaudīts.

Lai identificētu šādus uzņēmumus, tiek izmantoti datu bāzēs pieejamie dati. Tomēr stratēģiski pareizāka pieeja datu bāzes projektēšanai ir jautāt: "Kādi dati ir nepieciešami, lai identificētu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā?" nevis “kas ir manā rīcībā, ko es varētu izmantot?”. Lai to sāktu, dažādi rādītāji, kurus varētu izmantot riska uzņēmumu, kuri, iespējams, ir iesaistīti darba samaksas nedeklarēšanā pilnā apmērā, identificēšanai ir šādi:

- Vidējā alga uzņēmumā salīdzinājumā ar vidējo algu tajā pašā nozarē;
- Vidējā alga uzņēmumā salīdzinājumā ar vidējo algu reģionā;
- Noteiktas nodarbošanās/profesijas vidējā alga uzņēmumā neatbilst vidējai algai tajā pašā nodarbošanās/profesijā valstī, nozarē un/vai reģionā;
- Liela daļa uzņēmuma darbinieku strādā nepilnu slodzi, salīdzinot ar citiem līdzīgiem uzņēmumiem;

- Darbinieku skaits/kopējā izmaksātā alga neatbilst apgrozījumam;
- Saņemtās sūdzības par nedeklarētu darbu;
- Uzņēmumā iepriekš ir bijuši pārkāpumi saistībā ar nedeklarētu darbu;
- Uzņēmumi, kuros lielāka daļa strādājošo saņem minimālo algu, salīdzinot ar citiem līdzīgiem uzņēmumiem.

Pēc tam ir jāizmanto dinamisko salīdzinošo novērtējumu, lai identificētu anomālijas/netipiskus rādītājus (t.i., “riska” uzņēmumus). Šādi identificējot potenciālos netipisko/anomālos uzņēmumus, kuri, iespējams, iesaistās nodokļu nemaksāšanā, varētu nosūtīt mērķtiecīgākas pārbaudes un paziņojumu vēstules.

Beļģijā FPS sociālās apdrošināšanas iestāde, izmantojot datu ieguves rīkus, identificē divreiz vairāk ēnu ekonomikas gadījumu, nekā izmantojot nejaušas izlases veida atlasītas revīzijas (sk. De Wispelaere and Pacolet, 2017). Arī Slovēnijas Republikas Fiskālā administrācija atklāj, ka 8 no 10 revīzijām, kas atlasītas, izmantojot datu iegūšanu, inspektors konstatē darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, kas ir daudz biežāk nekā nejauši izvēlētās revīzijās (De Wispelaere and Pacolet, 2017).

Pielietojot datu iegūšanu un riska novērtēšanu, lai uzlabotu pārbaudžu mērķtiecīgumu un efektivitāti, inspektori ir jāapmāca to izmantošanā. Viens labas prakses piemērs šajā sakarā ir Grieķija, kur izmēģinājuma iniciatīvas ietvaros darba inspektori trīs reģionālajās inspekcijās ir apmācīti izmantot ERGANI sistēmu trīs stundu apmācības kursā, kurā inspektori mācās izmantot sistēmu reāllaikā, kamēr viņi veic pārbaudi. Datu iegūšanu un riska novērtēšanu var izmantot ne tikai, lai uzlabotu uzņēmumu atklāšanu, bet arī, lai noteiktu mērķus preventīvām darbībām, piemēram, izpratnes palielināšanas un paziņojumu vēstulēm.

Iegūtie dati jādara pieejami visām izpildiestādēm. 5. tekstlodziņā sniegts Somijas piemērs tam, kā tradicionālās problēmas, kas saistītas ar datu kopīgošanu, ir pārvarētas, izveidojot vienu centrāli, kas nodrošina datu iegūšanas un analīzes pakalpojumus visām valdības ministrijām, kas iesaistītas cīņā ar ēnu ekonomiku.

5. tekstlodziņš: Ēnu ekonomikas informācijas vienība (GEIU), Somija

Mērķis: Apvienot agrāk sadrumstaloto datu iegūšanas un analīzes funkciju.

Apraksts Ēnu ekonomikas informācijas vienība (GEIU) tika izveidota 2011. gadā. Tā rada un dalās ar informāciju par nedeklarētu darbu. Izmantojot Atbilstības ziņojumu pakalpojumu, tā nodrošina vienotu piekļuves punktu atļautajām valsts iestādēm informācijas ieguvei par organizācijām un personām organizācijās, kas tiek turētas aizdomās par darba nedeklarēšanu. GEIU atbild par informācijas vākšanu un izplatīšanu par ēnu ekonomiku (proti, vispārīgu ziņojumu, kā arī atbilstības ziņojumu sagatavošanu par organizācijām un personām

organizācijās pēc citu valsts iestāžu pieprasījuma). Iestādes, kurām atļauts pieprasīt atbilstības izmeklēšanu, kā arī mērķi, kādiem var sagatavot atbilstības ziņojumu, ir noteikti tiesību aktos. Atbilstības izmeklēšana var būt balstīta arī ziņojumā par vispārējām parādībām.

Pakalpojums ir pilnībā automatizēts ar pilnu tīmekļa saskarni, kas lielākoties nozīmē, ka atbilstības ziņojumi tiek ģenerēti automātiski un piegādāti pieprasījuma iesniedzējas iestādes informācijas sistēmai. GEIU nepiemēro maksu par atbilstības ziņojumu sagatavošanu. Tai ir arī tiesības bez maksas iegūt informāciju, kas tai nepieciešama ziņojumu sagatavošanai. GEIU pārvalda arī publisku vietni par pelēko ekonomiku un ekonomiskajiem noziegumiem, kas paredzēta valsts aģentūrām, uzņēmumiem un privātpersonām, sniedzot kopainu un aktuālu informāciju par ēnu ekonomikas parādībām. Tajā ir 24 darbinieki.

Izvērtējums: GEIU atbilstības ziņojumu pakalpojuma ietvaros ir sagatavots lielu daudzums atbilstības ziņojumu (kopš tā izveidošanas 2011. gadā - 2 miljoni). GEIU nepieciešama apmēram viena diena, sākot no atbilstības ziņojuma pieprasījuma saņemšanas brīža.

Pašlaik ir 21 iestāde, kurai ir atļauja pieprasīt GEIU izsniegt atbilstības ziņojumus. Pilnībā automatizētā tiešsaistes tīmekļa saskarne, kas ļauj automātiski iesniegt atbilstības ziņojumus pieprasījuma iesniedzējai iestādei, palīdz uzlabot efektivitāti, atstājot šīm iestādēm vairāk laika cīņai ar ēnu ekonomiku.

Publiskās vietnes saturs tiek veidots sadarbībā ar 21 projektā iesaistīto iestādi un ministriju un tiek publicēts trīs valodās, tostarp somu, angļu un zviedru valodā. Tajā sniegta statistikas informācija par ēnu ekonomikas un ekonomiskās noziedzības apkarošanas darbību ietekmi, kā arī informācija uzņēmumiem un iedzīvotājiem par to, kā rīkoties vai pasargāt sevi no šāda kaitējuma.

Avots: <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=18511&langId=en>

Datu iegūšanas rezultātā izveidoto riska uzņēmumu sarakstu pēc tam var izmantot, lai nosūtītu gan darba ņēmējiem, gan darba devējiem paziņojuma vēstules, kurās izklāstīti ieguvumi no pilnu sociālās iemaksu veikšanas un sekas, kas iestājas, tiekot pieķertiem to nedarot.

6. tekstlodziņā ir sniegts Igaunijas situācijas pētījums par to, kā nodokļu administrācija ieguva datus, kā rezultātā tika identificēti uzņēmumi, kuriem pēc tam darba devējiem un/vai darbiniekiem tika nosūtītas paziņojuma vēstules, kā rezultātā samazinājās ēnu ekonomikas apjoms.

6. tekstlodziņš: Ēnu ekonomikas samazināšana, izmantojot datu iegūšanu un paziņojuma vēstules, Igaunija

Mērķis: Identificēt “netipiskos” darba devējus un darbiniekus, izmantojot datu iegūšanu, pēc tam nosūtot paziņojumu vēstules, nolūkā samazināt aplokšņu algas un palielinātu nodokļu ieņēmumus.

Apaksts: Igaunijas Nodokļu un muitas pārvalde 2008. gada janvārī ar datu iegūšanas palīdzību identificēja 1000 uzņēmumus ar zemu algu līmeni salīdzinājumā ar vidējo līmeni viņu reģionā un attiecīgajā uzņēmējdarbības nozarē, kas varētu liecināt par aplokšņu algu izmaksu. Pēc tam tika nosūtītas paziņojuma vēstules šiem 1000 uzņēmumiem un 2000

darbiniekiem. Vēstules tika nosūtītas vai nu tikai darbiniekiem, tikai darba devējiem, vai arī gan darba devējiem, gan darbiniekiem vienā uzņēmumā. Šajās paziņojuma vēstulēs informēja darba devējus par viņu darba samaksas līmeņa zemo konkurētspēju salīdzinājumā ar vidējo algu līmeni. Darbinieki tika informēti par riskiem, kas saistīti ar aploksņu algām, piemēram, sociālo garantiju zaudēšanu. Mērķis bija sniegt darba devējiem iespēju mainīt savu rīcību pirms sodu piemērošanas. Tāpat mērķis bija arī palielināt darba devēju un darba ņēmēju izpratni par aploksņu algu maksāšanas sekām, lai mainītu darba devēju un darbinieku attieksmi pret darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā.

Izvērtējums: 46% uzņēmumu, kuri saņēma šīs vēstules, korigēja algu līmeni un palielināja nodokļu maksājumus. Pēc četriem mēnešiem paziņojumu vēstules bija radījušas papildu nodokļu ieņēmumus 10 miljonu kronu (aptuveni 640 000 EUR) apmērā, tostarp 8,8 miljonus kronu (562 000 EUR) no uzņēmumiem nosūtītajiem paziņojumiem un 1,2 miljonus kronu (76 600 EUR) no atsevišķiem darbiniekiem nosūtītajiem paziņojumiem. Salīdzinot dažādas paziņojumu vēstuļu sūtīšanas metodes, vislielākie panākumi attiecībā uz uzlabotu nodokļu praksi bija tad, kad vēstules saņēma gan darba devējs, gan darbinieki; 56% no šādiem uzņēmumiem uzlaboja nodokļu režīmu. Ņemot vērā to, ka Igaunijas Nodokļu un muitas pārvalde tajā laikā veica 2000 pārbaudes un šo paziņojumu vēstuļu rezultātā tikai nedaudz mazāk par 500 uzņēmumiem uzlaboja nodokļu praksi, tās nodrošina lētu un salīdzinoši efektīvu papildu pasākumu, ko var īstenot, lai samazinātu nepietiekami deklarētu nodarbinātību (Levit, 2008; Rum, 2008; Tubalkain-Trell, 2008).

7. tekstlodziņā ir sniegts Lietuvas situācijas pētījums par to, kā nodokļu, darba un sociālās apdrošināšanas administrācijas ieguva datus, kā rezultātā tika identificēti uzņēmumi, kuriem pēc tam darba devējiem un/vai darbiniekiem tika nosūtītas paziņojuma vēstules, kā rezultātā samazinājās iesaiste ēnu ekonomikā.

7. tekstlodziņš: “Brīdinājums izvēlēties” un “ķirsīšu vēstules” Lietuvā

Modelis “Brīdinājums izvēlēties”

Valsts nodokļu inspekcija (VNI) sadarbībā ar Valsts darba inspekciju (VDI) un Valsts sociālās apdrošināšanas fonda valdi (VSAFV) vēlējās mazināt riskus, kas saistīti ar visu darbinieku nostrādāto stundu neregistrēšanu un daļas darba algas samaksu aploksnēs. No 2015. līdz 2016. gadam 40 000 riska nodokļu maksātājiem, kuri atlasīti, salīdzinot VDI, VNI un VSAFV datubāzes, tika nosūtītas brīdinājuma vēstules. Uzņēmumi tika informēti, ka viņu darbiniekiem izmaksātās algas ir ievērojami zemākas salīdzinājumā ar citiem uzņēmumiem, kuri darbojas šajā konkrētajā nozarē un/vai reģionā.

Rezultāti

2015. gadā nosūtīto 40 000 vēstuļu rezultātā 2016. gadā vidējā darba samaksa pieauga par 15–17%, salīdzinot ar 2015. gadu, papildu algās tika samaksāti 68 miljonu EUR un tika iekasēti papildu nodokļi 27 miljonu EUR apmērā.

Iniciatīva “ķirsīša vēstules”

2017. gada maijā Sociālās apdrošināšanas iestāde (SODRA) darbiniekiem nosūtīja 138 000 “ķirsīša vēstules”, no kurām 132 000 nonāca pie saņēmēja. Galvenais mērķis bija informēt

viņus, ka, būdami darba ņēmēji, pēdējā gada laikā viņi nav uzkrājuši viena gada pensiju iemaksu, jo visticamāk bijuši iesaistīti nedeklarētā vai pilnā apmērā nedeklarētā darbā. Starp “ķirsīšu vēstuļu” saņēmējiem bija 13 000 uzņēmumu un administrāciju vadītāji, 23 000 inženieri, speciālisti un tehniķi, 37 000 kvalificēti darbinieki un 30 000 nekvalificēti darbinieki.

Rezultāti

50 000 darbinieku, kuri saņēma ķirsīšu vēstules, ienākumi pieauga, un viņu alga pārsniedza minimālo mēneša algu. Četru mēnešu laikā SODRA nopelnīja par 17 miljoniem EUR vairāk sociālās apdrošināšanas iemaksās. Vidējā deklarētā alga pieauga par 55%.

Kopumā secinājums ir tāds, ka paziņojuma vēstules ir iedarbīgs rīks, kā rezultātā ievērojami palielinājās jaunu līgumu skaits, darba laiks un/vai algas un līdz ar to palielinājās sociālo iemaksu maksājumi.

Piemēram, Spānijā 81 639 paziņojuma vēstules tika nosūtītas uzņēmumiem, kas identificēti kā uzņēmumi, kas nodarbina darbiniekus pagaidu darbā vai kuriem ir vairāk nekā 30% darbaspēka ar nepilnu darba slodzi (ne vairāk kā 12 stundas nedēļā). Rezultātā 61 445 uz noteiktu laiku noslēgtie līgumi tika pārveidoti par beztermiņa līgumiem (76,3% no darba ņēmējiem), un no uzņēmumiem, ar kuriem sazinājās par nepilnas slodzes darbiniekiem, 8824 nepilnas slodzes darba ņēmējiem darba laiks tika palielināts (17,5% strādnieku). 8. tekstlodziņā sniegts to izmantojuma izvērtējums Grieķijā.

8. tekstlodziņš: Pierādījumos balstīts novērtējums par paziņojumu vēstuļu izmantošanu Grieķijā nolūkā mainīt darba devēju rīcību

Laika posmā no 2018. gada decembra līdz 2019. gada jūnijam Grieķijas Darba inspekcija četros reģionālajos departamentos veica pierādījumos balstītu novērtējumu par mudinājuma vēstuļu izmantošanas ietekmi. Izmantojot ERGANI datu bāzes riska analīzes rīku, 2 434 uzņēmumiem divās nozarēs (kafejnīcās/restorānos un frizētavās/skaistumkopšanā) bija jāpiemēro vai nu: maiga mudinājuma vēstule; spēcīga mudinājuma vēstule; paziņotas pārbaudes vēstule vai nepieteikta pārbaude.

Rezultāti

Lai novērtētu ietekmi, ERGANI nodarbinātības uzskaites sistēma tika izmantota, lai novērtētu, vai darba devēji, kas saņem katra veida vēstules, ir mainījuši savus datus par pilnas un nepilnas slodzes darbiniekiem, darba laiku un virsstundām.

Analīze parādīja, ka personalizēti, spēcīga mudinājuma e-pasti ir efektīvāki nekā nepersonalizēti maigi mudinājuma e-pasta ziņojumi. Paziņoto pārbaūžu vēstuļu rezultātā pilnas slodzes līgumi pirmajā mēnesī pēc vēstules nosūtīšanas pieauga par 30,95%, salīdzinot ar 5,74% kontroles grupā.

Lai uzņēmumu iesaisti ēnu ekonomikā, dominējošā politiskā pieeja ir mainīt izmaksu un ieguvumu attiecību, ar ko saskaras dalībnieki, palielinot faktiskās un/vai paredzamās izmaksas, kas saistītas ar darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā. Viens no veidiem, kā to var panākt, ir palielināt soda bardzību.

2013. gada 22. janvārī Latvijas Ministru kabinets apstiprināja (prot. Nr. 5 30§) Administratīvo sodu sistēmas attīstības koncepciju. Šīs sistēmas ieviešanai ir pieņemts Administratīvā procesa likums. 2018. gada 25. oktobrī tika pieņemts Administratīvās atbildības likums, kas stājās spēkā 2020. gada 1. janvārī.

Visizplatītākais sankciju veids ir administratīvo vai kriminālsodu piemērošana. Tomēr pastāv arī citi soda veidi, tostarp:

- Sodu izmantošana, lai darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā transformētu pilnā apmērā deklarētā darbā;
- Sodu piemērošana iedzīvotājiem vai uzņēmumiem, kuri pērk preces un pakalpojumus no darba devējiem, kuri nedeklarē darba samaksu pilnā apmērā;
- Neatbilstības un atbilstības saraksti;
- Izslēdzot uzņēmumus, kuriem noteiktas sankcijas, no dalības konkursos par publiskā iepirkuma līgumiem un subsīdiju saņemšanas, un
- “Publiskas kaunināšanas” saraksti, kas attiecīgi komunicēti sabiedrībai/ citiem uzņēmumiem, t.sk. izmantojot sociālos tīklus u.c. medijus (ārpus VID tīmekļvietnes):

Lai parādītu, kā sodu sistēmas var tikt veidotas, lai palīdzētu nedeklarētu darbu pārveidot par deklarētu darbu, 9. tekstlodziņā aprakstīts, kā Grieķija ir izstrādājusi naudas sodu sistēmu, kas mudina darba devēju, par kuru konstatēts, ka darba samaksa netiek deklarēta pilnā apmērā, pārklasificēt darba attiecības un pieņemt darba ņēmēju pilnībā deklarētā postenī.

9. tekstlodziņš: Sankciju sistēmu izstrāde, lai darba maksas nedeklarēšanu pilnā apmērā pārveidotu par pilnībā deklarētu nodarbinātību: Grieķijas sniegtā mācība

Vēsturiskā informācija

Pirms jaunās sodu sistēmas ieviešanas 2018. gadā, ja darba inspektors identificēja darba devēju, kas izmanto nedeklarētus darbiniekus, viņš varēja piemērot administratīvo sodu (naudas sodu). Par darbiniekiem, kas vecāki par 25 gadiem, naudas sods bija 10 549,44 EUR (proti, 18 reizes lielāks par minimālo algu), savukārt par darbiniekiem, kas jaunāki par 25 gadiem, naudas sods bija 9 1979,10 EUR (proti, 18 reizes lielāks par minimālo algu personām, kas jaunākas par 25 gadiem) Naudas sodi par darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā bija daudz zemāki, kas,

domājams, mudināja darba devējus izmantot darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā nevis nedeklarētu nodarbinātību. Problēma bija arī tā, ka, ja šādus sodus uzliktu maziem uzņēmumiem, kas izdarījuši pārkāpumu, tas varētu izbeigt viņu uzņēmējdarbību. Rezultātā tika pārskatīta sankciju sistēma.

Jaunā sankciju sistēma

Griekija pārveidoja savu sankciju sistēmu. Darba devējiem naudas sods ir noteikts 10 500 EUR apmērā par katru nedeklarēto darbinieku. Taču darba devējs 10 dienu laikā var pieņemt darbā nedeklarēto darbinieku kā reģistrētu deklarētu darbinieku, lai samazinātu naudas sodu līdz šādām summām:

- 7000 EUR, noalgojot darbinieku uz 3 mēnešiem;
- 5000 EUR, noalgojot darbinieku uz 6 mēnešiem; un
- 3000 EUR, noalgojot darbinieku uz 12 mēnešiem.

Rezultāti

2017. gadā pirms jaunās sankciju sistēmas tikai 32% no atklātajiem nedeklarētajiem darba ņēmējiem darba devēji pieņēma darbā kā deklarētus darbiniekus. No tiem divas trešdaļas tika pieņemti darbā uz pusslodzi un tikai viena trešdaļa uz pilnu slodzi.

Laika posmā no 2018. gada augusta līdz 2019. gada februārim pēc jaunās sankciju sistēmas ieviešanas 45% no atklātajiem nedeklarētajiem darbiniekiem darba devējs pieņēma darbā, un viņi visi strādāja uz pilnu slodzi. No oficiāli darbā pieņemtajiem:

- 91% pieņēma uz 12 mēnešiem;
- 3% uz 6 mēnešiem, un
- 6% uz 3 mēnešiem.

Pārnesamība uz Latviju

Šīs sankciju sistēmas inovatīvais aspekts ir tāds, ka to var izmantot, lai mudinātu darba devējus algotus darbiniekus, kuru darba samaksa nav deklarēta pilnā apmērā, pārformēt par pilnībā deklarētiem, tā vietā, lai vienkārši sodītu darba devējus, kuri nedeklarē darba samaksu pilnā apmērā. Tas balstīts uz 2016. gada 1. septembra regulējumu, kas ieviests Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksā. Ja darba devējs atzīst, ka ir pieņēmis darbā nedeklarētu darba ņēmēju, viņam pirms lēmuma par naudas soda piemērošanu jāiesniedz pierādījums, ka viņš ir novērsis neatbilstību, un, ja viņš samaksā soda naudu 15 dienu laikā pēc lēmuma pieņemšanas, naudas sods tiek samazināts par 50%. To mēra automātiski, mēnesi pēc inspekcijas pārbaudot datus, lai noteiktu, vai darba attiecības ir likumīgas, kas pēc tam samazina nepieciešamību veikt pēcpārbaudes. 2018. gadā (šī rādītāja bāzes mērīšanas gads) pēc VDI pārbaudēm 69% konstatēto darbinieku bez oficiāla darba līguma vai nu saņēma oficiālu līgumu, vai arī bija oficiāli reģistrēti Valsts ieņēmumu dienestā.

Nākamais solis ir nodrošināt, lai tas attiektos uz darba ņēmējiem, kuru darba samaksa netiek pilnībā deklarēta, un samazināt naudas sodus, ja strādājošie tiek nodarbināti uz pilnu slodzi.

Avots: <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=22206&langId=en>

Sankcijas var piemērot arī personām, kuras pērk no tiem, kas nodarbojas ar darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā. Piemērs ir apgrieztās piegādes ķēdes atbildības iniciatīva Somijā, kur uzņēmumi piegādes ķēdes augšgalā ir atbildīgi par to, lai tālāk piegādes ķēdē strādājošo nodarbinātība būtu pilnībā deklarēta (skatīt 10. tekstlodziņu).

10. tekstlodziņš: Pircēju atbildība par informācijas sniegšanu būvniecības nozarē, Somija
Lai nodrošinātu, ka nodokļu administrācijai un darba inspekcijai ir pilnīgs visu būvlaukumā esošo darbinieku pārskats, pircējs un galvenais darbuzņēmējs ir atbildīgi par visu piegādes ķēdē iesaistīto pušu - pircēja, attīstītāja, galvenais darbuzņēmējs, kā arī apakšuzņēmēju, līgumu un darbinieku informācijas sniegšanu. Viņi ik mēnesi iesniedz ziņojumu nodokļu administrācijai. Katru mēnesi katram “pircējam” jāsniedz tieši nodokļu administrācijai visu nodokļu uzņēmumu vai cilvēku vārdi, no kuriem pasūtīti būvniecības pakalpojumi. Tas ietver informāciju par līgumiem (tostarp līgumslēdzējas puses, kopējo summu un darbības termiņu) un darījumu datus, kas saistīti ar līgumu (tostarp summu, par kādu izrakstīta rēķina summa pārskata periodā). Būvniecības projekta vadītājs (galvenais darbuzņēmējs) ir atbildīgs par informācijas savākšanu no apakšuzņēmējiem par personām, kuras strādā būvlaukumā. Katram uzņēmumam, kas darbojas objektā, jāiesniedz informācija projekta vadītājam par saviem darbiniekiem. Ja būvlaukums ir kopīgs, projekta vadītājam ir pienākums iesniegt ziņojumus par visiem tajā strādājošajiem - ieskaitot viņu pašu darbiniekus, citu darbuzņēmēju darbiniekus un visus neatkarīgos, pašnodarbinātos individuālos darbuzņēmējus un nomātos darbiniekus (pagaidu darba aģentūru darbinieki), kuri strādā būvlaukumā. Gadījumā, ja pircējs vai darbuzņēmējs neizpilda ziņošanas pienākumu, tiek iekasēta maksa par nolaidīgu rīcību. Maksimālais sods ir 15 000 EUR.

Neatbilstības sarakstu izmantošana ir vēl viens veids, kā sodīt personas, kuras nedeklarē darba samaksu pilnā apmērā, un šos sarakstus var izvēlēties publiskot vai nē. Šie neatbilstības saraksti iepriekš tika dēvēti par “melnajiem sarakstiem”, taču šis termins vairs nav pieņemams tā rassistiskās pieskaņas dēļ. Tos var izmantot izpildiestādes vai sociālie partneri.

Latvijā kopš 2017. gada informācijas atklātības veicināšanā un sabiedrības līdzdalības politikā tiek izmantoti neatbilstību saraksti, nodrošinot iespēju iegūt informāciju par “risku sarakstā” iekļauto uzņēmumu amatpersonām (piem., izvairīšanās no nodokļu nomaksas, korupcija un cita veida iespējamie riski viņu sadarbības partneriem).

Izpildiestādes var arī kā sankciju izmantot neatbilstību sarakstus, vai nu i) liedzot piekļuvi publiskā iepirkuma līgumiem, kas uzņēmumiem var būt galvenais finansējuma avots, ii) mudinot darba devējus neizmantot šos neatbilstīgos uzņēmumus pakalpojumu vai preču iegādei, vai (iii) liegt piekļuvi subsīdijām neatbilstības sarakstos iekļautajiem. Tādējādi uzņēmumiem tiek radīts stimuls

ievērot prasības. Ja tie neatbilst noteikumiem, tiem liedz pieeju galvenajiem ienākumu avotiem. Ja neatbilstību saraksti tiek izmantoti, lai izslēgtu uzņēmumus no konkursa uz publiskā iepirkuma līgumiem utt., tad neatbilstības saraksti ir regulāri jāatjaunina un jāpieņem lēmumi par to, cik ilgi uzņēmums tiks paturēts atbilstības sarakstā pēc pārkāpuma iestāšanās. Tāpat ir nepieciešams lēmums par to, kuri pārkāpumi nozīmē, ka uzņēmums tiks iekļauts neatbilstību sarakstā un kuru pārkāpumu rezultātā tie netiks iekļauti šādā sarakstā.

Arī sociālie partneri un citas ieinteresētās personas var izmantot neatbilstību sarakstus. Piemēram, Čehijā Čehijas un Morāvijas arodbiedrību konfederācija (CMKOS) kopā ar Čehijas Metālstrādnieku federāciju (OS KOVO) ir risinājusi nelegālu pagaidu darba aģentūru (TWA) jautājumu, ieviešot “pseido” TWA neatbilstību sarakstu (“melno sarakstu”). Darba devēji, kas nodarbina pagaidu darbiniekus, šajā sarakstā minētās aģentūras neizmanto. Alternatīva neatbilstību sarakstam ir “atbilstības saraksts” (kas agrāk tika saukts par “balto sarakstu”), un tajā ietilpst uzņēmumi, pret kuriem nesēnā pagātnē nav piemērotas nodokļu, darba vai sociālās apdrošināšanas likumos paredzētās sankcijas.

Latvijā “Padziļinātās sadarbības programma” (t.i., Baltais saraksts) tika uzsākta 2018. gadā. Uzņēmumu “baltā saraksta” ieviešanas ideja ir atzīt tos nodokļu maksātājus, kuri maksā (visticamāk) visus nodokļus. Uzņēmumu saraksts tiek veidots pēc noteiktiem kritērijiem, tostarp, vai nav nodokļu parāda, vai uzņēmumi maksā vismaz vidējo algu nozarē utt. Sarakstā iekļautie uzņēmumi saņem noteiktas priekšrocības, tostarp mazāk auditu, personīgo konsultantu Valsts ieņēmumu dienestā, papildu punktus publiskajos konkursos utt. Rezultāti vēl nav pieejami.

Vēl viena iespēja ir ieviest uzņēmējdarbības sertifikācijas shēmas un nodokļu un sociālo iemaksu maksājumu sertifikāciju, lai izveidotu atbilstīgu uzņēmumu sarakstu, kurā uzņēmumam jābūt iekļautam, lai piedalītos konkursā par publiskā iepirkuma līgumiem. Šādas pieejas piemērs ir Itālijā lauksaimniecības nozarē (skatīt 11. tekstlodziņu).

11. tekstlodziņš: Kvalitatīva lauksaimniecības darba tīkls (*rete del lavoro agricolo di qualità*), Itālija

Mērķi: Cīņā ar nedeklarētu darbu lauksaimniecībā tā mērķi ir:

- Izveidot lauksaimniecības uzņēmumu “atbilstības sarakstu”, pamatojoties uz to atbilstību noteikumiem (tostarp fiskālajiem likumiem, darba tiesībām, sociālās apdrošināšanas noteikumiem);
- Uzlabot uzņēmumu atbilstību darba likumiem, koplīgumiem, sociālās apdrošināšanas un ienākumu noteikumiem;
- Labāk mērķētas pārbaudes nozarē.

Apraksts: Kvalitatīva lauksaimniecības darba tīkls uzņēmumus, kas darbojas lauksaimniecības un zivsaimniecības nozarē un pilda likumā noteiktās saistības, iekļauj atbilstības sarakstā. Iniciatīva tika uzsākta 2016. gada jūnijā (Likums 199/2016). Saskaņā ar likumu firmas, kas “nav notiesātas par darba tiesību un sociālo tiesību aktu pārkāpumiem, par noziegumiem pret valsts pārvaldi, noziegumiem pret sabiedrības drošību, noziegumiem pret tautsaimniecību, rūpniecību un tirdzniecību, noziegumiem pret dzīvnieku labturību, ienākuma nodokli un pievienotās vērtības nodokli [...]” var pievienoties tīklam (<https://www.inps.it/nuovoportaleinps/default.aspx?itemdir=46316>). Pārbaudes galvenokārt veic uzņēmumos, kas nav iekļauti tīklā.

To vada vadības padome “Cabina di Regia”, kuru vada Sociālās apdrošināšanas institūts (INPS), un tajā ietilpst Darba ministrijas, Lauksaimniecības un mežsaimniecības politikas ministrijas, Ekonomikas ministrijas, Darba inspekcijas, Valsts nodokļu aģentūras, Autonomo reģionu un provinču komiteja, Lauksaimniecības konfederācijas, arodbiedrību un citu lauksaimniecības darbinieku organizāciju pārstāvji.

Izvērtējums: Tikai 3 500 no 1,5 miljoniem lauksaimniecības uzņēmumu Itālijā ir reģistrēti (<https://www.inps.it/nuovoportaleinps/default.aspx?itemdir=50213>). Uzskata, ka daļēji tam par iemeslu ir fakts, ka pat nenozīmīgas administratīvās sankcijas (iespējams, samaksātas, jo tas ir lētāk nekā apstrīdēt) ir uzņēmumu izslēgšanas pamats.

Cits piemērs atbilstības saraksta izmantošanai ir Igaunijas Nodokļu un muitas pārvaldes (ETCB) uzturētais [komersantu kopējais nodokļu prakses vērtējums](#). Kopējais nodokļu prakses vērtējums sastāv no pieciem rādītājiem, un tajā tiek ņemta vērā nodokļu parādu esamība, deklarāciju savlaicīga iesniegšana, pašreizējie sodi par nodokļu vai muitas pārkāpumiem, nodokļu procedūras, kas veiktas saistībā ar uzņēmumu, un informācija par valdes locekļiem. Tas ietekmē uzņēmuma pārbaudes veikšanas varbūtību un, ja tas tiek publiskots, tas ļauj uzņēmumiem izlemt, kurus apakšuzņēmējus izmantot.

Visbeidzot kā sankciju var izmantot “publisku kaunināšanu”. Publiskojot uzņēmumus, darbiniekus un/vai pašnodarbinātos, kuriem piemērotas sankcijas par nodarbinātības nedeklarēšanu, nolūks ir sankcijas kaunināšanas formā. Ar kaunināšanu var vienkārši kaunināt pārkāpēju vai arī kaunināt un piedāvāt atkārtotu integrāciju. Coricelli et al. (2014) parāda, ka tad, ja krāpšanās tiek publiskota un vainīgais netiek veiksmīgi atkārtoti integrēts, krāpšanās apjoms ievērojami palielinās, salīdzinot to, ja krāpšanās tiek publiskota, bet tai seko reintegrācija.

Šādu sankciju piemērošana nav attiecināma tikai uz valsts pārvaldes iestādēm. Gan arodbiedrības, gan darba devēju federācijas teorētiski var izmantot “publiskas kaunināšanas” sarakstus, piemēram, nozares līmenī. Tāpat arī sabiedriskās grupas var izmantot “publisku kaunināšanu”. Viena šāda sabiedriskā “publiskas kaunināšanas” iniciatīva ir īstenota Boloņā, Itālijā, kur [2017. gada pārvaldes ziņojumā](#) tika identificēts, ka 72,6% darbvietu pilsētas ēdināšanas un viesnīcu

nozārē piederēja nedeklarētajai ekonomikai. Atbildot uz to, sabiedriskā organizācija [*Padrone di Merda*](#) (“sliktie boši”) organizēja protesta akcijas pie 37 uzņēmumu telpām. Šis ir bijis iedarbīgs tiešas darbības veids, kas ir izpelņījies plašu publicitāti un tā rezultātā klienti pārstāja izmantot šos restorānus, kafējnīcas un viesnīcas.

Latvijā 2017. gadā tika izveidota atklātības un sabiedrības līdzdalības veicināšanas politika, sniedzot publiski pieejamu informāciju. Šī pasākuma mērķis ir veicināt informācijas atklātību un sabiedrības līdzdalību, sniedzot publiski pieejamu informāciju par i) tiem darba devējiem, kuri maksā zemas algas - zem vidējās mēneša algu nozarē/valstī vai pat zem minimālās mēneša darba algas (aploksņu algas risks); ii) tām fiziskām personām un juridiskām personām amatpersonām, kuras ir administratīvi sodītas par darba samaksas noteikumu pārkāpšanu; iii) tiem nodokļu maksātājiem, kuri nodokļu administrācijā nav iesnieguši nodokļu deklarācijas, ja šo deklarāciju iesniegšanas termiņš ir pārsniegts vairāk nekā 15 dienas. Nav pieejami dati par rezultātiem.

Visbeidzot, ir svarīgi, kas notiek patiesībā, kad mēģina piemērot sankcijas tiem, kas identificēti kā iesaistīti ēnu ekonomikas darbībās. Tāpēc ir ļoti svarīgi noteikt labu praksi sankciju ieviešanas procesā. Atbilstoši labajai praksei, sankciju izpildē ir pieci galvenie soļi, kas jāanalizē, lai nodrošinātu labas prakses ievērošanu:

1. solis: Informācijas apmaiņa par pārkāpumu un pārkāpēju.

Attiecīgās iestādes, piemēram, darba un nodokļu inspekcijas, sociālās apdrošināšanas/labklājības aģentūras, policija un prokuratūra, kā arī sociālie partneri (ja tas ir atļauts un piemēroti) dalās ar informāciju par lietu (ievērojot likumā noteiktos nosacījumus, tādējādi saglabājot iegūto pierādījumu juridisko spēku). Piemēram, lietas rezultātā var tikt piemēroti administratīvi sodi, ko uzliek darba inspekcijas, nodokļu iestādēm jāatgūst nodokļu maksājumi un sociālās apdrošināšanas struktūrām jāpieprasa neveiktās iemaksas. Katrai iesaistītajai iestādei ir jābūt informācijai, kuru var savākt un kopīgot, kā arī informācijai, kas nepieciešama viņu sadarbības partneriem.

Šāda kopīgošana tiek veikta pēc pārbaudes. Tūlīt pēc tam seko īsa instruktāža (tajā pašā dienā vai neilgi pēc tam), kurā paskaidro, kā rīkoties. Var būt negaidīti konstatējumi vai jautājumi, par kuriem jāinformē citas valsts iestādes, piemēram, veselības un drošības organizācijas. Pārbaudes ziņojums ļauj apmainīties ar informāciju par apstiprinātiem pārkāpumiem un tādiem, par kuriem ir aizdomas, ieskaitot ieteikumus turpmākai rīcībai (brīdinājuma izteikšana vai sankcijas). Iespējamie pārbaudes ziņojuma elementi, kas novest pie sankcijām, ir parādīti 4. tabulā.

4. tabula. Iespējamie pārbaudes ziņojuma galvenie elementi

Pārbaudes ziņojums	Pārkāpuma analīze	Ieteicamās darbības
<p>Vispārīga informācija par uzņēmumu (nosaukums, juridiskais statuss, meitasuzņēmumi, adrese, izpilddirektors/vadītājs, kontaktpersona, darbinieku skaits utt.)</p> <p>Darba apstākļi (minimālās algas un izmaksātās piemaksas, iknedēļas atpūtas periodi un brīvdienas utt.)</p> <p>Informācija par pārbaudi (pārbaudes veids - standarta, īpaša, pēcpārbaudes, izmeklēšanas; atklātie pārkāpumi)</p>	<p>Detalizēta informācija par atklāto(-ajiem) pārkāpumu(-iem) - tā/to smagumu un raksturu (darba tiesību pārkāpums, izvairīšanās no sociālās apdrošināšanas iemaksu nomaksas/krāpšana, izvairīšanās no ienākuma nodokļa nomaksas/krāpšana, viltus pašnodarbinātība utt.)</p> <p>Informācija par pienākumu pildītāja atbilstības vēsturi</p>	<p>Noteikt atbildīgo iestādi sankcijas izpildei</p> <p>Ieteikumi korektīvām darbībām un/vai sankcijām, pamatojoties uz izpildes prioritātēm, pastāvošo juridisko pamatu un rezultātu sasniegšanas varbūtību. Sodi un piedziņa var ietvert:</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ Sodus (administratīvos, civiltiesiskos un/vai krimināltiesību); ○ Nodokļu/sociālo iemaksu atgūšanu un parādu maksājumus (administratīvos, civiltiesiskos un/vai krimināltiesību); ○ Nesamaksātās atlīdzības izmaksu; ○ Uzņēmumiem sniegtas administratīvas konsultācijas, brīdinājumus vai rīkojumus utt. <p>Citu attiecīgo iestāžu, piem. nodokļu un sociālās apdrošināšanas, informēšanu</p> <p>Tiesību uz aizstāvību un taisnīgas tiesas garantēšanu</p>

Avots: balstīts ILO (Starptautiskā Darba organizācija) (2006) un Eiropas Darba iestādes (2020) informācijā

2. solis: Lēmums par sankcijām un pārsūdzēšanas kārtību.

Sankciju veids ir atkarīgs no ekonomikas tiesību aktiem. Lielākā daļa valstu izmanto administratīvos vai kriminālprocesus¹¹, sodot par darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā:

- Administratīvās sankcijas visbiežāk attiecas uz naudas sodiem. Bieži (bet ne vienmēr) tās iet roku rokā ar palielinātām/atgūtām nodokļu un sociālās apdrošināšanas iemaksām un algu atmaksu. Tomēr tās var papildināt ar sekundāriem pasākumiem, piemēram, izslēgšanu no dalības publiskā iepirkuma konkursā un darbības licenču atsaukšanu. Turklāt sankcijas var publiskot, lai veicinātu turpmāku noteikumu ievērošanu (“publiska kaunināšana”);

¹¹ Parasti administratīvās procedūras balstās administratīvajās tiesībās un kriminālprocesos krimināltiesību jomā. Tomēr ir arī formāls (ne vienmēr juridisks) kritērijs abu nošķiršanai: administratīvās procedūras piemēro administratīvā iestādē, kura piemēro sankcijas. Dažos gadījumos šajā administratīvajā procesā tiek piemēroti parasto krimināltiesību vispārējie pamatprincipi. Kriminālprocesa gadījumā sodu piemēro tiesnesis, kas ir kompetents krimināllietās, pēc prokurora ierosinātas apsūdzības.

- Kriminālsankcijas parasti attiecas uz cietumsodiem (dažreiz nosacītiem sodiem vai atliktajiem sodiem) vai naudas sodiem krimināltiesību jomā. Tās var piemērot arī paralēli sekundāriem pasākumiem, tādiem kā aktīvu iesaldēšana, konfiskācija, tiesību uz nodarbinātību noteiktā profesijā vai ieņemt noteiktu amatu atņemšana, ar darba tiesībām saistīti sodi vai uzņēmuma slēgšana. Tie parasti ir saistīti ar smagākiem gadījumiem (organizētā noziedzība, lielāks iesaistīto darba ņēmēju skaits kopā ar citiem noziegumiem pret cilvēka pamattiesībām).

5. tabulā sniegti iestāžu apsvērumi, lemjot par sankciju veidu un smagumu, kas piemērojamas atbilstīgi attiecīgajam valsts juridiskajam pamatam.

5. tabula. Apsvērumi, lemjot par sankcijām

Apsvērumi	Papildu informācija
Valdības, tiesu iestāžu un/vai izpildiestādes prioritātes	Valdībai, sociālajiem partneriem, ģenerālprokuroriem un izpildiestādēm ir rīcības plāni attiecībā uz darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā. Šie plāni nosaka sankciju prioritāro secību atkarībā no konstatētā krāpniecības gadījuma smaguma. Plāni parasti paredz arī “nejaušu” pārbažu (kuru mērķis ir novērst nesodāmības sajūtu) kombinēšanu ar mērķētām pārbaudēm, kuru pamatā ir riska novērtējums.
Plašāka ietekme uz sabiedrību un valsts finansēm	Atkarībā no nodarījuma smaguma inspektoriem ir atļauts īstenot stingrākas darbības un izvēlēties stingrākas sankcijas, ievērojot juridiskajā pamatā noteiktās sankciju minimālās un maksimālās robežvērtības.
Uzņēmuma lielums un saimnieciskie apstākļi	Inspektoriem var būt brīvība pieņemt lēmumus, ja tas paredzēts tiesiskajā regulējumā, attiecībā uz mazajiem uzņēmumiem, jo īpaši attiecībā uz termiņiem nelielu pārkāpumu novēršanai. Ideālā kārtībā inspektori apspriežas ar sociālajiem partneriem.
Sankciju kombinēšana	Riska nozarēs atkārtotiem likumpārkāpējiem vai smagākos gadījumos var apsvērt iespēju apvienot administratīvās un/vai krimināltiesiskās sankcijas (ja to pieļauj juridiskais pamats) ar: Darbības licenču anulēšanu; Izpildītāju un apakšuzņēmēju kopīgas atbildības ieviešanu; Neatbilstīgu uzņēmumu “publisku kaunināšanu”; Progresīvo sankciju ieviešanu vai lekcijām uzņēmumiem par darba likuma pareizu piemērošanu (piemēram, soda naudas nomaksas vietā); Uzņēmumu atbrīvošanu no paaugstinātām sociālajām iemaksām, ja viņi sāk deklarēt darba ņēmējus (piemēram, Beļģijā); Obligātu personu apliecinošu dokumentu un fotogrāfiju izmantošanu būvlaukumos; un Procesuāliem uzlabojumiem, lai ātrāk apstrādātu īpašu darbinieku grupu (piemēram, migrantu) reģistrāciju. Katru reizi, kad tiek piemērota sankcija, par pārkāpumu ir skaidri jāinformē, kā arī jāsniedz norādījumi par noteikumu ievērošanas nodrošināšanu turpmāk.

3. solis: Nodrošināt, ka informācija tiek atzīta par pierādījumu.

Ir ļoti svarīgi, lai 1. un 2. solī savākto informāciju varētu atzīt par pierādījumu, it īpaši, ja lieta tiek nodota tiesai. Dokumentācijai ir skaidri un precīzi jāatspoguļo fakti, tai jābūt pietiekamai un pareizajā formātā. Daži juridiski apsvērumi, kas saistīti ar pierādījumu vākšanu, ir sniegti 6. tabulā.

6. tabula Juridiskie apsvērumi, vācot pierādījumus

Apsvērumi	Papildu informācija
Kādi dokumenti nepieciešami?	Parasti inspektoru pārbaudītie dokumenti ir darba līgumi, personāla reģistri, uzņēmuma iekšējie noteikumi, darba un virsstundu reģistri, algu lapas un darba laika uzskaites žurnāli, sociālās apdrošināšanas iemaksu maksājumi, atļaujas un licences (piemēram, pagaidu darba aģentūras). Turklāt jebkura cita (papīra vai digitāla) informācija var izrādīties noderīga, piemēram, e-pasts, izziņas, personiskas piezīmes (piemēram, lai pierādītu aplokšņu algu izmaksu). Tiek vākti arī fiskālie dokumenti un komerclīgumi, lai salīdzinātu, piemēram, deklarēto darbaspēku ar piegāžu klientiem apmēru vai identificētu īpašnieku un apakšuzņēmējus, kā arī iespējamus fiktīvas pašnodarbinātības veidus (ILO, 2003a).
Kādā formātā?	Dokumentu, kas attiecas uz piemērotajām sankcijām, formātam jāatbilst attiecīgās valsts tiesību aktiem.
Kādi citi pierādījumu veidi ir vajadzīgi?	Papildu pierādījumiem vajadzētu noskaidrot lietas faktus: kas, kurš, kad, kur, kā, cik ilgi, kopš kura laika utt. Būtu jāpārbauda arī apstākļi, kas atklāti apmeklējumu uz vietas laikā (piemēram, inspektoru novērojumi, fotoattēli, video, audio, novērošanas ieraksti, inspektoru/liciniekus/darbiniekus/vadītāju paraksti, izņemtie fiziskie priekšmeti, oficiāli dokumenti likumīgi pieņemamā formātā). Tie var būt saistīti ar šādiem faktoriem: <ul style="list-style-type: none"> • Darba attiecību esamība/statuss (hierarhijas elementi, pierādītas darba devēja pilnvaras); • Saimnieciskās darbības apliecinājums, ko inspektori personīgi sagatavojuši, un ne tikai uz papīra; • Pārbaudīta pārkāpuma izdarīšanas vieta un vieta, kur fakts tika konstatēts; un • Laiks un periods, kurā izdarīts pārkāpums.
Vai nepieciešami liecinieki?	Lieciniekus var lūgt sniegt apliecinājumus/licības/intervijas - vai nu izpildestādē (ja tai ir šādas pilnvaras), vai sadarbojoties attiecīgajām tiesībsargāšanas struktūrām. Intervijas uz vietas ar darba devējiem un darba ņēmējiem apstiprina inspektora atzinumus un sniedz spēcīgāku argumentāciju lietā. Agrīnā stadijā jāprecizē iespēja piesaistīt darba devēju un darbiniekus kā lieciniekus.

4. solis: Skaidra vienošanās par pienākumiem, izmaksām un atgūtajiem līdzekļiem.

Funkciju precizēšana

Kad pierādījumi un sankciju veidi ir apstiprināti, skaidra funkciju sadale starp visām iesaistītajām iestādēm ļauj efektīvāk īstenot sankcijas.

Kopīgos pienākumus var precizēt arī “sankciju ziņojumā”. Atkarībā no situācijas var būt noderīgi padomāt par citām attiecīgajām ieinteresētajām personām. Piemēram, sociālie partneri var:

- sniegt atbalstu procesā un turpmākajās darbībās, iesniedzot civiltiesiskus prasījumus darba tiesību pārkāpumu gadījumos (ILO, 2013b);
- uzstāties kā liecinieki tiesā;
- piedāvāt atbalstu attiecībā uz koplīgumiem, kas nodrošina labāku noteikumu ievērošanu;
- brīdināt varas iestādēm par (iespējamo) darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā praksi;
- sniegt atbalstu darbiniekiem inspekciju veikšanas un liecinieku intervēšanas laikā;
- sniegt kontaktus, konsultācijas un loģistikas atbalstu pārrobežu sadarbībā (īpaši jumta organizācijām un ES līmeņa arodbiedrību federācijām).

Izmaksu un atgūto līdzekļu precizēšana

Lemjot par uzdevumiem un pienākumiem, sadarbības partneriem jāprecizē, kā tiks segtas izmaksas. Tās var ietvert dokumentu autentificēšanu vai personāla darba laiku, kas nepieciešams noteikta veida informācijas vai pierādījumu apkopošanai. Turklāt partneriem jāizlemj par procedūrām attiecībā uz to, kas iekasēs soda naudu viņu pilnvaru ietvaros.

5. solis: Sankciju izpildes panākšana.

Administratīvais ceļš

Vispirms izpildiestādes informē pārkāpēju par nepieciešamību samaksāt naudas sodu. Ātri, tieši paziņojumi var ļaut nodrošināt tūlītēju noteikumu ievērošanu, ietaupot resursus varas iestādēm. Paziņojuma vēstuļu saturam un formai var būt būtiska ietekme uz sankciju procedūru efektivitāti (skatīt 12. tekstlodziņu).

12. tekstlodziņš: Paziņojuma vēstuļu iespējamais formulējums

Paziņojuma vēstuli var nosūtīt ierakstītā vēstulē vai elektroniski, pārbaudot, vai vēstule tikusi piegādāta. Daudzas izpildiestādes iesaka šādus līdzekļus, lai nodrošinātu sodu tūlītēju samaksu:

- Juridiski atgādinājumi par darba devēja pienākumiem maksāt nodokļus un sociālās apdrošināšanas iemaksas par darbiniekiem;
- Regulatīvā informācija par atbilstību un neatbilstības riskiem;
- Padomi, kā uzlabot noteikumu ievērošanu (piemēram, vienkāršs veids, kā deklarēt darbiniekus);
- Iespējas samaksāt soda naudu pa daļām, un

- Vizītes/audita iespēja pārskatāmā nākotnē vai papildu vizīte neilgi pēc atbilstības nodrošināšanas termiņa (European Platform tackling undeclared work, 2018).

Labā prakse ir informēt citas attiecīgās izpildiestādes par piemērotajām sankcijām, jo tām var būt jāveic paralēlas darbības.

Krimināltiesiskais ceļš

Nedeklarēta darba gadījumos kriminālsankcijas, piemēram, naudas sodi, cietumsodi, aktīvu iesaldēšana, konfiskācija vai uzņēmumu slēgšana, tiek izmantota retāk. Piemēram, Beļģijā 25% pārkāpumu darba prokurori ierosina kriminālvajāšanu (kriminālprocesu), un 75% gadījumu tiek piemērotas administratīvās sankcijas. Ja atklātie pārkāpumi ir noziedzīga rakstura, darba vai nodokļu izpildiestādes lietu nodod policijai, tieši prokuroram (specializētam vai vispārējam) un/vai tiesai. Pēc tam šīs iestādes kļūst atbildīgas par informēšanu par sankcijām un to izpildi.

Izpildiestādes Latvijā var analizēt katru no šiem pieciem sankciju izpildes posmiem, lai identificētu šķēršļus efektīvai un lietderīgai sankciju īstenošanai, un formulēt priekšlikumus identificēto šķēršļu pārvarēšanai:

- Informācijas apmaiņa par pārkāpumu un pārkāpēju;
- Lēmums par sankcijām un pārsūdzēšanas kārtību;
- Nodrošināšana, ka informācija tiek atzīta par pierādījumu;
- Skaidra vienošanās par pienākumiem, izmaksām un atgūtajiem līdzekļiem, un
- Sankciju izpildes panākšana.

BIV. Rīcībpolitikas rekomendācijas: varbūtībai tikt pieķertam un soda samērīgumam iesaistoties ēnu ekonomikas darbībās

Sk. 1. pielikumu, sadaļu BIV. Rīcībpolitikas rekomendācijas: varbūtība tikt pieķertam un soda samērīgums iesaistoties ēnu ekonomikas darbībās varbūtība tikt pieķertam un soda samērīgums iesaistoties ēnu ekonomikas darbībās

III. Ēnu ekonomiku ietekmējošais faktors: nodokļu politika.

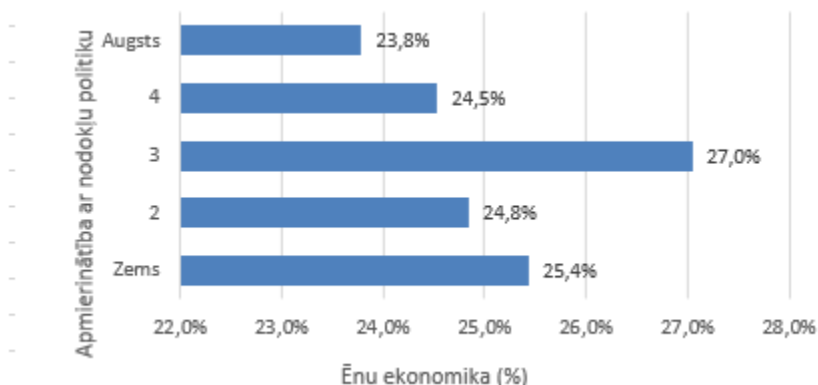
CI. Kāpēc šim ēnu ekonomikas faktoram/ dzinulim ir jāpievērš uzmanība: pamatojums, teorijas un empīrisku pētījumu rezultātu kopsavilkums

Šis ēnu ekonomiku ietekmējošais faktors/ dzinulis ietver sekojošus aspektus:

- Sabiedrības un uzņēmēju apmierinātība ar nodokļu politiku

Atbilstoši Putniņa un Sauka (2021) veiktā pētījuma- reprezentatīvas Latvijas uzņēmēju aptaujas rezultātiem, 22. attēls uzrāda aprēķināto ēnu ekonomikas līmeni uzņēmumos, kas ir atšķirīgā mērā apmierināti ar nodokļu politiku.¹² Proti, rezultāti liecina, ka pastāv vispārēja tendence uzņēmumiem, kas ir mazāk apmierināti ar nodokļu politiku, vairāk izvairīties no nodokļiem un aktīvāk iesaistīties ēnu ekonomikā. Šajā, vispārējā tendencē, gan ir vērojami arī daži izņēmumi- izceļas kategorija ar vidēju apmierinātības līmeni, kas ēnu ekonomikā iesaistās ļoti lielā mērā (Gavoille, Putniņš, Sauka, Zasova, 2021).

22. attēls: Ēnu ekonomikas (% no IKP) apjoms Latvijā (2020) uzņēmumiem ar dažādu apmierinātību ar nodokļu politiku

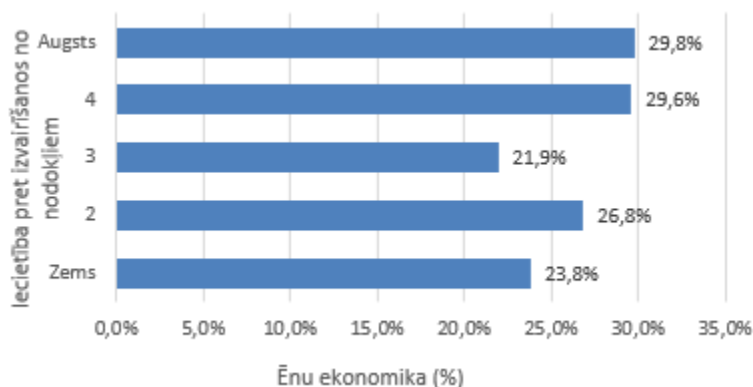
Avots: Gavoille, Putniņš, Sauka, Zasova (2021)

Savukārt 23. attēlā redzams, ka uzņēmumi, kas izvairīšanos no nodokļiem uztver kā Latvijā ļoti pieņemamu, biežāk iesaistās ēnu ekonomikā.¹³ Tas nozīmē, ka iecietībai pret izvairīšanos no nodokļiem ir tieša pozitīva saistība ar biežumu, kādā tā notiek.

¹² Aptaujas jautājumā “Lūdzu, novērtējiet savu apmierinātību ar valdības nodokļu politiku Latvijā 2020. gadā!” atbildes vērtēja pēc 5 punktiem Likerta skalā no “ļoti neapmierināts” līdz “ļoti apmierināts”.

¹³ Aptaujas jautājumā “pret izvairīšanos no nodokļiem Latvijā izturas iecietīgi” atbildes vērtēja pēc 5 punktiem Likerta skalā no “nepavisam nepiekrītu (uzņēmēji necieš izvairīšanos no nodokļiem)” līdz “pilnīgi piekrītu (uzņēmēji ir absolūti iecietīgi pret izvairīšanos no nodokļiem)”.

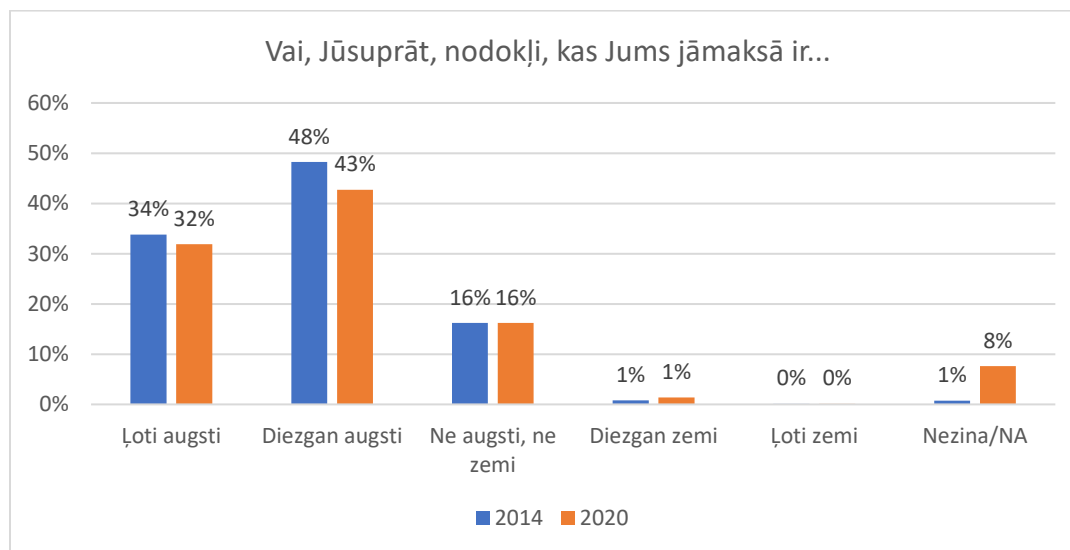
23. attēls Ēnu ekonomikas (% no IKP) apjoms Latvijā (2020) uzņēmumiem ar dažādu noturību pret izvairīšanos no nodokļiem

Avots: Gavaille, Putniņš, Sauka, Zasova (2021)

Savukārt atbilstoši Saulīša un Kravčenko (2021) pētījuma rezultātiem (reprezentatīva Latvijas iedzīvotāju aptauja), visbiežāk Latvijas iedzīvotāji ēnu ekonomikas eksistenci pamato tieši ar nodokļu slogu jeb pārāk augstiem nodokļiem. Līdzīgi, iedzīvotāji uzskata arī, ka viņu personīgais nodokļu slogs ir relatīvi augsts (sk. 24. attēlu un detalizētu pētījuma rezultātu izklāstu Saulītis un Kravčenko, 2021). Proti, lielākā daļa (43%) minēja, ka nodokļi, kas pašam jāmaksā, ir diezgan augsti, bet vēl 32% uzskata, ka nodokļi ir ļoti augsti. Kaut kopskaitā ir samazinājies iedzīvotāju īpatsvars, kas maksājamo nodokļu masu uzskata par diezgan vai ļoti augstiem, nemainīgs salīdzinājumā ar 2014. gadu palicis to iedzīvotāju īpatsvars (16%), kas nodokļus uzskata par optimāliem (t.i., izvēlējušies atbildi “ne augsti, ne zemi”).

24.attēls. Latvijas iedzīvotāju nodokļu sloga novērtējums

Avots: Saulītis un Kravčenko (2021). Izlase: Respondenti, kuri ir nodarbināti, strādā algotu darbu.

Šajā kontekstā, Saulītis un Kravčenko (2021) norāda, ka darba ņēmējiem ir ļoti maz iespēju ietekmēt darba devēja rīcību nodarbināt strādājošos ēnu ekonomikā, it sevišķi zemas kvalifikācijas darbiniekus, tā rakstura un mainīgā pieprasījuma dēļ. Savukārt finansiālā atšķirība starp oficiālo un neoficiālo (vai daļēji oficiālo) algu tiek regulāri minēta kā nepieciešams kompromiss tiem darbiniekiem, kuri, iespējams, nav pilnībā apmierināti ar dalību ēnu ekonomikā, bet jūt, ka viņiem nav citas izvēles. Proti, intervijās šī atšķirība tiek uzsvērtā starp neto algu un bruto algu, kurā ir ietverti tikai un vienīgi darba ņēmēja nodokļi. Daudzi darba ņēmēji nemaz neapzinās, cik liels ietaupījums darba ņēmējam ir no nelegālas nodarbinātības, jo sarunās par atalgojumu tā vispār netiek pieminēta. Negodprātīgu darba devēju tipiskais piedāvājums ir saņemt aploksnē algu, kas ir identiska bruto algai legālas nodarbinātības gadījumā. Mazinot šo divu summu atšķirību, paredzams, ka darba ņēmējiem būs mazāks iemesls piekrist nelegālai nodarbinātībai. Tāpat, šādi mainot proporciju starp darba ņēmēja un darba devēja nodokļiem iespējams samazināt darba ņēmēju īpatsvaru, kas uzskata, ka nodokļu slogs Latvijā ir pārāk augsts (Saulītis un Kravčenko, 2021).

Williams (2021), arī uzsver, ka pastāv vispārpieņemts uzskats, ka nodokļu likmju samazināšana ir galvenais veids, kā mazināt ēnu ekonomikas apjomu. Tomēr divu iemeslu dēļ nepieciešama niansētāka pieeja. No vienas puses, nav tiešu pierādījumu, ka nodokļu likmju samazināšana samazina izvairīšanos no nodokļiem. Patiesībā situācija ir pretēja. Nedeklarēšanas prakse ir izplatītāka ekonomikās ar zemākām nodokļu likmēm, arī tāpēc, ka šādās valstīs uzticības līmenis valdībai ir zemāks (Bird and Zolt, 2008; Vanderseyen et al., 2013; Williams un Horodnic, 2017). Otrkārt, problēma ar vispārēju nodokļu reformu izmantošanu nolūkā novērstu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā ir tāda, ka tām ir plašāka ietekme. Šī iemesla dēļ ir nepieciešami mērķēti pasākumi (sk. labā prakse, CIII apakšnodaļā).

- Darba algu diferencēšana

Atbilstoši (Saulītim un Kravčenko, 2021), ēnu ekonomiku iespējams mazināt, ja nodokļu administrēšanas iestādei ir skaidri identificējami rādītāji (piemēram, izglītība, nozare, profesija), kurus ir grūti manipulēt, kā arī vienlaicīgi saistīti ar prognozējamu minimālo ienākumu līmeni (Tonin, 2013b). Pasaulē ir piemēri, kur valsts ietvaros pastāv diferencēta minimālās alga, lai tās līmenis atbilstu darba ražīgumam un mazinātu ēnu ekonomiku. Visbiežāk tā tiek noteikta tieši profesiju vai sektora ietvaros, piemēram, Bulgārijā noteikta nozaru un profesiju minimālās ienākumu likmes (Tonin, 2013a), tāpat Ungārijā noteikti atšķirīgi minimālās un kvalificētās (darbs, kuram nepieciešama profesionālā kvalifikācija) algas līmeņa zemākie sliekšņi (Grimshaw u.c., 2014). Alternatīva iespēja, kas praktizēta arī Latvijā, ir nozaru vienošanās par minimālās algas līmeni, taču tā ne vienmēr ir iespējama katras nozares specifisko īpatnību dēļ un pilnībā nespēj aizvietot valsts regulējumu minimālo algas līmeņu noteikšanā (Garnero u.c., 2015).

Diferencēta minimālā alga dotu darba ņēmējiem t.s. kaulēšanās spēku (*bargaining power*), kā arī tas stimulē apgūt prasmes un tādējādi veicina darba ražīguma pieaugumu (Gerritsen un Jacobs, 2020). No otras puses, minimālās algas likmes sasaistīšana ar izglītības līmeni ir attaisnojama arī ar faktu, ka tās iegūšanā ir izmantota publiskā infrastruktūra (valsts apmaksāta profesionālā un augstākā izglītība, bibliotēkas utt.). Tāpat augstāka minimālā alga kompensē negūto peļņu par tiem gadiem, kurus izglītību ieguvušie pavadījuši pilnībā vai daļēji ārpus darba tirgus, kamēr absolvēja izglītības iestādi (Saulītis un Kravčenko, 2021).

Latvijā reglamentētās profesijas noteiktas 2006.gada 6.jūnija Ministru kabineta noteikumu Nr. 460 “Noteikumi par specialitāšu, apakšspecialitāšu un papildspecialitāšu sarakstu reglamentētajām profesijām” 1.-3.pielikumos un 2017.gada 23.maija Ministru kabineta noteikumos Nr. 264 “Noteikumi par Profesiju klasifikatoru, profesijai atbilstošiem pamatuzdevumiem un kvalifikācijas pamatprasībām”. Šo profesiju lokā vairums saņem minimālo algu (sk. 7.tabulu), taču tas nav nekas neparasts vai atšķirīgs no kopējās ēnu ekonomikas situācijas valstī. Saskaņā ar projektā veiktās aptaujas rezultātiem, 88% aptaujāto pamatdarbā tiek deklarēti visi gūtie darba ienākumi (Saulītis un Kravčenko, 2021).

No reglamentētajām profesijām vien piecās profesijās ceturtajai daļai (25%) deklarētā alga ir ne lielāka par 554 eiro. Lielākoties tie ir ar kuģniecību saistītajās profesijās (kuģa pavārs; kuģa stjuarts; bocmanis; iekšējo ūdeņu un piekrastes zvejnieks; kuģa sūkņu mašīnists). Tajā pašā laikā 10% nodarbināto kosmetologu un zvērinātu advokātu arī nesaņem vairāk par 550 eiro mēnesī, bet tikpat nodarbināto apsardzes darbinieku vidējā mēnešalga par pilnas slodzes darbu nerasniedz 600 eiro. Savukārt 5% nodarbināto vecākie sporta treneri, kā arī zobu protēzisti strādā par iespējami minimālāko atalgojumu. Tāpat tādās augsti kvalificētās profesijās kā arhitektūra 5% nodarbināto par pilnu laika slodzi nesaņem vairāk par 620 eiro, vēl mazāk saņem 5% no visiem veterinārārstiem – vien 608 eiro pirms nodokļu nomaksas (Saulītis un Kravčenko, 2021).

Paaugstinot reglamentētajām profesijām minimālo algu līdz, piemēram, 700 eiro mēnesī, tas šobrīd skartu vien aptuveni 3,700 nodarbināto no kopumā nepilniem 72 000 nodarbināto reglamentētajās profesijās. Rezultātā fiskālais efekts būtu neliels, taču tas efektīvi mazinātu negodīgu konkurenci un ierobežotu negodprātīgas uzņēmējdarbības iespējas.

Kā alternatīvs un īstermiņa risinājums ierobežot ēnu ekonomiku reglamentēto profesiju nozarēs ir Valsts ieņēmumu dienestam īstenot pievēršanas stratēģiju, nosūtot informatīvu paziņojumu tiem reglamentētajā profesijā nodarbinātajiem, kuru vidējā bruto alga nerasniedz 10% no vidējā atalgojuma nozarē (sk. rekomendāciju Saulītis un Kravčenko, 2021). Visefektīvāk būtu īstenot abas pieejas: izstrādājot attiecīgu normatīvo regulējumu par minimālo algu un informēt nodarbinātos par vidējo algu reglamentētajā profesijā, tādējādi vienlaicīgi paaugstinot mediānu un vidējo algu reglamentētajās profesijās.

7.tabula. Reglamentēto profesiju vidējā bruto alga, sakārtota pēc aprēķinātās vidējās bruto algas zemāko 5% saņēmēju vidū, zemākajā decilē un zemākajā kvartilē.

Reglamentētā profesija	Nodarbināto skaits	5% zemākā	10% zemākā	25% zemākā	Mediāna (50%)	75% zemākā
Algologs	11	96	876	1776	3168	7975
Kuģa pavārs	67	355	355	359	538	750
Kuģa stjuarts	39	355	359	359	750	807
Bocmanis	36	359	471	538	750	1481
Dzīvnieku pārraugis	25	500	500	550	803	1266
Iekšējo ūdeņu un piekrastes zvejnieks	55	500	510	554	720	1108
Kosmetologs	45	500	528	704	1000	1510
Zvērināts advokāts	12	500	550	842	1963	3550
Skaistumkopšanas speciālists (kosmetoloģijas jomā)	166	500	554	748	1065	1496
Vecākais sporta treneris	61	500	570	880	1200	1897
Zobu protēzists	43	500	583	950	4893	11876
Zvērināts revidents	36	500	600	1000	1649	6659
Sporta instruktors	152	528	554	729	1028	1768
Kapteinis uz kuģiem, mazākiem par 200 b	33	528	704	792	792	1204
Kuģa sūkņu mašīnists	20	532	532	535	750	750
Kuģa elektriķis	28	532	532	838	1066	1726
Apsardzes darbinieks	3135	542	577	611	704	896
Atslēdznieks	2057	546	620	897	1296	1761
Mākslīgās apsūklošanas tehniķis	38	548	704	982	1451	2458
Trenažieru zāles instruktors	70	550	717	1144	1820	2904
Iekšējo ūdeņu kuģa matrozis	29	554	554	689	921	1462
Profesionālais patentpilnvarnieks	16	554	554	1026	2890	3979
Kosmētiķis (ārstniecības persona)	176	558	616	935	1270	2716
Psihoterapeits	34	563	600	1571	2730	3672
Virpotājs	616	563	653	894	1330	1924
Mērnieks	227	563	700	1060	1442	2099
Nekustamā īpašuma vērtētājs	60	565	1227	1807	2524	3516
Masieris (ceturrtā līmeņa kvalifikācija)	66	575	792	961	1369	2132
Otrais mehāniķis uz kuģiem ar galveno dzinēju jaudu 3000 kW un lielāku	59	591	591	601	1122	1250
Vecākais stūrmanis uz kuģiem ar 3000 bt	80	591	595	887	1162	1250
Vecākais mehāniķis uz kuģiem ar galveno dzinēju jaudu 3000 kW un lielāku	49	591	598	887	1122	1250

Sardzes stūrmanis uz kuģiem ar 500 BT un lielākiem	114	598	598	887	1038	1250
Sardzes mehāniķis uz kuģiem ar galveno dzinēju jaudu 750 kW un lielāku	79	598	598	897	1122	1668
Kuģa elektromehāniķis	32	598	604	830	1164	1266
Kapteinis uz kuģiem, mazākiem par 3000 BT	18	598	616	807	1315	2269
Zobu tehniķis	271	600	731	1056	1586	2868
Veterinārārsts	411	608	714	997	1439	2190
Masieris (trešā līmeņa kvalifikācija)	359	616	744	1123	1629	2333
Vingrošanas nodarbību instruktors	142	616	774	1248	3099	4211
Radioelektroniķis	58	619	700	1015	1441	1902
Arhitekts	794	620	860	1326	1765	2424
Nieru aizstājterapijas un nefroloģiskās	12	624	1368	1830	2365	2749
Kapteinis uz iekšējo ūdeņu kuģiem, mazākiem par 550 BT	36	630	880	1085	1471	2274
Gāzmetinātājs (oaw)	424	647	750	977	1342	1939
Lokmetinātājs metināšanā ar mehānizēto iekārtu aktīvās gāzes vidē (MAG)	589	651	924	1165	1589	2054
Internists	305	651	1068	2464	3561	5195
Kontaktmetinātājs	79	655	845	1229	1614	1991
Elektrisko iekārtu speciālists	110	656	796	1312	1701	2332
Akupunktūras ārsts	13	660	880	1369	2000	3502
Fizioterapeita asistents	79	675	829	1264	1985	2785
Metālmateriālu metinātājs	1979	677	841	1226	1735	2315
MEHĀNIĶIS uz iekšējo ūdeņu kuģiem ar galveno dzinēju jaudu, mazāku par 1000 kW	21	683	800	1169	1600	1989
Sertificēts eksperts (sugu un biotopu aizsardzības jomā)	14	691	1415	1584	1760	1994
Lokmetinātājs metināšanā ar automātiskā	94	694	864	1087	1789	2285
Sporta treneris	1804	704	939	1148	1723	3134
Plastmasas metinātājs	33	725	1053	1300	1760	2029
Arodveselības un arodslimību ārsts	78	734	1027	1796	3578	5332
Patologs	10	735	852	1211	4356	5001
Sporta ārsts	35	740	1239	1565	2890	3939
Mehāniķis uz kuģiem ar galveno dzinēja dzinēja jaudu, mazāku par 750 kW	41	750	1050	1285	1592	2064
Rokas lokmetinātājs (mma)	501	754	880	1206	1585	2545
Kapteinis uz kuģiem ar 3000 bt un lielākiem	51	786	897	1122	1250	1329

Ārsts homeopāts	9	792	792	1400	2264	4526
Lokmetinātājs metināšanā ar volframa el	124	792	937	1143	1561	2129
Vispārējās vidējās izglītības skolotājs	7907	792	1159	1983	3055	4461
Būvdarbu vadītājs	2693	823	946	1351	1920	2640
Būvinženieris	791	838	1002	1486	2112	2943
Lokmetinātājs metināšanā ar mehanizēto iekārtu inertās gāzes vidē (MIG)	331	844	1000	1232	1631	2180
Profesionālās izglītības skolotājs	2289	852	1122	1480	3462	9371
Pirmsskolas izglītības skolotājs	10040	856	948	1365	2524	5085
Māsas palīgs	2866	862	962	1178	1513	2022
Psihologs	342	870	1020	1375	1935	3050
Zobārsta asistents	581	871	1000	1260	1669	2246
Spridzinātājs	13	880	880	1197	1344	1526
Elektroinženieris	602	880	1100	1760	2320	3078
Detektīvs	15	880	1416	1595	1988	3375
Dzelzceļa metinātājs	65	929	1001	1208	1745	2461
Podologs	107	931	1047	1546	2109	2942
Eksperts	1421	980	1114	1200	1734	2480
Farmaceits	915	980	1232	1588	1964	2403
Profesionālās ievirzes izglītības skolo	2075	983	1136	1563	2341	3514
Uztura speciālists	65	1000	1378	1602	2183	2952
Narkologs	56	1033	2159	3143	3668	4826
Onkologs ķīmijterapeits	40	1037	1905	2989	4967	8013
Alergologs	19	1046	1575	2725	4911	9966
Farmaceita asistents	1130	1048	1202	1431	1748	2107
Transfuzioloģijas māsa	24	1063	1101	1485	2032	2474
Biomedicīnas laborants	533	1090	1265	1616	2092	2826
Vispārējās pamatizglītības skolotājs	9501	1108	1322	2129	2846	3970
Mākslas terapeits	67	1113	1335	1979	2459	3944
Ambulatorā dienesta ārsta palīgs	359	1117	1359	1965	2874	4288
Audiologopēds	96	1125	1389	1924	2538	3602
Fizioterapeits	1017	1126	1340	1739	2357	3299
Ambulatorās aprūpes māsa	521	1130	1323	1735	2398	3470
Optometrists	186	1165	1368	1701	2149	2710
Speciālās izglītības skolotājs	762	1166	1450	2156	2852	3745
Zobu higiēnists	305	1166	1482	2102	2944	4130
Tehniskais ortopēds	37	1182	1243	1670	2149	2759

Dermatologs, venerologs	143	1186	1936	3420	6084	9598
Periodontologs	12	1193	6030	6398	7605	8613
Ergoterapeits	139	1202	1348	1870	2483	3373
Fizikālās un rehabilitācijas medicīnas	104	1203	1305	1596	2065	2520
Ķirurģiskās aprūpes māsa	435	1240	1298	1744	2180	2874
Vecmāte	365	1253	1388	1758	2184	2931
Internās aprūpes māsa	557	1294	1502	1917	2505	3518
Bērnu aprūpes māsa	184	1303	1377	1669	2029	2993
Radiologa asistents	414	1334	1528	1932	2697	3971
Ģimenes (vispārējās prakses) ārsts	432	1408	1936	2712	4157	5820
Bērnu neirologs	28	1409	1997	4613	6687	14881
Operāciju māsa	321	1425	1634	1991	2504	3149
Onkoloģiskās aprūpes māsa	96	1488	1539	1839	2238	2472
Kuģu satiksmes operators	34	1494	1586	1896	2405	3081
Radiogrāfers	95	1496	1729	2320	2883	3788
Kapteinis uz kuģiem, mazākiem par 500 BT	25	1505	1512	2372	3454	3631
Anestēzijas, intensīvās un neatliekamās aprūpes māsa	365	1511	1727	2254	2861	3712
Transfuziologs	12	1519	1534	2083	2700	4346
Garīgās veselības aprūpes māsa	464	1537	1616	1879	2453	3003
Bērnu ķirurgs	35	1542	1882	3389	5344	7422
Asinsvadu ķirurgs	19	1584	1936	3555	6317	10039
Laboratorijas ārsts	103	1600	1909	2417	3270	4454
Neatliekamās medicīnas ārsta palīgs (feldšeris)	1298	1609	1746	2234	2795	3707
Plastiskas ķirurgs	16	1615	1621	2932	6564	23994
Mutes, sejas un žokļu ķirurgs	31	1683	3433	5972	9271	16924
Psihiatrs	173	1715	2095	3092	4369	5781
Onkoloģijas ginekologs	12	1760	2143	3520	4953	6265
Neatliekamās medicīnas ārsts	89	1821	2422	3619	4890	6145
Reimatologs	20	1941	2506	3983	5581	7524
Oftalmologs	190	1955	2744	4546	8215	11983
Ķirurgs	278	1988	2463	3485	5019	7368
Veselības aprūpes vadības ārsts	105	2051	2800	3893	5377	7663
Ortodonts	23	2096	3207	10689	15900	18674
Traumatologs, ortopēds	144	2112	2699	3394	4726	7102
Torakālais ķirurgs	9	2195	2195	3223	3704	4056
Tiesu medicīnas eksperts	40	2282	2384	2937	4449	6642
Neonatologs	65	2292	2621	3454	4020	5060

Locis	41	2297	2325	2640	3915	5321
Infektologs	44	2319	2691	3657	5243	6731
Pneimonologs	61	2398	2857	3910	4649	6580
Kardiologs	203	2434	2998	4100	5921	8319
Urologs	70	2446	3303	4954	6899	9654
Radiologs terapeits	15	2530	3261	3536	4981	6222
Tāljūras locis	13	2608	2609	2656	4472	5935
Endokrinologs	70	2721	3371	4340	6820	9189
Neiroķirurgs	31	2835	3323	4479	6662	9613
Anesteziologs, reanimatologs	317	2914	3297	3986	4995	6337
Gastroenterologs	41	2978	3282	4333	6616	11157
Sirds ķirurgs	18	3563	4158	4630	6069	7888
Nefrologs	31	3661	4277	4929	5708	6678

Avots un piezīmes: Tabula sagatavoja Saulītis un Kravčenko (2021), balstoties uz Valsts Ieņēmumu dienesta sniegto informāciju, kas izveidota saskaņā ar norādīto informāciju pārskatos “Ziņas par darba ņēmējiem” un “Darba devēja ziņojums”. Iekļauti tikai to darba vietu dati, kurām norādīta kā profesija, tā arī nostrādāto stundu skaits un darba ienākumi, un tikai tās reglamentētās profesijas, kurās 2021. gada 3. ceturksnī ir bijušas vismaz 10 darba vietas.

Apkopotā informācija var mainīties atbilstoši nodokļu maksātāju iesniegtajiem pārskatu precizējumiem, ko nosaka likuma “Par nodokļiem un nodevām” 16.pants, paredzot nodokļu maksātājiem iespēju iesniegt nodokļu administrācijai iesniegumu par pārskata labojumu vai nodokļu (ar nodokli apliekamā objekta) aprēķina precizējumu triju gadu laikā pēc konkrētajos likumos noteiktā maksāšanas termiņa. Bez tam apkopoto informāciju var mainīt arī dati no kavēti iesniegtiem pārskatiem.

Vidējā mēnešalga aprēķināta, dalot deklarēto bruto algu ar nostrādāto stundu skaitu un reizinot ar 176 (2021. gada 3. ceturksņa ikmēneša darba stundu skaits) un iegūto rezultātu izdalot ar nodarbinātības mēnešu skaitu.

- Sociālās nevienlīdzības mazināšana ar nodokļu sistēmas palīdzību

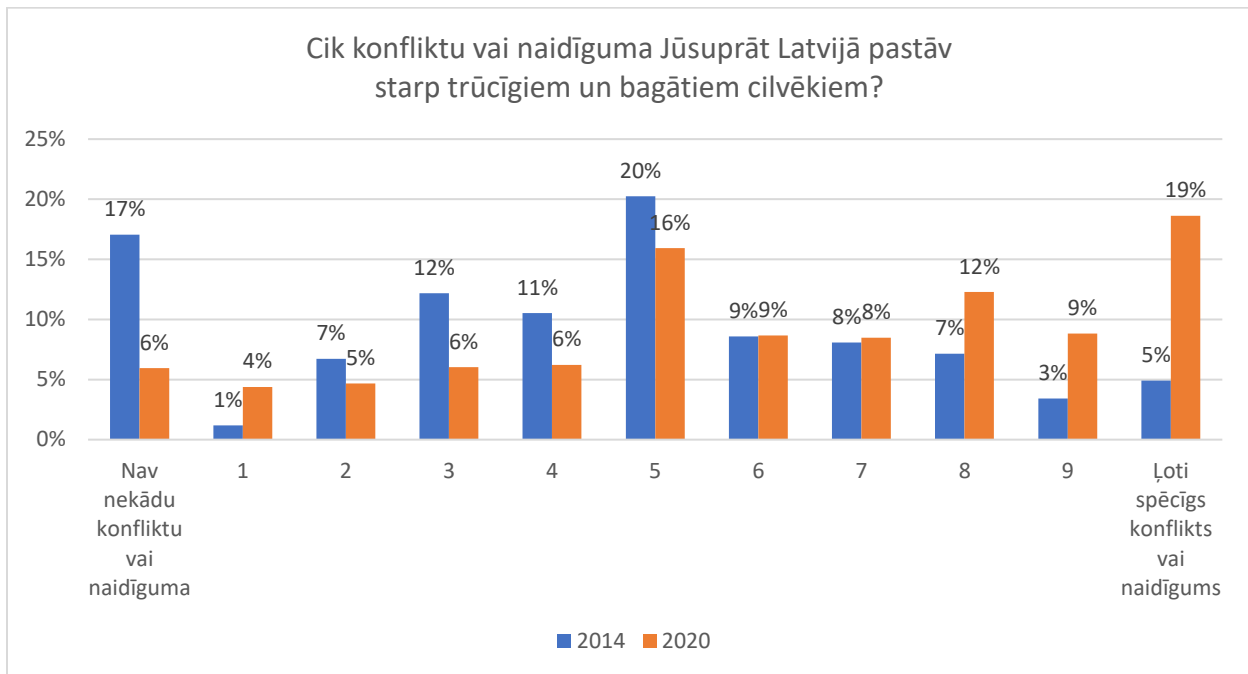
Atbilstoši Kravčenko un Saulītim (2021), nodokļu progresivitāte ir viens no risinājumiem nevienlīdzības mazināšanai, kas veicinātu arī vēlmi maksāt nodokļus. Tāpat arī sajūta, ka nodokļu sistēma ir godīga un darbojas vairums cilvēku labā. Taču RE:SHADE ietvaros veiktie pētījuma rezultāti (Saulītis un Kravčenko, 2021) norāda, ka nodokļu progresivitāti nebūtu jāsasaista tikai ar darbu. Kā norādīts iepriekšējā apakšpunktā, alternatīva progresīvajām likmēm darba algām ir atšķirīga minimālās algas līmeņus darba ņēmējiem ar pamata, vidējās un augstākās izglītības diplomu (jo augstāka izglītība, jo augstāka minimālās algas likme) profesijās, kur tas ir obligāti nepieciešams darba pienākumu veikšanai (piemēram, valsts noteiktajām reglamentētajām profesijām), noteikšana. Šāda pieeja mazinātu satraucošo tendenci, ka sabiedrībā ir būtiski palielinājies to iedzīvotāju skaits, kuri uzskata, ka pastāv ļoti naidīgas attiecības starp nabagajiem un bagātajiem (Saulītis un Kravčenko, 2021).

Proti, atbilstoši RE:SHADE projekta ietvaros veiktajam pētījumam (Saulītis un Kravčenko, 2021) Latvijā ir būtiski palielinājies to iedzīvotāju skaits, kuri uzskata, ka pastāv ļoti naidīgas attiecības starp nabagajiem un bagātajiem (sk. 25.attēls). Lai konstatētu, kā dažādi projektā identificētie faktori ietekmē Latvijas ēnu ekonomikas apjomu un indivīdu izvēles saistībā ar nodokļu nomaksu, projekta ietvaros tika veikta Latvijas iedzīvotāju aptauja un padziļināti intervēti 30 respondenti. Iedzīvotāju aptauju Saulītis un Kravčenko (2021) īstenoja sadarbībā ar socioloģisko aptauju firmu “Latvijas Fakti”, aptaujājot respondentus viņu dzīvesvietās (tiešās intervijas). Lauka darbs tika veikts no 2020. gada 2. oktobra līdz 26. oktobrim, kopumā aptaujājot 1001 Latvijas iedzīvotāju. Ņemot vērā anketā ietvertu jautājumu tematiku, kas saistīta ar nodokļu nemaksāšanu un izvairīšanos no to deklarēšanas, daļa jautājumu respondentiem tika uzdots anonīmi – anketu aizpildot pašiem respondentiem.

Aptaujas anketa, kas izstrādāta balstoties uz literatūras apskatu (sk. Saulītis un Kravčenko, 2021). Šajā aptaujas anketā tika iekļauti arī jautājumi, kas vaicāti Latvijas iedzīvotājiem iepriekš veiktajās aptaujās Latvijā par ēnu ekonomiku un nodokļu morāli. Tika identificētas trīs šādas aptaujas. 2013. gadā Eiropas Komisija veica *Eurobarometer* aptauju (nr. 79.2) (EK, 2016), kurā iekļauta sadaļa par nedeklarēto darbu un izvairīšanos no nodokļu nomaksas, kopumā aptaujājot 1 006 iedzīvotājus. Atkārtoti Eiropas Komisijas *Eurobarometer* jautājumus par nedeklarēto darbu un izvairīšanos no nodokļu nomaksas uzdeva 2019. gadā (aptauja nr. 92.1) (EK, 2021). Tādējādi, salīdzinot *Eurobarometer* divus aptaujas viļņus ar šī projekta ietvaros veikto aptauju, iespējams gan novērot iespējamās izmaiņas vairāku gadu garumā (salīdzinot rezultātus ar 2013. gada aptaujas vilni), gan arī saistībā ar COVID-19 pandēmiju (salīdzinot rezultātus ar 2019. gada aptaujas vilni). Salīdzināmie jautājumi saistīti ar attieksmi pret nedeklarēto nodarbinātību, iemesliem iesaistīties ēnu ekonomikā, kā arī ienākumu gūšanas avotu (formālā/ēnu ekonomika) un īpatsvaru. Savukārt 2014. gadā Varšavas Universitātes projekta “*Public Goods through Private Eyes*” ietvaros Latvijā aptaujāti vairāk 1 521 respondentu (Letki, 2015). Šajā aptaujā uzdoti jautājumi par korupciju, valsts institucionālo un sabiedrisko pakalpojumu kvalitāti, nodokļu sistēmas vērtējumu un nevienlīdzību un savstarpējo uzticēšanos sabiedrībā.

Atbilstoši Saulīša un Kravčenko (2021) rezultātiem, ja 2014. gadā visbiežāk iedzīvotāji uzskatīja, ka nepastāv nekādu konfliktu vai naidīguma - jeb skalā no 0-10 izvēlējās precīzi vidējo vērtību (5) – tad 2020. gadā visbiežāk (19% gadījumu jeb vidēji katrs piektais) aptaujātais uzskatīja, ka pastāv ļoti spēcīgs konflikts vai naidīgums starp trūcīgiem un bagātiem cilvēkiem.

25.attēls. Uztvere par naidīgumu starp trūcīgiem un bagātiem cilvēkiem Latvijā

Avots: Saulītis un Kravčenko (2021)

Kā ziņo Saulītis un Kravčenko (2021), šāds novērtējums turklāt nav atkarīgs no ienākumu līmeņa ģimenē vai ienākumu gūšanas ēnu ekonomikā; būtiski biežāk naidīgumu izjūt Rīgā dzīvojošie, kā arī latvieši un iedzīvotāji ar pamatizglītību. Latviešu vidū ļoti augstu konfliktu saskata 21%, savukārt cittautiešu vidū – vien 14%. Tāpat novērojamas būtiskas reģionālās atšķirības: Rīgā dziļu naidīgumu starp bagātajiem un trūcīgajiem saskata 30% iedzīvotāju, Vidzemē – 24%, bet citur Latvijā ne vairāk kā 14% iedzīvotāju.

Sociālās nevienlīdzības risināšanā var tikt izmantota arī pieeja mainīt nodokļu sistēmu attiecībā uz mantojumiem (Saulītis un Kravčenko, 2021). Atbilstoši Piketī (2015), mantojuma nozīme pēdējās desmitgadēs ir nevis mazinājusies, bet tieši otrādi – tā ir palielinājusies un ir viens no fundamentālajiem pamatiem Rietumu sabiedrības pastāvošajai ekonomiskajai sistēmai. Precīzāk – pastāvošajai un pieaugošajai nevienlīdzībai. “Ņemot vērā, ka kapitāla atdeves līmenis spēcīgi un ilgstoši pārsniedz ekonomikas izaugsmes līmeni, ir gandrīz neizbēgami, ka mantojums, t.i., no pagātnes nākuši īpašumi, dominē pār uzkrāšanu, t.i., īpašumiem, kas nāk no tagadnes,” raksta Piketī (2015, 476 lpp.). Viņa skatījumā globālā demogrāfiskā situācija un ekonomiskā izaugsmes samazināšanās tuvākajās desmitgadēs palielinās mantojuma nozīmi ne vien ‘vecajās’ Eiropas valstīs, bet visā pasaulē (Saulītis un Kravčenko, 2021).

Latvijā mantojumu saņēmēmušas 13% mājsaimniecību un visbiežāk mantojumā, tāpat kā dāvinājumā ir saņemts ir nekustamais īpašums (74% gadījumu), liecina Eiropas Centrālās bankas īstenotā Mājsaimniecību finanšu un patēriņa aptauja, ko Latvijā veic Latvijas Banka (skatīti 2017. gada apsekojuma dati). Latvijā ir ceturta augstākā (aiz ASV, Nīderlandes un Dānijas) bagātību koncentrācija bagātāko mājsaimniecību vidū, norādīts Ekonomiskās attīstības un sadarbības organizācijas (*Organisation for Economic Co-operation and Development* – OECD) pārskatā par mantojuma un dāvinājumu nodokļa nepieciešamību tās dalībvalstīs, tai skaitā Latvijā, lai mazinātu nevienlīdzību (OECD, 2021). Latvijā 10% bagātāko mājsaimniecību pārvalda vairāk nekā 60% no visas bagātības. Rezultātā Latvijā pastāv būtiskas atšķirības mantojuma plūsmas intensitātē starp bagātākajām un nabadzīgākajām mājsaimniecībām. Bagāto mājsaimniecību galā jeb 20% turīgāko vidū Latvijā mantojumu vai vērtīgu dāvinājumu ir saņēmuši divas no piecām mājsaimniecībām, kamēr 20% nabadzīgāko mājsaimniecību vidū tādas ir vien katra desmitā (OECD, 2021).

Tāpēc bagātāko mājsaimniecību vidū mantojumu un dāvinājumu biežums būtiski neatpaliek no citām OECD dalībvalstīm (OECD, 2021), bet to mērogs, ņemot vērā bagātības koncentrāciju, varētu būt pat nevienlīdzīgāks nekā Rietumeiropas valstīs. Saskaņā ar Tiesu administrācijas izsniegtajiem datiem par pēdējiem četriem gadiem (2017-2020), visbiežāk mantotais nekustamais īpašums nonāk pārdzīvojošā laulātā un pirmās šķiras mantinieku rokās. Kopumā pēdējo četru gadu laikā šie radinieki ir mantojuši aptuveni 80% no nekustamajiem īpašumiem, kas pārrakstīti pēc nāves uz radnieku vārda. Tajā pašā laikā valsts nodevas un maksājumi par šiem transfēriem ir ārkārtīgi mazas. Saskaņā ar Tiesu administrācijas izsniegtajiem datiem, pēdējo četru gadu laikā vidējā nodeva par nekustamā īpašuma tiesību nostiprināšanu saistībā ar mantojuma saņemšanu ir bijusi ap 150 eiro (sk. 8. tabulu). Tas tāpēc, ka nodevas apmērs ir stipri atkarīgs no radniecības pakāpes: jo tuvāka radniecība un kopdzīve, jo mazāks nodoklis jāmaksā. Pārdzīvojošā laulātā gadījumā tas ir 0.25%, bet pirmās (meita, dēls, mazmeita, mazdēls) un otrās šķiras (māte, tēvs, brālis/māsa un viņu bērni) mantiniekiem tā nepārsniedz 0.5%. Sākot no trešās šķiras mantiniekiem, tā ir 1.5%, bet ceturtais šķiras radiniekiem tā ir 5%, kamēr gadījumos, ja nepastāv nekāda radniecība un kopdzīve starp aizgājēju un testamentā norādīto mantinieku, tā ir 7% no mantojuma vērtības. Atkārtoti jāuzsver, ka nodeva mantojuma gadījumā jāmaksā tikai par nekustamo īpašumu (Saulītis un Kravčenko, 2021).

8.tabula. Mantinieku apmaksātās nodevas par īpašumtiesību nostiprināšanu 2017-2020

Mantinieks	Vidējais nodevas apmērs (mediāna)	Maksimālais apmaksātais nodevas apmērs
Laulātais	€27	€2 064
1. šķiras mantinieki (dzīvoja kopā ar aizgājēju)	€34	€4 500
1. šķiras mantinieki (nedzīvoja kopā ar aizgājēju)	€40	€7 862
2. šķiras mantinieki (dzīvoja kopā ar aizgājēju)	€26	€325
2. šķiras mantinieki (nedzīvoja kopā ar aizgājēju)	€36	€4 918
3. šķiras mantinieki (dzīvoja kopā ar aizgājēju)	€47	€209
3. šķiras mantinieki (nedzīvoja kopā ar aizgājēju)	€72	€5 063
4. šķiras mantinieki	€47	€12 871
Nav radniecības	€45	€19 035
Pārējie testamentārie vai līgumiskie mantinieki	€900	€25 359

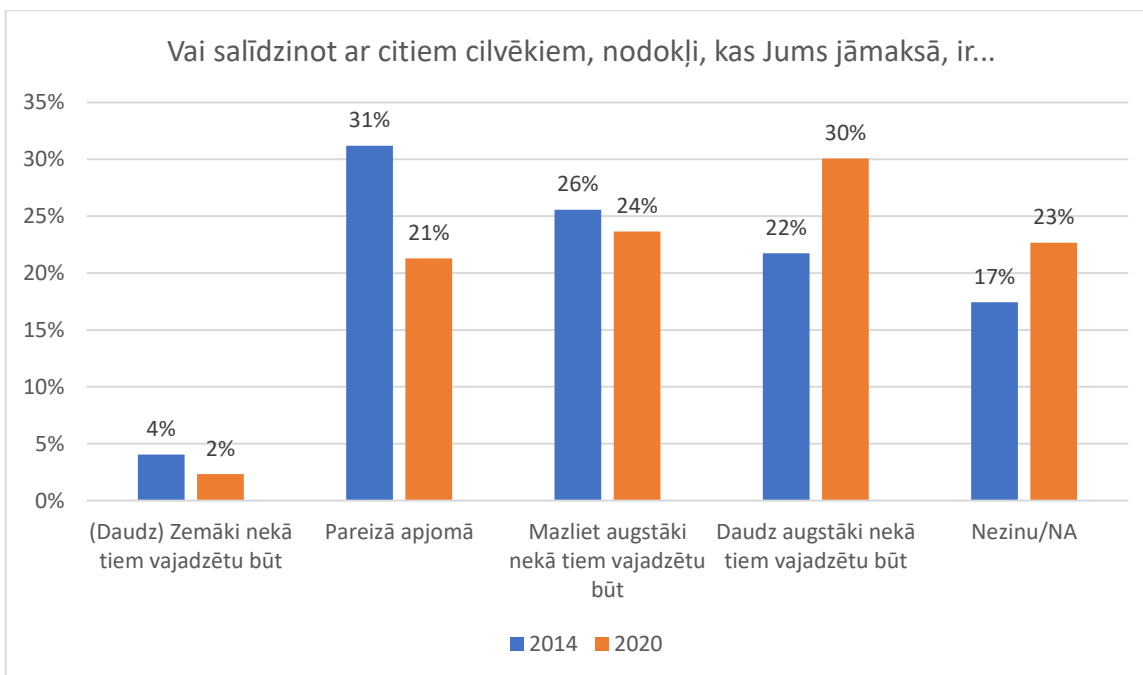
Avots: Saulītis un Kravčenko, 2021, balstoties uz tiesu administrācijas sniegtajiem datiem

Kā norāda Saulītis un Kravčenko (2021), lielākajā daļā mantošanas gadījumu Latvijas budžets ir saņēmis ļoti nelielas summas no mantoto īpašumu nonākšanas pēcnācēju rokās. 2020. gadā tie ir aptuveni 140 000 eiro gadā, kas ir ienākuši valsts budžetā no kopumā 122 227 mantoto īpašumu pārrakstīšanas. Citiem vārdiem, vidēji no katra mantojuma sabiedrība ieguva 1.15 eiro. Lielākās summas veidojas tieši no ceturtās šķiras vai bez radniecības saitēm esošo mantinieku iemaksām. Savukārt tie iedzīvotāji, kuru mantojuma saņemšanas izdevumi nesasniedz vismaz piecus procentus no mantojuma vērtības, dod savu artavu nevienlīdzības palielināšanā, ņemot vērā, ka atdeve no kapitāla ir vidēji 5% gadā no tā vērtības (Piketī, 2015). Turpinoties šādai mantojumu un dāvinājumu (kuri arī šobrīd netiek aplikti ar nodokļiem radnieku vidū) politikai, prognozējams, ka Latvijā gan nevienlīdzība, gan naidīgums starp bagātajiem un trūcīgajiem turpinās pieaugt.

Aptuveni 9 100 iedzīvotāju pēdējo trīs gadu laikā valsts nodevā nav maksājuši ne centa par mantotā īpašuma reģistrāciju zemesgrāmatā. Tāpēc nav iespējams pilnīgi precīzi aprēķināt fiskālo ieguvumu, ja tiktu ieviests mantojuma nodoklis vai paaugstināta valsts nodeva par mantotā nekustamā īpašuma reģistrāciju zemesgrāmatā. Tajā pašā laikā, ja minimālā valsts nodeva būtu pieci procenti, tad valsts budžets pēdējo trīs gadu laikā būtu palielinājis ienākumus vismaz par €33 671 468 eiro jeb aptuveni 11.2 miljoniem eiro gadā.

Turpinājumā, atbilstoši Saulītim un Kravčenko (2021), Latvijas sabiedrībā ir samazinājies to iedzīvotāju skaits, kuri uzskata, ka nodokļu slogs, salīdzinājumā ar citiem cilvēkiem, ir pareizā apjomā (sk. 26.attēlu). Vienlaicīgi ir palielinājies to iedzīvotāju īpatsvars, kuri uzskata, ka nodokļu slogs salīdzinājumā ar citiem ir daudz augstāks nekā tam vajadzētu būt. Tomēr visbiežāk – katrs trešais – aptaujātais atturējies par to spriest (2014. gadā tāds bija vien katrs piektais aptaujātais). Atturēšanās īpaši raksturīga jauniešiem (18-24 gadus veciem), no kuriem atbildēt atteicās tuvu pusei no aptaujātajiem.

26.attēls. Nodokļu sloga novērtējums salīdzinājumā ar citiem

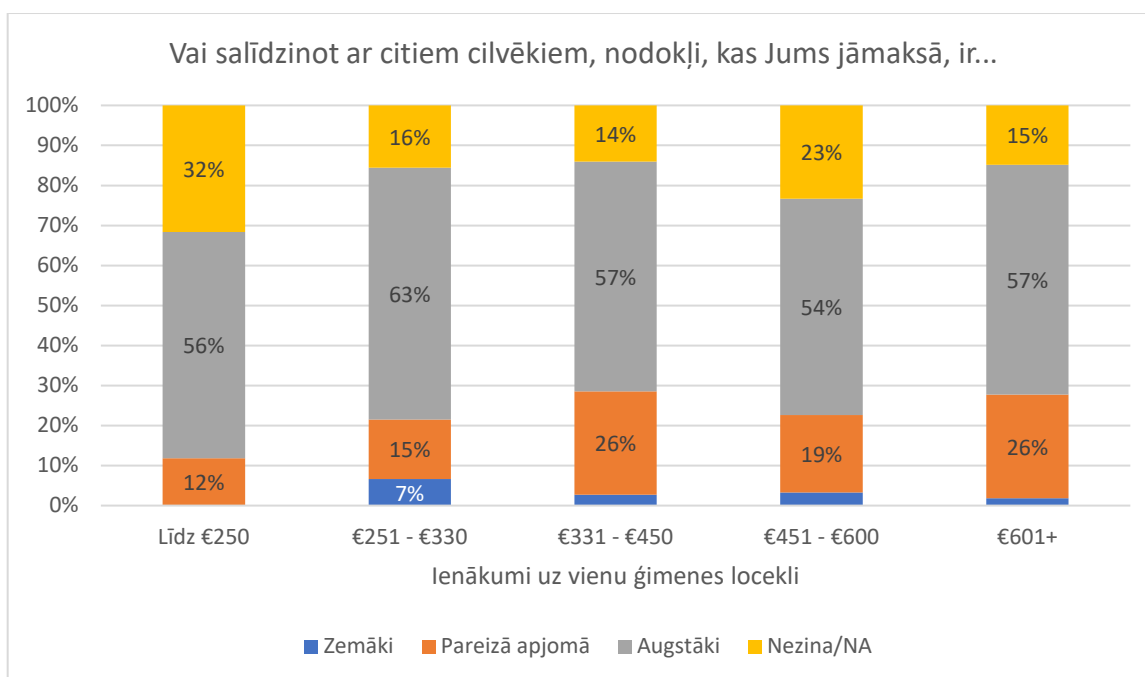

Avots: Saulītis un Kravčenko (2021)

Izlase: Respondenti, kuri ir nodarbināti, strādā algotu darbu.

Respondentu atbildes arī liecina, ka sabiedrībā nav jūtams nodokļu progresivitātes princips (sk. 27.attēlu). Proti, visbiežāk nodokļus par pārāk augstiem salīdzinājumā ar citiem uzskata indivīdi, kuru ienākumi uz vienu ģimenes locekli ir no 251-330 eiro. Tiesa, 7% aptaujāto šajā ienākumu grupā uzskata, ka viņu maksājamo nodokļu slogs ir zemāks nekā pārējiem, bet vien 15% uzskata, ka tie ir pareizā apjomā. Savukārt bagātākajā sabiedrības daļā tā domā katrs ceturtais (26%) aptaujāto (Saulītis un Kravčenko, 2021).

27.attēls. Nodokļu sloga vērtējums salīdzinājumā pret citiem atkarībā no ienākumiem

Avots: Saulītis un Kravčenko (2021)

Izlasē: Respondenti, kuri ir nodarbināti, strādā algotu darbu.

- Nodokļu sistēmas sarežģītība: cik viegli ir ziņot par ienākumiem un nomaksāt nodokļus? Birokrātija. Daudzi nodokļu režīmi, kas dod iespēju “optimizēt” maksājamo apjomu. Biežas izmaiņas nodokļos.

Atbilstoši Williams (2021), ja nodrošināt noteikumu ievērošanu ir sarežģīti, rodas ne tikai lielāka neapzināta neievērošana, piemēram, likuma sarežģītības dēļ, bet arī lielāka tīša neievērošana dēļ problēmām, kas saistītas ar likuma varas ievērošanu. Atvieglot noteikumu ievērošanas nodrošināšanu, vienkāršojot procedūras (piemēram, vienkāršākas reģistrācijas procedūras; vienkāršotas veidlapas; samazinot dublēšanos) ir veids, kā valdība var samazināt iesaistīšanos ēnu ekonomikā.

Labs piemērs ir vienota nodokļa konta ieviešana, kas, atbilstoši 2017. gada Grozījumi likumā par nodokļiem un nodevām, ir ieviests Latvijā sākot ar 2021. gada. Birokrātijas mazināšana, nodokļu nomaksas vienkāršums un pārredzamība tiek atzīti par svarīgiem faktoriem, kas var palīdzēt samazināt darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā. Šīs politikas mērķis ir to izdarīt, paredzot, ka nodokļi un noteikti regulāri maksājumi, kas uzņēmumiem jāmaksā (un kurus pārvalda VID), tiks ieskaitīti vienā kontā (Williams, 2021).

Cits piemērs Latvijā ir 2017. gadā ieviestais uzlabotais valsts nodevu atmaksas process. Šī politika nosaka, ka pārmaksāto un nepareizi samaksāto valsts nodevu summas tiek atmaksātas bez nodokļu maksātāja pieteikuma. Tas arī palielina nodokļu maksātāju uzticību un sadarbību ar kontrolējošām iestādēm. Nav pieejami dati par rezultātiem.

Kopumā, Williams (2021) uzsver, ka nodokļu optimizācija ietver tādu juridisko un organizatorisko ietvaru meklēšanu un identificēšanu, kas nodrošina zemāko iespējamo nodokļu līmeni uzņēmumam. Tās var būt likumīgas (t.i., nodokļu apiešana) vai nelikumīgas (t.i., izvairšanās no nodokļu nomaksas). Ja trūkst pārlicības par ieguvumiem, maksājot pilnus nodokļus, dominē nodokļu optimizācijas prakse. Tāpēc risinājums ir uzlabot nodokļu morāli (skatīt IV. ziņojuma nodaļu).

CII. Latvijā paveiktais nodokļu politikas ēnu ekonomikas mazināšanā izstrādē un ieviešanā

9.tabulā apkopoti kopš 2016. gada galvenie realizētie pasākumi, kam ir potenciāla ietekme uz ēnu ekonomikas un, specifiski, aplokšņu algu mazināšanu attiecībā uz aspektu: nodokļu politika.

9.tabula. Kopš 2016. gada Latvijā realizētie pasākumi, kam ir potenciāla ietekme uz ēnu ekonomikas un, specifiski, aplokšņu algu mazināšanu attiecībā uz aspektu: nodokļu politika

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtiskums	IV. Ieviešana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
3) Nodokļu politika						
3.1. Sabiedrības un uzņēmēju apmierinātība ar nodokļu politiku						
3.1.1	Izstrādāt vidēja termiņa valsts nodokļu politiku, kas būtu saistīta ar vidēja termiņa Latvijas Nacionālajā attīstības plānā 2014.-2020.gadam noteikto, nodrošinātu nodokļu politikas kvalitatīvu un pilnīgu realizāciju un paredzētu nodokļu politikas instrumentiem	Būtisks	Ieviests	Pamatnostādņu ieviešana VID: 443 849 eur Plānotā ietekme uz valsts un pašvaldību budžetiem	Nav mērīta	Apstiprinātas nodokļu politikas pamatnostādnes 2017. - 2020.gadam, kas nodrošināja zināmu nodokļu sistēmas stabilitāti.

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie- šana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāt e	VII. Apraksts
	sasniežamos mērķus un rezultātīvos rādītājus.			: 2018.gadā : -14,7 milj. Euro 2019.gadā : -53,4 milj. Euro 2020.gadā : -7,8 milj. Euro 2021.gadā : -38,4 milj. Euro		
3.1.2	Darbiniekiem nodrošināto un koplīgumā noteikto sociālo garantiju, kas saistītas ar darbinieku ēdināšanu attiecināt uz uzņēmuma saimnieciskās darbības izmaksām, nepiemērojot papildus darbaspēka nodokļus.	Nav	Ieviests 2017. gadā	Nav datu	Nav mērīta	<p>FM: grozījumi likumā “Par iedzīvotāju ienākuma nodokli”: ar algas nodokli netiek aplikti darba devēja segtie darbinieku ēdināšanas izdevumi, ja šie izdevumi nepārsniedz 480 euro, kā arī darba devējs izpilda likumā noteiktās prasības.</p> <p>LM: “Grozījumi “Darba likumā”: Turpmāk tiek dota iespēja ikvienam darba devējam pievienoties jau noslēgtam darba koplīgumam nozarē vai teritorijā. Koplīgumu nozarē vai teritorijā slēdz darbinieku arodbiedrība vai darbinieku arodbiedrību apvienība (savienība), kas apvieno vislielāko</p>

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie- šana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāt e	VII. Apraksts
						strādājošo skaitu.
3.2. Darba algu diferencēšana						
3.3. Sociālās nevienlīdzības mazināšana ar nodokļu sistēmas palīdzību						
3.(2) 3.1	Ar iedzīvotāju ienākuma nodokli neapliekamā minimuma paaugstināšana, diferencētā neapliekamā minimuma ieviešana	Būtisks	Ievies ts	Nav datu	Nav mērīts	
3.(2) 3.2	Progresīvās iedzīvotāju ienākuma nodokļa sistēmas ieviešana	Būtisks	Ievies ts	Nav datu	Nav mērīts	
3.(2) 3.3	Nodokļu atvieglojumu par apgādājamajiem palielināšana	Būtisks	Ievies ts	Nav datu	Nav mērīts	
3.(2) 3.4	Nodokļu atvieglojumu par attaisnotajiem izdevumiem palielināšana	Būtisks	Ievies ts	Nav datu	Nav mērīts	
3.(2) 3.5	Speciālo nodokļu režīmu (MUN, autoratlīdzības, patentmaksas, pašnodarbināto režīms) izmaiņas	Būtisks	Turpi nās	Nav datu	Nav mērīts	Speciālo nodokļu režīmu ieviešanu un vēlāk to pakāpeniska ierobežošana būtiski ietekmē nodokļu slogu mazo algu saņēmējiem.
3.(2) 3.6	VSAOI likmes izmaiņas	Būtisks	Ievies ts	Nav datu	Nav mērīts	Gan VSAOI likmes palielināšana, gan vēlāk samazināšana ietekmē nodokļu slogu algām.
3.(2) 3.7	Minimālās algas palielināšana	Būtisks	Ievies ts	Nav datu	Nav mērīts	Samazina aplokšņu algas gadījumos, kad tiek deklarēta minimālā alga, bet var veicināt cita veida izvairīšanos no nodokļiem (neregistrēta nodarbinātība, nepilna

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie- šana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāt e	VII. Apraksts
						laika darbs)
3.4. Nodokļu sistēmas sarežģītība: cik viegli ir ziņot par ienākumiem un nomaksāt nodokļus? Birokrātija. Daudzi nodokļu režīmi, kas dod iespēju "optimizēt" maksājamo apjomu. Biežas izmaiņas nodokļos.						
3.4.1	Vienotā nodokļu maksāšanas konta ieviešana.	Būtisks	Ievies ts	Nav datu	Nav mērīts	Vienotais nodokļu maksāšanas konts ieviests no 2021.gada janvāra. Tā mērķis ir atvieglot nodokļu maksāšanu un smazināt kļūdu daudzumu. Uzņēmēju intervijas liecina par to, ka ieviešanas posmā pastāv tehniskas nepilnības.
3.4.2	Vienotā darījumu konta ieviešana	Būtisks	Nav ievies ts	Nav datu	Nav mērīts	Vienotais darījumu konts paredz iespēju mikrouzņēmējiem automātiskai nodokļu nomaksai, atskaitot nodokļu summu no darījumu konta. Tas atvieglos nodokļu maksāšanu mazajiem uzņēmējiem.
3.4.3	Ar iedzīvotāju ienākuma nodokli neapliekamā minimuma paaugstināšana, diferencētā neapliekamā minimuma ieviešana	Būtisks	Ievies ts	Nav datu	Nav mērīts	Diferencētā neapliekamā minimuma ieviešana ievērojami sarežģī nodokļu administrēšanu.
3.4.4	Progresīvās iedzīvotāju ienākuma nodokļa sistēmas ieviešana	Būtisks	Ievies ts	Nav datu	Nav mērīts	Progresīvā iedzīvotāju ienākuma nodokļa ieviešana ievērojami sarežģī nodokļa administrēšanu.
3.4.5	Speciālo nodokļu režīmu (MUN, autoratlīdzības, patentmaksas,	Būtisks	Turpi nās	Nav datu	Nav mērīts	MUN un patentmaksu piemērošanas ierobežošana radīs

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie- šana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāt e	VII. Apraksts
	pašnodarbināto režīms) izmaiņas					papildus administratīvo slogu un aplokšņu algu risku.
3.4.6	Speciālo nodokļu režīmu (MUN, autoratlīdzības, patentmaksas, pašnodarbināto režīms) izmaiņas	Būtisks	Turpi nās	Nav datu	Nav mērīts	Speciālo nodokļu režīmu ierobežošana mazinās “optimizēšanas” iespējas.
3.4.7	Izstrādāt vidēja termiņa valsts nodokļu politiku, kas būtu saistīta ar vidēja termiņa Latvijas Nacionālajā attīstības plānā 2014.-2020.gadam noteikto, nodrošinātu nodokļu politikas kvalitatīvu un pilnīgu realizāciju un paredzētu nodokļu politikas instrumentiem sasniedzamos mērķus un rezultatīvos rādītājus.	Būtisks	Ievies ts	Pamatnost ādņu ieviešana VID: 443 849 eur	Nav mērīta	Apstiprinātas nodokļu politikas pamatnostādnes 2017. - 2020.gadam, kas nodrošināja zināmu nodokļu sistēmas stabilitāti.

Avots: Valsts iestāžu darba plāns ēnu ekonomikas ierobežošanai 2016. 2020.gadam (*Izpilde līdz 30.12.2020*); ziņojums "Par ēnu ekonomikas ierobežošanas pasākumu efektivitāti un ēnu ekonomikas ierobežošanas plānu" (sk. Stinka, Skromule, Zariņa un Sauka, 2021)

Kopējie attiecīgie secinājumi, atbilstoši Stinka, Skromule, Zariņa un Sauka (2021) attiecībā uz ieviestajiem pasākumiem nodokļu politikas jomā, ir sekojoši:

- Sabiedrības un uzņēmēju apmierinātība ar nodokļu politiku

Viens no galvenajiem faktoriem, kas ietekmē sabiedrības un uzņēmēju apmierinātību ar nodokļu politiku ir prognozējamība un stabilitāte. Zināmu stabilitāti šajā jomā radīja nodokļu politikas pamatnostādnes 2017. -2020.gadam, kuru darbība ir beigusies. Tomēr kopumā, nodokļu prognozējamība un stabilitāte ir viena no visnegatīvāk novērtētajām jomām, t.sk. no sociālo partneru puses (Sauka, Stinka, Zariņa, Skromule, 2021).

- Darba algu diferencēšana, sociālās nevienlīdzības mazināšana ar nodokļu sistēmas palīdzību

Nodokļu politikas jomā Latvijā ir raksturīgas biežas izmaiņas, kas gan pozitīvi, gan negatīvi ietekmē aplokšņu algas. Svarīgākās no tām:

- Iedzīvotāju ienākumu nodokļa neapliekamā minimuma paaugstināšana un diferencētā neapliekamā minimuma ieviešana;
 - Nodokļa atvieglojumu par apgādībā esošām personām paaugstināšana;
 - Nodokļu atvieglojumu par attaisnotajiem izdevumiem paaugstināšana;
 - VSAOI likmes izmaiņas gan uz augšu, gan uz leju;
 - Īpašo nodokļu režīmu izmaiņas (MUN, Autoratlīdzības, Patentmaksas, Pašnodarbināto personu režīms);
 - Minimālās algas palielināšana.
- Nodokļu sistēmas sarežģītība: cik viegli ir ziņot par ienākumiem un nomaksāt nodokļus? Birokrātija. Daudzi nodokļu režīmi, kas dod iespēju “optimizēt” maksājamo apjomu. Biežas izmaiņas nodokļos.

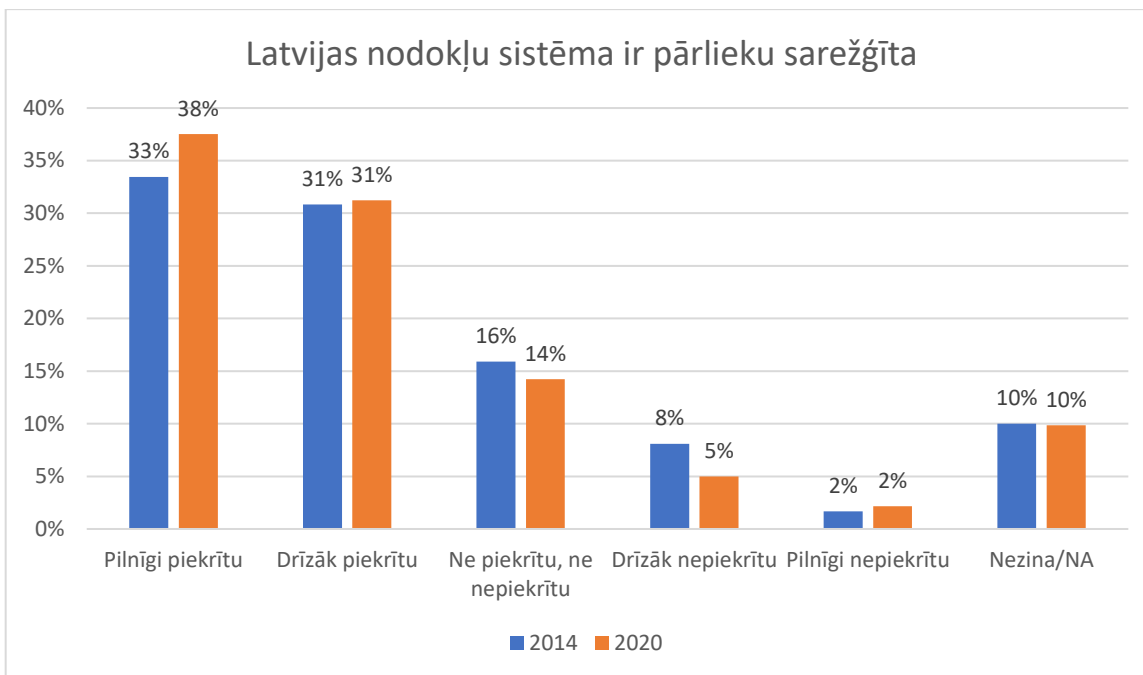
Kopumā nodokļu sloga atšķirības starp Latviju un kaimiņvalstīm nav tik būtiskas, lai radītu papildus aplokšņu algu risku mazo algu saņēmējiem. Lielākās problēmas rada dažādo nodokļu režīmu pastāvēšana ar atšķirīgu nodokļu slogu kā arī nodokļu sistēmas sarežģītība. Atsevišķi uzņēmēju pārstāvji ir norādījuši uz progresīvo iedzīvotāju ienākuma nodokļa likmju negatīvo ietekmi uz augsta atalgojuma darba vietu veidošanu Latvijā, zaudējot konkurencē ar kaimiņvalstīm. Līdz šim nav gūti pierādījumi tam, ka iedzīvotāju ienākuma nodokļa atvieglojumu palielināšanai ir bijusi ietekme uz aplokšņu algu samazināšanu. Tas skaidrojams gan ar to, ka daļa iedzīvotāju tos neizmanto, gan ar salīdzinoši nelielo ietekmi uz faktiskajiem ienākumiem.

Pozitīvi nodokļu administrēšanas vieglumu varētu ietekmēt vienotā nodokļu samaksas konta ieviešana un darījumu konta ieviešana mikrouzņēmējiem. Savukārt diferencētais neapliekamais minimums, progresīvais iedzīvotāju ienākuma nodoklis un solidaritātes nodoklis ir būtiski sarežģījis nodokļu administrēšanu. Pretrunīgi vērtējama ir dažādu speciālo nodokļu režīmu (MUN, patentmaksas, autoratlīdzības un pašnodarbinātā nodokļu režīms) ieviešana un pēc tam pakāpeniska ierobežošana. Tiem nenoliedzami bija vienkāršāka aprēķinu un nomaksas kārtība.

Kopumā nodokļu sistēma pēdējos gados ir kļuvusi sarežģītāka, radot papildus administratīvo slogu nodokļu maksātājiem bez taustāmiem ieguvumiem. To apliecina arī projekta ietvaros veiktā

iedzīvotāju aptauja. Sešu gadu laikā ir palielinājies to iedzīvotāju īpatsvars, kurš uzskata, ka Latvijas nodokļu sistēma ir pārlietu sarežģīta.

27a. attēls. Nodokļu sistēmas sarežģītības novērtējums

Avots: Saulītis un Kravčenko (2021)

Šeit galvenie pasākumi no valsts puses ir speciālo nodokļu režīmu (MUN, patentmaksas, autoratlīdzības un pašnodarbinātā nodokļu režīms) ieviešana un pēc tam pakāpeniska ierobežošana. Zināmu stabilitāti nodokļu politikas jomā radīja nodokļu politikas pamatnostādnes 2017. -2020.gadam, kuru darbība ir beigusies.

Dažādie nodokļu režīmu ar atšķirīgo nodokļu slogu ir veicinājuši nodokļu maksāšanas “optimizāciju”, izvēloties režīmu ar mazāko nodokļu slogu. Pārāk biežās izmaiņas rada negatīvu priekšstatu par nodokļu sistēmu un apgrūtina saimniecisko lēmumu pieņemšanu un plānošanu, kas var rezultēties zemākā motivācijā maksāt nodokļus.

CIII. Labā prakse nodokļu politikas ēnu ekonomikas mazināšanā izstrādē un ieviešanā (RE:SHADE projekta 2. saturiskā pārskata 3. ziņojuma, 1 daļas (Williams, 2021) apkopojums)

- Sabiedrības un uzņēmēju apmierinātība ar nodokļu politiku

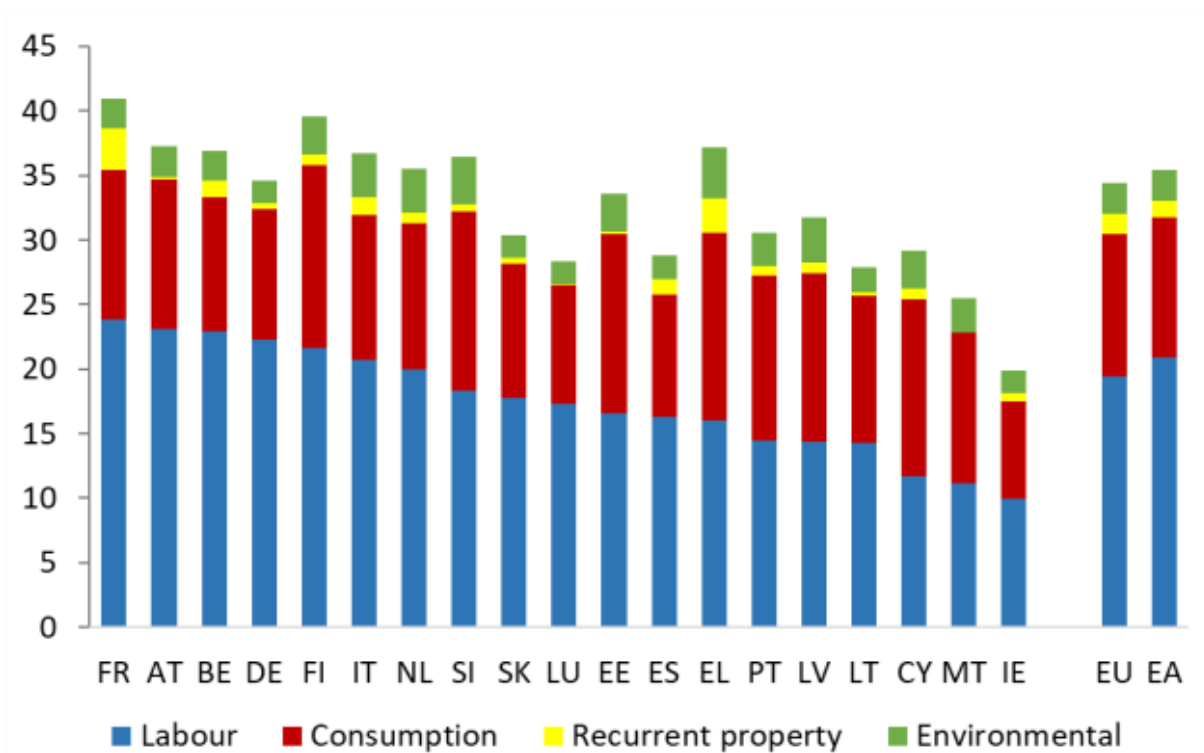
Ja iedzīvotājus un uzņēmējus neapmierina nodokļu politika, noteikumu neievērošanas iespējamība, tostarp dalība darba samaksas nedeklarēšanā pilnā apmērā, pieaug. Tāpēc ir svarīgi, lai pilsoņi un uzņēmēji uzskatītu, ka pastāv procedūras taisnīgums. Procedūras taisnīgums attiecas uz to, vai iedzīvotāji un uzņēmēji uzskata, ka pret viņiem izturas taisnīgi salīdzinājumā ar citiem un vai viņu ieguldījums ir vienāds salīdzinājumā ar citu ieguldījumu. Tie, kuri uzskata, ka attieksme pret viņiem ir procesuāli taisnīga, visticamāk uzticas varas iestādēm un ievēro oficiālos noteikumus (Murphy, 2005). Nodokļu sistēmas taisnīgums ir viens no vissvarīgākajiem faktoriem, kas nosaka, vai noteikumi tiek ievēroti (Molero and Pujol, 2012).

Un otrādi, ja viņi uzskata, ka attieksme nav taisnīga attieksme, noteikumu neievērošana palielinās (Bird et al., 2006). Kā secina Molero and Pujol (2012), kur pastāv neapmierinātība absolūtā izteiksmē (piem., šķiet, ka nodokļi ir pārāk augsti vai valsts nauda tiek izšķērdēta) vai arī neapmierinātība relatīvā izteiksmē (piemēram, sajūta, ka citi krāpjas), tā rezultātā rodas noteikumu neievērošana. Šīs personas attaisno savu noteikumu neievērošanu ar priekšstatu par citu cilvēku darbībām.

Ja ēnu ekonomika tiek uzskatīta par plaši izplatītu, tam ir tendence attaisnot pašu neatbilstīgo rīcību. Šādai saistībai ir nopietnas sekas. Piemēram, ja valdība norāda, ka darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā ir izplatīta, tādējādi tās rada apstākļus plaša mēroga neapmierinātībai un vēl plašākai līdzdalībai darba samaksas nedeklarēšanā pilnā apmērā to personu puses, kuras, iespējams, citādi tā nebūtu rīkojušās.

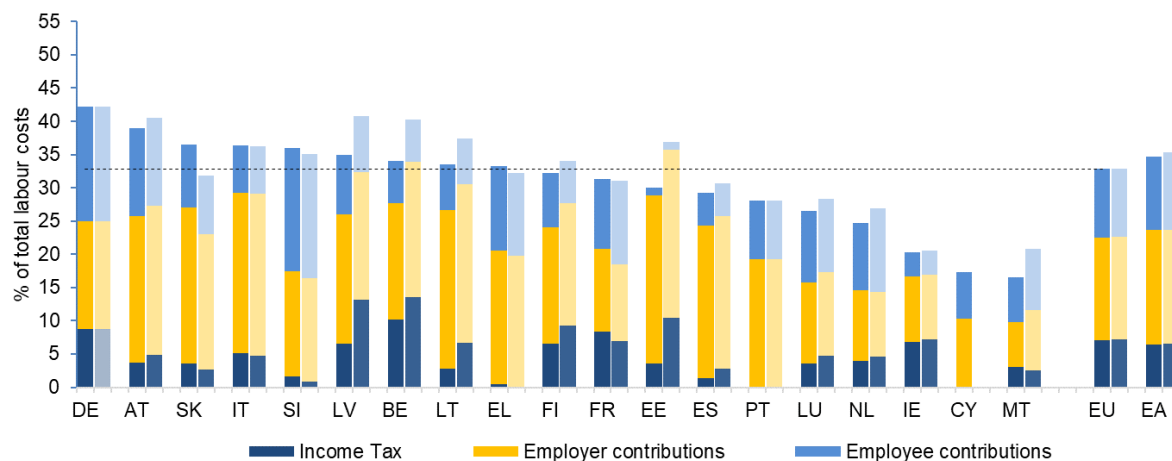
Viens no argumentiem saistībā ar sabiedrības un uzņēmēju apmierinātību ar nodokļu politiku, un nodokļu politikas izstrādēm kopumā, ir tāds, ka darbaspēka nodokļu īpatsvara samazināšana un pāreja uz patēriņa nodokli (pievienotās vērtības nodoklis) ir veids, kā samazināt izvairīšanos no nodokļiem. 28. attēlā parādīti nodokļu ienākumu avoti Latvijā salīdzinājumā ar citām ES dalībvalstīm 2017. gadā. Tas parāda, ka līdzīga proporcionālā daļa no kopējiem nodokļiem Latvijā, tāpat kā Igaunijā un Lietuvā, tiek iekasēta no darbaspēka. Kā redzams 29. attēlā, 2018. gadā nodokļu īpatsvara samazinājums vidējiem ienākumiem visbūtiskākais bija Igaunijā. Darba ņēmējiem ar zemiem ienākumiem Igaunijā un Latvijā darbaspēka nodokļu samazinājumi bija īpaši lieli, samazinot nodokļu īpatsvaru par vairāk nekā pieciem procentpunktiem. 29. attēlā redzams lielāks kopējais nodokļu slogs LV salīdzinājumā ar EE un LT, kā arī zemāks ienākuma nodokļa sloga līmenis procentos no darbaspēka izmaksām EE un LT salīdzinājumā ar LV 2015. gadā.

28. attēls. Nodokļi, % no IKP.

Avots: <https://www.consilium.europa.eu/media/42557/eg-thematic-discussion-on-growth-and-jobs-tax-wedge-on-labour.pdf>

29. attēls. Nodokļu slogs vienai personai ar zemu atalgojumu (2015.-2018.)

Avots: <https://www.consilium.europa.eu/media/42557/eg-thematic-discussion-on-growth-and-jobs-tax-wedge-on-labour.pdf>

Viena no iespējām ir pāreja no darbaspēka nodokļiem uz patēriņa nodokļiem. Tomēr augstāki patēriņa nodokļi bieži vien tiek saistīti ar zemāku nodokļu progresivitāti (Pestel un Sommer, 2015).

Kaut arī dažreiz tiek ieviestas samazinātas PVN likmes, lai atbalstītu mājsaimniecības ar zemiem ienākumiem, ir konstatēts, ka tās ir slikti mērķēts un dārgs veids šī mērķa sasniegšanai ESAO (2014, atjaunināts 2018.). Turklāt patēriņa nodokļu pieaugums var paaugstināt cenas un ietekmēt algu pieaugumu, kas vismaz daļēji neitralizē darbaspēka izmaksu samazinājumu nodokļu maiņas rezultātā (dēvē par “otrās kārtas efektu”).¹⁴

Ņemot vērā to, ka nodokļu īpatsvara samazināšanai zemajām algām nolūkā mazināt izvairīšanos no nodokļu maksāšanas pilnā apmērā ir plašāka ietekme, vairumā valstu parastā pieeja ir pievērsties mērķtiecīgākiem nodokļu politikas pasākumiem, kas tieši vērsti uz izvairīšanos no nodokļu maksāšanas (piemēram, nodokļu atlaides to pakalpojumu klientiem, kuros dominē nedeklarēts darbs).

- Darba algu diferencēšana

Sk. CI apakšnodaļu.

- Sociālās nevienlīdzības mazināšana ar nodokļu sistēmas palīdzību

Sk. CI apakšnodaļu.

- Nodokļu sistēmas sarežģītība: cik viegli ir ziņot par ienākumiem un nomaksāt nodokļus? Birokrātija. Daudzi nodokļu režīmi, kas dod iespēju “optimizēt” maksājamo apjomu. Biežas izmaiņas nodokļos.

Viens risinājums, īpaši tiem, kas bez tīša nodoma ir iesaistījušies ēnu ekonomikā, ir sniegt labākas konsultācijas un vieglāku piekļuvi informācijai- vienkāršā formātā- par noteikumu ievērošanas nodrošināšanu. Cits risinājums ir noteikumu ievērošanas vienkāršošana. Tas ietver administratīvās sistēmas vienkāršošanu (piemēram, vienkāršākas reģistrācijas procedūras, vienkāršots pašnovērtējums), bet var ietvert arī priekšrocību palielināšanu noteikumu ievērošanas gadījumā (piemēram, piekļuve pircējiem, labvēlīgāki kredīta nosacījumi, tiesiskā aizsardzība).

Noteikumu ievērošanas vienkāršošana ir svarīga, jo sarežģītība ne tikai palielina nepareizas deklarēšanas iespējamību (Alstadsæter un Jacob, 2013), bet arī tāpēc, ka tad, kad pilnas

¹⁴ <https://www.consilium.europa.eu/media/42557/eg-thematic-discussion-on-growth-and-jobs-tax-wedge-on-labour.pdf>

administratīvās atbilstības izmaksas ir augstākas, noteikumu ievērošanas līmenis ir pazeminās (Adams un Webley, 2001; Matthews un Lloyd-Williams, 2001). Patiešām, pārbaudot 45 ekonomikas, Richardson (2006) atklāj, ka regulatīvā sarežģītība ir vissvarīgākais noteikumu neievērošanu noteicošais faktors. Kopumā šī pētījuma regresijas rezultāti liecina, ka jo zemāks ir regulatīvās sarežģītības līmenis, jo augstāks ir noteikumu ievērošanas līmenis.

Labā prakse vairākās valstīs parāda, ka ir lietderīgi ieviest regulatīvās ietekmes novērtējuma (RIA) pārbaudes visiem ierosinātajiem oficiālajiem noteikumiem un pat izmantot “darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā regulatīvās ietekmes novērtējuma” testu. Atbilstoši Hart et al. (2005), RIA atšķiras šādos aspektos: politikas mērķu precizitātes pakāpe; risku novērtējums; ieinteresēto personu iesaistes izmantošana; nereglamentējošu alternatīvu apsvēršana; ierosināto noteikumu paredzamo izmaksu un ieguvumu aplēses; un sankciju par noteikumu neievērošanu apspriešana. Procedūru un veidlapu skaita vienkāršošana ir vēl viens veids, kā atvieglot ar nodokļu sistēmas saistīto sarežģītību. Šajā kontekstā, būtiska ir vienkārša darbinieku reģistrācijas kārtība, kas visiem sniedz pilnīgu informāciju par izmaksātajām algām, kā tas ir ieviests Latvijā.

Lai atvieglotu noteikumu ievērošanu, uzņēmumiem var arī piedāvāt palīdzību lietvedībā. Tas var ietvert bezmaksas lietvedības programmatūras nodrošināšanu uzņēmumiem, faktu lapu nodrošināšanu par lietvedību un/vai bezmaksas konsultācijas vai apmācību, piemēram, tālruņa līnijas vai izglītojošus kursus.

Alm (2011) pēta ietekmi uz tādu pakalpojumu noteikumu ievērošanas līmeni, kas ļauj nodokļu maksātājiem aprēķināt savas nodokļu saistības. Rezultāti norāda, ka nenoteiktība samazina gan reģistrēšanas līmeni, gan noteikumu ievērošanas pakāpi. Tātad, nenoteiktības samazināšana attiecībā uz nodokļiem, sniedzot pakalpojumu, kas uzņēmumiem un darbiniekiem ļauj aprēķināt savas saistības, mazina izvairīšanos no nodokļiem

Somijā ir pieejami divi kalkulatori, kurus aktīvi izmanto darba ņēmēji un darba devēji - Bruto ienākumu kalkulators un Nodokļu procentu kalkulators. To mērķis ir mudināt nodokļu maksātājus apgūt pareizu nodokļu aprēķināšanas procesu un palielināt viņu izpratni par darba ņēmēju un darba devēju pienākumiem. 2013. gada jūnijā izveidotais Bruto ienākumu kalkulators tiek izmantots situācijās, kad darba devējs un darbinieks ir vienojušies par neto algas apmēru, taču viņiem ir nepieciešams pareizo bruto ienākumu aprēķins, lai darbinieks varētu izņemt nodokļu karti un darba devējs varētu pareizi sagatavot savu gada algu deklarāciju. Savukārt nodokļu procentu kalkulatoru, kas tika izstrādāts 2002. gada decembrī, var izmantot, lai novērtētu, vai personai ir nepieciešamas izmaiņas ieturētajā nodokļa procentu likmē, ja ir notikušas izmaiņas nodarbinātības statusā vai apstākļos - piemēram, ja persona vairs nav nodarbināta vai nesēn sākusī strādāt. Somijas nodokļu administrācija pastāvīgi saņem ieteikumus par uzlabojumiem, tostarp pieprasījumus pievienot

papildu funkcijas kalkulatoriem, lai gan pat esošie kalkulatori izsmeļoši nosedz visbiežāk sastopamās situācijas. Skatīt:

[Nodokļu procentu kalkulators un Bruto ienākumu kalkulators \(Veroprocenttilaskuri & Bruttopalkkalaskuri\), Finland](#)

Savukārt Rumānijā atbildīgajām iestādēm bija aizdomas, ka, ka daudzi nepilnas slodzes darbinieki patiesībā ir noslēguši pilnas slodzes līgumus, un tādējādi daļa to ienākumu tiek slēpti. Lai to risinātu, Rumānija palielināja šo nepilnas slodzes līgumu izmaksas, lai darba devējiem vairs nebūtu tik izdevīgi deklarēt darbiniekus nepilnā apmērā. 2017. gada jūlija Ārkārtas valdības rīkojums Nr. 4/2017, ar kuru groza Fiskālā kodeksa likumu Nr. 227/2015, noteica, ka tad, ja ikmēneša bruto ienākumi no nepilnas slodzes nodarbinātības ir zemāki par valstī noteiktās minimālās bruto algas līmeni (kas aprēķināts pilnas slodzes līgumiem), darba devēju maksāto sociālo iemaksu līmenis ir jābūt vienādam ar valstī noteiktās minimālās bruto algas ietvaros maksāto. Neatkarīgi no nostrādāto stundu skaita maksājamo nodokli aprēķina pilna laika līguma līmenī (8 stundas dienā). Rumānijā šāda norma tika piemērota no 2017. gada augusta.

Īstenojot šo politikas pasākumu Rumānijā, nepilnas slodzes līgumu skaits samazinājās par 119 254 (nepilnas slodzes nodarbinātības samazinājums augustā par 11% salīdzinājumā ar jūliju). Tikmēr pilnas slodzes līgumi augustā pieauga par 61 053, salīdzinot ar jūliju. Var gadīties, ka nepilna laika līgumu daļa slēpa *de facto* pilnas slodzes darbiniekus, kuri saskaņā ar jauno likumdošanu tika pārslēgti par pilnas slodzes līgumiem. Tomēr kopējais darbinieku skaits, kas līdz augustam katru mēnesi pieauga, augustā, salīdzinot ar jūliju, samazinājās par 58 201. Nav zināms, cik liela daļa šo darbavietu no nepilnā apmērā deklarēta darba kļuva par neregistrētu.

Vēl viena pieeja ir stimulēt elektroniskos maksājumus un atturēt no skaidras naudas maksājumu veikšanas. Ņemot vērā to, ka aplokšņu algas parasti maksā skaidrā naudā, atturot no skaidras naudas maksājumiem un stimulējot elektroniskos maksājumus, tiek mēģināts samazināt skaidras naudas apjomu, kas pieejams šo aplokšņu algu izmaksai. 13. tekstlodziņā apkopotas tam pieejamās iespējas.

13. tekstlodziņš: Elektronisko norēķinu sistēmu stimulēšana un atturēšana no skaidras naudas maksājumiem

Mērķis: pāriet no skaidras naudas uz elektroniskiem maksājumiem, lai samazinātu skaidras naudas apjomu, kas pieejams aplokšņu algu izmaksai.

Apraksts: pastāv vairākas iespējas:

- Ieviest griestus skaidras naudas darījumiem un līdz ar to skaidru naudas apjomam, kas pieejams aplokšņu algu izmaksai skaidrā naudā;

- Padarīt tirdzniecības vietu (POS) termināļus pieejamus visās nozarēs, piemēram, bāros un taksometros. To ieviešana var samazināt skaidras naudas un līdz ar to naudas, kas pieejama aplokšņu algu izmaksai, izmantojumu;
- Valdībām lielākā mērā pāriet uz elektroniskajiem maksājumiem;
- Apgrūtināt piekļuvi skaidrai naudai. Beznodēvu ATM (bankomātu) esamība nodrošina netraucētu piekļuvi skaidrai naudai un no tās izrietošus skaidras naudas maksājumus tirdzniecības vietā; un
- Stimulēt karšu izmantošanu tirdzniecības vietā. Daudzi ikdienas darījumi, īpaši tie, kuru vērtība nepārsniedz 15 EUR, joprojām tiek veikti skaidrā naudā. Stimuli privātpersonām karšu lietošanai ir pareizā virzība. Piemēram, Argentīna piedāvā 5% PVN atlaidi darījumiem ar debetkartēm un 3% atlaidi pirkumiem ar kredītkartēm.

Izvērtējums: Grieķijā Ekonomisko un rūpniecisko pētījumu fonds (2015) lēš, ka nodokļu ieņēmumi palielinās par 0,24 procentpunktiem par katru maksājumu karšu lietošanas pieauguma procentpunktu (padziļinātu pārskatu skatīt ILO, 2016).

Latvijā grozījumi likumā “Par nodokļiem un nodevām” 2016. gadā nosaka skaidras naudas izmantošanas ierobežojumus fiziskām personām - personām, kuras nav iesaistītas uzņēmējdarbībā. Grozījumi precizē, kā atbildīgajām organizācijām jāziņo Valsts ieņēmumu dienestam par aizdomīgiem darījumiem ar skaidru naudu, kā arī nosaka sliekšni fiziskām personām skaidras naudas norēķiniem (7200 EUR).

Vēl viena iespēja ir tos, kas brīvprātīgi informē valsts varas iestādēs par savu agrāko darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, atbrīvot no soda (vai samazināt to), kas būtu piemērots, ar nosacījumu, ka turpmāk noteikumi tiek ievēroti. Šādai brīvprātīgas informēšanas programmai ir vairākas iespējas:

- Informēšana var būt ar vai bez soda piemērošanas par agrāku noteikumu neievērošanu.
 - Ja tiek piemēroti sodi, soda apmērs var tikt pakāpeniski samazināts par noteiktām summām atkarībā no tā, vai darba devējs piekrīt nodarbināt nepilnā apmērā deklarēto darba ņēmēju, pilnībā deklarējot (uz pilnu slodzi), vismaz uz 3, 6 vai 12 mēnešiem.
- Shēma var būt vispārīga, kā arī tā var būt mērķēta uz:
 - konkrētām nozarēm, piemēram:
 - tūrisma nozari;
 - celtniecības nozari;
 - personiskiem un mājsaimniecības pakalpojumiem, vai
 - lauksaimniecību.
 - konkrētām iedzīvotāju grupām vai darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā veidiem, piemēram:

- pilnībā nedeklarētas algas;
- pilnībā nedeklarēts nostrādātais stundu skaits;
- kā stimulu iziešanai no ēnu ekonomikas var piedāvāt vai nepiedāvāt piekļuvi īstermiņa finansiālajam atbalstam COVID-19 pandēmijas apstākļos.
 - Piekļuvei šādam īstermiņa atbalstam var piemērot (vai nepiemērot) nosacījumu, ka uzņēmumam jāpiedāvā brīvprātīgi uzrādītajiem nepilnā apmērā deklarētajiem darbiniekiem pilnas slodzes līgumu vismaz uz x mēnešiem.

14. tekstlodziņā izklāstīta brīvprātīgas informēšanas iniciatīva, kas Kosovā* piedāvāta pašreizējās pandēmijas ietvaros.

14. tekstlodziņš: Brīvprātīgas informēšanas iniciatīva, Kosova*

Mērķis: Darba devējiem, kuri brīvprātīgi informē, ka iepriekš ir nodarbinājuši neregistrētus darbiniekus, tiek nodrošināta piekļuve īstermiņa finansiālajai palīdzībai, kas pieejama 2020. gada koronavīrusa pandēmijas ietvaros, ja viņi nodarbina darbiniekus ar deklarētu līgumu vismaz vienu gadu.

Apraksts: Kosovā valdības starpnozaru grupa izveidoja darbības plānu ar 15 pasākumiem. Šī darbības plāna 14. pasākums nodrošina finansiālu atbalstu 130 EUR mēnesī vienam darbiniekam divus mēnešus pēc kārtas, nodrošinot, ka uzņēmumi noslēdz ar darbiniekiem vismaz viena gada līgumu. Kosovas nodokļu iestāde ir piedāvājusi uzņēmumiem piekļuvi šim īstermiņa atbalstam, ja viņi brīvprātīgi atklāj, ka nodarbina neregistrētus darbiniekus, un pēc tam viņi nodarbina šos darbiniekus ar deklarētiem līgumiem vismaz vienu gadu.

Izvērtējums: 6. maijā finanšu ministrs Besniks Belsemi ziņoja, ka līdz šim ir reģistrēti 10 597 jauni darbinieki, kas ir kopējais oficiālais nodarbinātības pieaugums par 2,6% (Bami, 2020). Tas provizoriski norāda uz šīs brīvprātīgās informēšanas programmas iespējamo ietekmi un efektivitāti.

15. tekstlodziņā ir sniegts Kanādas Ieņēmumu dienesta izmantotā videoklipa atšifrējums, lai parādītu, kā par brīvprātīgas informēšanas programmu var veiksmīgāk informēt sabiedrību. To var atkārtot citās valstīs.

15. tekstlodziņš: Video transkripts: Brīvprātīgas informēšanas iniciatīva “Sakārto nodokļu lietas”, Kanāda

Ne vienmēr dzīvē tiek dota otrā iespēja, taču, ja kādreiz esat pieļāvis kļūdu nodokļos vai esat izlaidis informāciju par ienākumiem, aizpildot nodokļu deklarāciju, Kanādas Ieņēmumu aģentūra sniedz jums otru iespēju.

Jūs varat jau tagad sakārtot savus nodokļu jautājumus, izmantojot KIA brīvprātīgās informēšanas programmu

Šī ir jūsu iespēja izstāstīt un izlabot.

To izdarīt ir tik vienkārši, un tas noņems lielu smagumu no jūsu pleciem.

Jums nav vajadzīga citu palīdzību - to varat izdarīt pats.

Ikviens var piedalīties brīvprātīgās informēšanas programmā, taču jums ir jāiesniedz mums pieteikums, pirms uzzināt, ka Kanādas Ieņēmumu aģentūra ir uzsākusi procedūru pret jums.

Kļūdai vai izlaidumam, kuru vēlaties labot, ir jābūt vismaz vienu gadu vecam, tai ir jābūt kļūdai vai izlaidumam, par kuru piemēro sodu, un jums jāiekļauj informāciju par to, ziņojot mums.

Atzīšanās ir vienkāršs veids, kā iegūt sirdsmieru.

Pareizi sniedzot informāciju, jūs varat izvairīties no sodiem un kriminālvajāšanas.

Un dažos gadījumos Kanādas Ieņēmumu aģentūra var samazināt jūsu parāda procentus.

Lielākā daļa kanādiešu nodokļus maksā pilnā apmērā. Tas nozīmē, ka mēs visi izmantojam valsts apmaksātu pakalpojumu un programmu sniegtās priekšrocības, kas uzlabo mūsu dzīves kvalitāti.

Arvien vairāk kanādiešu izvēlas sakārtot savus nodokļu jautājumus. Kāpēc gan ne tu?

Ne katru dienu tiek sniegta otrā iespēja.

Izmantojiet šo brīvprātīgās informēšanas programmas sniegto.

Sakārtojiet savas lietas un gūstiet sirdsmieru.

Vairāk informācijas: www.cra.gc.ca/voluntarydisclosures

Video pieejams vietnē:

<https://www.canada.ca/en/revenue-agency/news/cra-multimedia-library/businesses-video-gallery.html#vdp>

Preventīvie pasākumi var arī atvieglot un stimulēt reģistrētus uzņēmumus pāriet uz likumīgu darbību, piedāvājot atbalstu un konsultācijas tās darbības legalizēšanai. Uzņēmējdarbības konsultācijas un atbalsts, kas nepieciešams, lai palīdzētu uzņēmumiem legalizēt darbību, atšķiras no oficiālajiem jaunuzņēmumiem vai izaugsmes uzņēmumiem sniegtā (Caianello and Voltura, 2003; Copisarow, 2004; Copisarow and Barbour, 2004; Meldolesi and Ruvolo, 2003). 16. tekstlodziņā ir parādīts nevalstiskās organizācijas sniegto darbības legalizēšanas pakalpojumu piemērs.

16. tekstlodziņš: *Street (UK)* darbības legalizēšanas pakalpojums, Apvienotā Karaliste

Mērķis: Palīdzēt uzņēmumiem pāriet uz legālu darbību, sniedzot darbības legalizēšanas atbalsta pakalpojumu.

Apraksts: *Street (UK)* tika dibināta 2000. gadā, lai piedāvātu aizdevumus, konsultācijas un uzņēmējdarbības atbalstu pašnodarbinātām personām un mikrouzņēmumiem, kas veic pāreju uz legālu darbību (www.street-uk.com). Viņu pieeja ir uzraudzīt klientu progresu 12 jomās:

- pāreja no nepilnas slodzes un pilnu slodzi;
- pārceļšanās no mājām uz uzņēmējdarbības veikšanas telpām;

- pamata lietvedība;
- augstāka līmeņa grāmatvedība;
- civiltiesiskās atbildības un darba devēja atbildības iegāde;
- darbinieku pieņemšana uz PAYE pamata;
- bankas konta izmantošana darījumiem un/vai atsevišķa uzņēmuma bankas konta atvēršana;
- nepieciešamo licenču un atļauju iegūšana uzņēmējdarbības veikšanai (piemēram, veselības un drošības pārbaudes sertifikāti, autovadītāju instruktora licence);
- visu ar darbu nesaistīto ieguvumu izbeigšana;
- pāreja no pamatā skaidras naudas ieņēmumiem uz pamatā rēķinos balstītiem ieņēmumiem;
- oficiālu uzņēmējdarbības nodokļu saistību uzņemšanās; un
- PVN maksātāja reģistrācija.

Street (UK) cenšas nodrošināt, lai jebkurā 12 mēnešu periodā katram klientam tiktu īstenotas vismaz trīs darbības, taču to secība ir pielāgota konkrētajam uzņēmumam.

Izvērtējums: Nav veikts oficiāls izvērtējums.

CIV. Rīcībpolitikas rekomendācijas: nodokļu politika

Sk. 1. pielikumu, sadaļu CIV. Rīcībpolitikas rekomendācijas: nodokļu politika

IV. Ēnu ekonomiku ietekmējošais faktors: nodokļu morāle

DI. Kāpēc šim ēnu ekonomikas faktoram/ dzinulim ir jāpievērš uzmanība: pamatojums, teorijas un empīrisku pētījumu rezultātu kopsavilkums

Šis ēnu ekonomiku ietekmējošais faktors/ dzinulis ietver sekojošus aspektus:

- Nodokļu morāle: Vai nodokļu krāpšana var būt pamatota, ja rodas tāda iespēja. Darba devēju perspektīva.

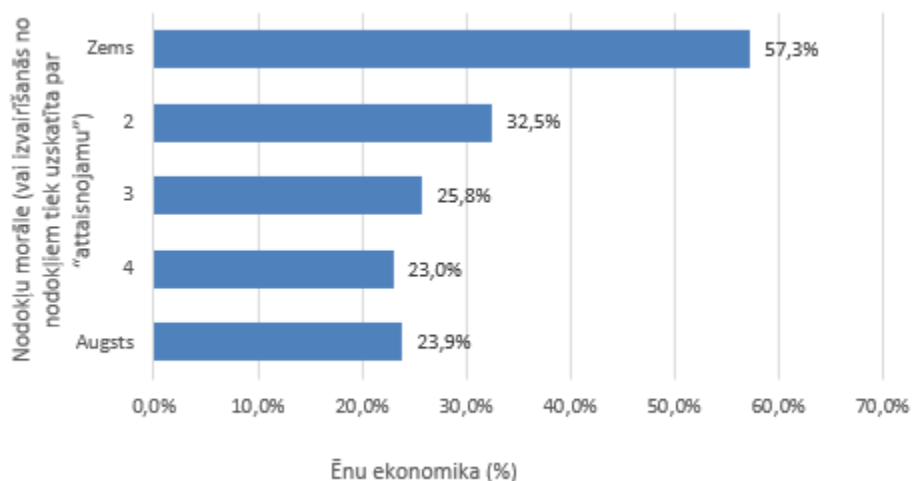
Lai izprastu, kāpēc uzņēmumi, vai plašāka sabiedrība kopumā, izvēlas iesaistīties ēnu ekonomikā, ir ļoti būtiski noskaidrot motivāciju šādām darbībām. “Racionālas izvairīšanās” modelis ir tikai viena ēnu ekonomikas apjomu ietekmējošu faktoru grupa- empīriski pētījumi rāda, ka faktiskā izvairīšanās no nodokļiem ir ievērojami zemāka nekā to varētu prognozēt pēc racionālas izvēles

modeļiem. Atšķirību starp salīdzinoši biežu izvairīšanos no nodokļiem, ko prognozē ar racionālas izvēles modeļiem, un salīdzinoši zemu praksē faktiski novērojamu līmeni bieži saista ar plašākiem, t.s. otrā līmeņa faktoriem, kas nosaka izvairīšanos no nodokļu nomaksas, – attieksmi un sabiedriskajām normām (Andreoni et al., 1998). Šie faktori paskaidro to, cik nodokļu sistēma ir taisnīga, t. i., uzskatu, vai nodokļu slogs un nodokļu sistēmas administrēšana ir taisnīga, cik pareizi valdība nodokļus tērē, cik lielā mērā firmas uzticas valdībai. Visbeidzot, izvairīšanos no nodokļiem ietekmē sabiedrības normas, piemēram, ētikas vērtības un morālā pārliecība, kā arī bailes no vainas sajūtas un sociālas stigmatas pieķeršanas gadījumā.

Šajā kontekstā, vislielākā nozīme ir tieši nodokļu morālei (Torgler, 2011). Nodokļu morāle ir kopienas locekļu savstarpējā pārliecība par labumu, ko sabiedrībai dod ikkatra samaksātie nodokļi un tai izrietošā šo cilvēku uzvedība- nodokļu maksāšana vai izvairīšanās no nodokļu nomaksas (Torgler, 2011). Salīdzinājumā ar ekonomisko racionalitāti, nodokļu morāli ir ievērojami grūtāk izmērīt un modelēt. 30. attēlā parādīta iesaistīšanās ēnu ekonomikā pēc atšķirīgiem ar nodokļiem saistītas morāles līmeņiem, balstoties uz reprezentatīvu uzņēmēju aptauju (Gavoille, Putniņš, Sauka un Zasova 2021). Proti, ar nodokļiem saistīto morāli nosakām pēc literatūrā aprakstīta paņēmiena (piem. Luttmer un Singhal, 2014) – jautājam uzņēmēju viedokli par to, vai izvairīšanās no nodokļiem būtu uzskatāma par attaisnojamu.¹⁵ Rezultāti uzrāda ļoti spēcīgu negatīvu saistību starp nodokļu morāli, un izvairīšanos no nodokļiem. Proti, uzņēmumi ar zemākajiem nodokļu morāles rādītājiem (tie, kas izvairīšanos no nodokļiem uzskata par pilnīgi attaisnojamu) ēnu ekonomikā iesaistās pat līdz 57,3 % gadījumu. Pretstatā tiem, uzņēmumi ar augstākajiem nodokļu morāles rādītājiem (tie, kas izvairīšanos no nodokļiem uzskata par pavisam neattaisnojamu) ēnu ekonomikā iesaistās uz pusi mazāk (23,9 %).

¹⁵ Aptaujas jautājumā “Lūdzu, skalā no 1 līdz 5 (1 nozīmē, ka nepavisam nepiekrītat, 5 nozīmē, ka pilnīgi piekrītat) norādiet, vai jūs piekrītat šādam apgalvojumam: “Jūsu nozarē uzņēmumi uzskata, ka krāpšanās ar nodokļiem, ja rodas tāda izdevība, vienmēr ir attaisnojama.”

30. attēls: Ēnu ekonomikas (% no IKP) apjoms Latvijā (2020) uzņēmumiem ar atšķirīgu, ar nodokļiem saistītu morāli

Avots: Gavoille, Putniņš, Sauka un Zasova 2021

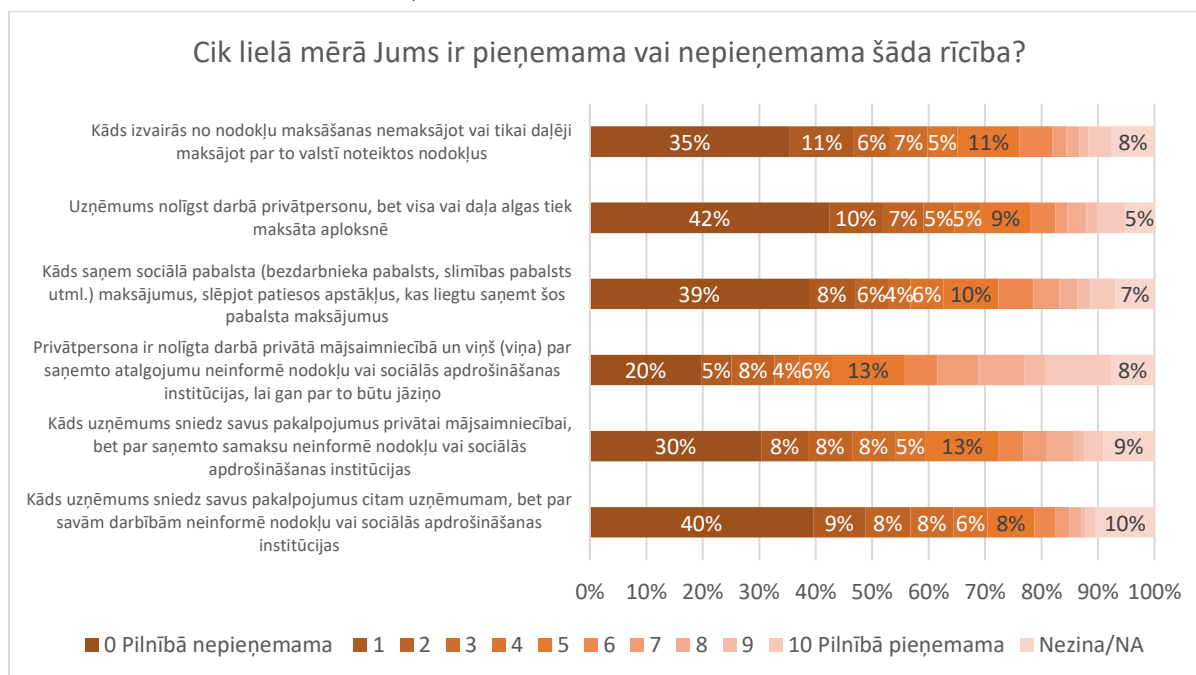
Kopumā, Putniņš un Sauka (2021) ir konstatējuši vispārēju tendenci — uzņēmumi, kas ir mazāk apmierināti ar nodokļu politiku, kā arī uzņēmumi, kas nodokļu nemaksāšanu uzskata par pieņemamāku rīcību, biežāk nemaksā nodokļus un ir aktīvāki ēnu ekonomikā. Uzkrītoši ir tas, ka ļoti spēcīgs noteicošs faktors dalībai ēnu ekonomikā, ir tieši nodokļu morāle: uzņēmumi, kas uzskata, ka nodokļu nemaksāšana ir attaisnojama, ir daudz aktīvāki ēnu ekonomikas dalībnieki nekā uzņēmumi, kas uzskata, ka nodokļu nemaksāšana nav attaisnojama. Šie konstatējumi liecina, ka, lai panāktu būtiskas pārmaiņas saistībā ar ēnu ekonomikas izplatību, ir jāveic sarežģīts uzdevums, proti, jāmaina lielas sabiedrības daļas domāšana, jo īpaši attiecībā uz nodokļu maksāšanas lietderību. Lai gan politikas programmas, kas pamatos maina sabiedrības domāšanu, iespējams, ir daudz sarežģītākas un grūti īstenojamas, kā arī laikietilpīgākas nekā ātrāk ieviešami un mehāniskāki politiskie risinājumi (piemēram, nodokļu atvieglojumi, revīziju/sodu politika, nodokļu tiesību akti), pētījumu rezultāti liecina, ka tās varētu būt iedarbīgākais veids, kā Latvijā ievērojami samazināt ēnu ekonomikas līmeni (Putniņš un Sauka, 2021).

- Nodokļu morāle: Vai nodokļu krāpšana var būt pamatota, ja rodas tāda iespēja. Darba ņēmēju perspektīva.

Atbilstoši Sauliņa un Kravčenko (2021) pētījuma rezultātiem, kas balstās uz reprezentatīvu Latvijas iedzīvotāju aptauju, novērtējot dažādas situācijas, kurās netiek nomaksāti visi nodokļi, Latvijas iedzīvotāji visbiežāk nosoda uzņēmumu izvairīšanos no nodokļu nomaksas (darbiniekiem

maksājot aploksņu algas vai sniedzot pakalpojumu citam uzņēmumam, par to nemaksājot nodokļus), kā arī gadījumus, kad kāds izkrāpj sociālos pabalstus (sk. 31. attēls). Daudz labvēlīgāka attieksme Latvijas iedzīvotājiem ir pret vispārīgu izvairīšanos no nodokļu nomaksas (“kāds izvairās no nodokļu maksāšanas, nemaksājot vai tikai daļēji maksājot par to valstī noteiktos nodokļus”), bet vismazāk sabiedrība nosoda gadījumus, ja pakalpojumu sniedz privātpersona privātpersonai. Saulītis un Kravčenko uzsver, ka kopumā nodokļu morāle Latvijas iedzīvotāju vidū ir zema: lielākā daļa respondentu nevienu no aptaujā minētajiem nodokļu nemaksāšanas piemēriem neuzskatīja par pilnībā nepieņemamu.

31. attēls. Nodokļu morāle Latvijā: Latvijas iedzīvotāju perspektīva

Avots: Saulītis un Kravčenko (2021)

Saulītis un Kravčenko (2021) nodokļu morāles aspektus analizē secīgi par katru no minētajām rīcībām, lai noskaidrotu, kādi apstākļi mudina iedzīvotājus noraidošāk izturēties pret nodokļu nemaksāšanu. Izmantojot kārtas regresijas modeļus, pētījumā tiek noskaidrots vai un cik lielā mērā attieksmi ietekmē ne vien sociāldemogrāfiskie apstākļi (vecums, dzimums, tautība, reģions un tml.), bet trīs faktori, kas saskaņā ar mūsu veikto literatūras apskatu ietekmē ēnu ekonomiku. Pētījuma rezultāti ir sekojoši:

- Izvairīšanās no nodokļu nomaksas

Taujāti, kā vērtējama vispārīga situācija, kad kāds izvairās no nodokļu nomaksas, būtiski ir trīs aspekti. Pirmkārt un visbūtiskāk, to ietekmē uzticība (vēsturiskais faktors) Valsts ieņēmumu dienestam. Otrkārt, ir svarīgi vai respondents saņem algu vai tās daļu aploksnē (norēķinu faktors). Pirmajā gadījumā daudz biežāk ēnu ekonomikas aktivitāte tiks novērtēta kā pilnībā nepieņemama, savukārt otrajā gadījumā – daudz retāk. Treškārt, indivīdi, kuru ieskatā viņu nodokļu slogs ir augsts, noraidošāk izturas pret ēnu ekonomikas darījumiem nekā tie, kuru ieskatā viņu nodokļu slogs ir zems. Citiem, kā rāda pētījuma rezultāti, nav nozīmes. Proti, saistība ar attieksmi pret godprātīgu nodokļu nomaksu neuzrādās nedz tādiem strukturālie faktori kā varbūtībai tikt pieķertam par nodokļu nemaksāšanu vai iepriekšēja saskarsme ar Valsts ieņēmumu dienestu, nedz arī nodokļu apsaimniekošanas efektivitāte un sabiedrisko pakalpojumu kvalitātes novērtējums. Šajā gadījumā arī nav svarīgi, vai indivīds saredz naidīgumu starp trūcīgajiem un bagātajiem vai starp ierēdņiem un pilsoņiem. Tāpat neviens no sociāldemogrāfiskajiem rādītājiem būtiski neietekmē atbildi uz šo jautājumu (Saulītis un Kravčenko, 2021).

- Aplokšņu algu maksāšana

Kā rāda Saulīša un Kravčenko (2021) pētījuma rezultāti, iedzīvotāju attieksmi pret aplokšņu algu maksāšanu uzņēmumos maz ietekmē strukturālie faktori. Ne nodokļu slogs, ne risks tikt pieķertam un saskarsmei ar Valsts ieņēmumu dienestu nav saistības ar to, cik lielā mērā respondents nosoda aplokšņu algu praksi uzņēmumos. Tajā pašā laikā, ja indivīds uzskata, ka nodokļu sistēma ir sarežģīta, ievērojami retāk algu izmaksāšana aploksnē retāk tiek uzskatīta par pilnībā nepieņemamu.

Arī nodarbinātība ēnu ekonomikā samazina nosodošu attieksmi pret algu maksāšanu aploksnē. Tāpat novērojama tendence: jo mazāka uzticēšanās Valsts ieņēmumu dienestam, jo retāk šāda rīcība nosodīta. Savukārt citiem vēsturiskajiem faktoriem – sākot no uzticēšanās Saeimai, valdībai un citām institūcijām, beidzot ar to, cik lielā mērā saredz konfliktu starp vadītājiem un vienkāršiem darba cilvēkiem, vai uzņēmumu īpašniekiem un viņu uzņēmumos strādājošajiem – nav saistības ar vērtējumu par aplokšņu algu izmaksu. To neietekmē arī dzimums, vecums, izglītības vai ienākumu līmenis. Visbiežāk pilnībā nepieņemamu šādu rīcību uzskata Latgalē (62% aptaujāto), Rīgā vien 39%, bet visretāk Kurzemē dzīvojošie, kuri šādu rīcību uzskatīja par pilnībā nepieņemamu vien katrs ceturtais (24%) aptaujātais (Saulītis un Kravčenko, 2021).

- Sociālo pabalstu izkrāpšana

Nosodošu attieksmi pret sociālo pabalstu izkrāpšanu Latvijas iedzīvotāju vidū ietekmē gan uztvere par esošo nodokļu slogu (strukturālie faktori), tāpat nodarbinātība, tai skaitā ēnu ekonomikā (norēķinu faktors), bet visbūtiskāk – vēsturiskie faktori: uzticēšanās Valsts ieņēmumu dienestam

un cik lielā mērā indivīds uzskata, ka sabiedrībā pastāv naidīgums starp trūcīgajiem un bagātajiem iedzīvotājiem.

Jo augstāks nodokļu slogs, jo noraidošāka attieksme būs pret sociālo pabalstu izkrāpšanu. To respondentu vidū, kuri uzskata, ka personīgais nodokļu slogs ir augsts, 41% uzskata sociālo pabalstu izkrāpšanu par pilnībā nepieņemamu, savukārt to vidū, kuri nodokļu slogu uzskata par zemu, tādu uzskatu pauž vien 22% aptaujāto. Tas nozīmē, ka indivīdi, kuru nomaksājamo nodokļu apjoms ir augsts, vēlas, lai nodokļu sistēma netiktu ļaunprātīgi izmantota. Par to liecina arī ēnu ekonomikas nodarbinātības negatīvā ietekme uz attieksmi pret sociālo pabalstu izkrāpšanu. To indivīdu vidū, kuri atzina, ka daļu vai visu algu saņem aploksnē, pilnībā noraidošā attieksme pret sociālo pabalstu izkrāpšanu raksturīga vien 29% aptaujāto, savukārt to vidū, par kuru ienākumiem nomaksāti visi nodokļi, tā uzskata 44% aptaujāto. Tāpat strādājošo vidū ir izteiktāka negatīva attieksme pret pabalstu izkrāpšanu.

Ja pēdējo 12 mēnešu laikā indivīds ir saskāries ar Valsts ieņēmumu dienestu, tendence ir pretēja: saskarsme samazina varbūtību, ka indivīds sociālo pabalstu izkrāpšanu uzskatīs par pilnībā nepieņemamu. Pētījuma rezultāti arī parāda, ka nav saistības indivīdu attieksmei pret sociālo pabalstu izkrāpšanu ar veselības aprūpes sistēmas vērtējumu jeb sabiedriskā labuma kvalitātei vai cik lielā mērā indivīds tai uzticas. Tāpat arī valdības vai pašvaldības spējai efektīvi izlietot nodokļu maksātāju naudu. Arī uzticēšanās līmenim veselības aprūpei vai sociālo pabalstu sistēmai, vai arī vērtējumam, cik lielā mērā ārsti, policisti un skolotāji ņem kukuļus par atvieglojumu piešķiršanu vai privilēģētu attieksmi, nav saistības ar indivīdu attieksmi pret pabalstu izkrāpšanu.

Tajā pašā laikā attieksmi ietekmē nevienlīdzības sajūta. Ja indivīds uzskata, ka sabiedrībā pastāv ļoti naidīgas attiecības un konflikts starp trūcīgajiem un bagātajiem, vien retais (mazāk nekā katrs piektais) uzskatīs, ka nodokļu izkrāpšana ir pilnībā nepieņemama. Ja šādu konfliktu starp trūcīgajiem un bagātajiem nesaskata, tad visbiežāk (58% gadījumu) būs pretējs viedoklis.

Attieksmi pret pabalstu izkrāpšanu neietekmē uzskats, vai Latvijas nodokļu sistēma ir netaisnīga, tāpat arī uzskats, cik lielā mērā tā darbojas cilvēku labā. Arī pieņēmums par nodokļu inspektoru korumpētību nav saistāms ar uzskatiem par sociālo pabalstu izkrāpšanu (nodokļu inspektoru korumpētība kopumā tiek vērtēta zemāk nekā citu valsts pārvaldē strādājošo). Visbeidzot, neviens no sociāldemogrāfiskajiem aspektiem (vecums, dzimums, tautība, ienākumi, izglītība) to neietekmē – izņemot to, ka Rīgā dzīvojošie šādu rīcību nosoda retāk nekā citviet dzīvojošie.

Rezumējot, attieksme pret sociālo pabalstu izkrāpšanu veidojas kopsakarībā ar uzticību pret Valsts ieņēmumu dienestu. Diemžēl kontaktēšanās ar šo iestādi neveicina augstu nodokļu morāli, gluži otrādi. Tas liecina, ka nodokļu nemaksāšanas novēršanas stratēģija, kuras pamatā ir auditēšana un sodu sistēma, nav efektīva, lai sabiedrībā veicinātu uzskatu, ka sociālo pabalstu izkrāpšana ir

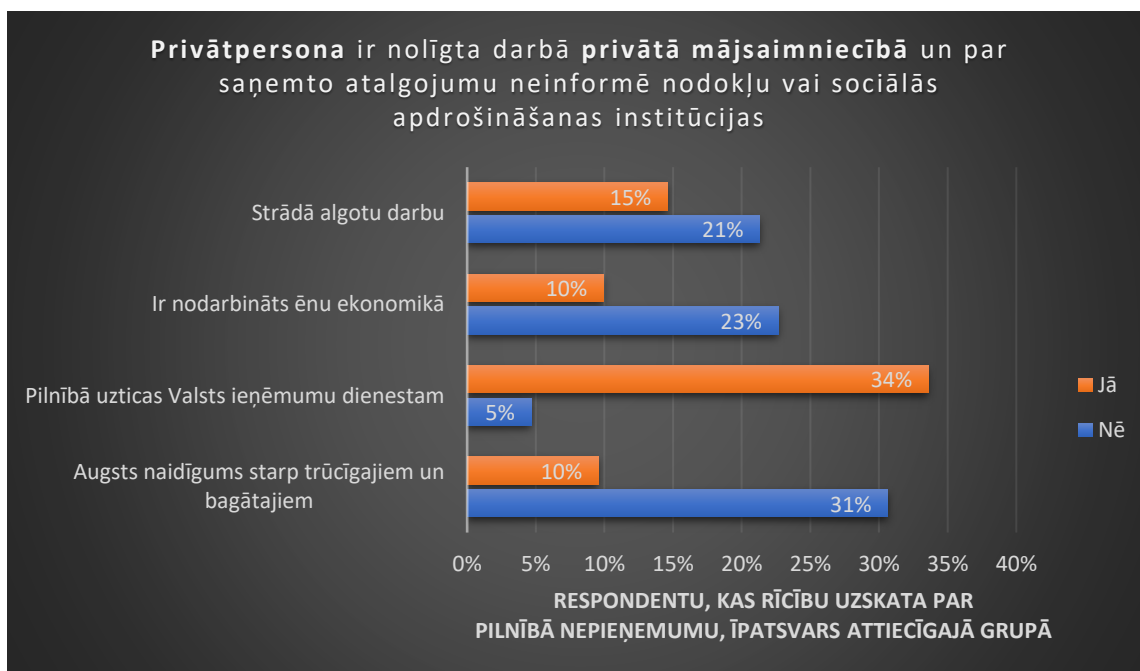
nepieņemama rīcība. Tā vietā potenciāli iedarbīgāka ir pievēršanas stratēģija, veicinot uzticēšanos Valsts ieņēmumu dienestam, kā arī mazinot nevienlīdzību sabiedrībā (Saulītis un Kravčenko, 2021).

- Privātpersonas nedeklarēta pakalpojuma sniegšana privātpersonai

Latvijas iedzīvotāji vistolerantāk izturas pret situāciju, kad privātpersona ir nolīgta darbā privātā mājāsaimniecībā un par saņemto atalgojumu neziņo atbildīgajām valsts iestādēm godprātīgai nodokļu nomaksai. Vien katram piektajam (19%) šāda situācija ir pilnībā nepieņemama, bet katram desmitajam (11%) tā ir pilnībā pieņemama.

Līdzīgi kā attiecībā uz iepriekš analizēto attieksmi pret pabalstu izkrāpšanu, arī šajā gadījumā, kad runa ir par privātpersonas sniegtu pakalpojumu privātpersonai, attieksmi maz ietekmē institucionālie faktori (sk. 32.attēlu). Šajā gadījumā neviens no institucionālajiem faktoriem (nedz iespējamībai tikt pieķertam, nedz uzskatam par nodokļu sistēmas sarežģītību, pat nedz saskarsmei ar Valsts ieņēmumu dienestu vai tam, cik efektīvi un kurš – valdība vai pašvaldība – apsaimnieko nodokļu naudu), nav saistības ar attieksmi pret šāda veida ēnu ekonomikas aktivitāti. Tāpat kā iepriekš, to ietekmē daži norēķinu faktori – nodarbinātība un iesaistīšanās ēnu ekonomikā, bet visbūtiskāk – vēsturiskie faktori: uzticēšanās Valsts ieņēmumu dienestam un cik lielā mērā indivīds uzskata, ka sabiedrībā pastāv naidīgums un konflikts starp trūcīgajiem un bagātajiem.

32.attēls. Nedeklarēta darījuma starp privātpersonām novērtējuma ietekmējošie faktori

Avots: Saulītis un Kravčenko (2021)

Attiecībā uz nodarbinātību, saredzama būtiska ēnu ekonomikas ietekme. No vienas puses, nodarbināto vidū attieksme pret nodokļu nemaksāšanu, kad privātpersona sniedz privātpersonai pakalpojumu, ir pielaidīgāka. Strādājošo vidū vien katrs sestais (15%) uzskata, ka tā ir pilnībā nepieņemama situācija; nestrādājošo vidū tā domā katrs piektais (21%). No otras puses, šī pielaidīgā attieksme raksturīga tieši ēnu ekonomikā nodarbināto vidū. Ja alga vai tās daļa netiek maksāta aploksnē, divreiz biežāk (23% gadījumos) respondents uzskatīs, ka privātpersonai sniegt pakalpojumu privātpersonai, par to neziņojot nodokļu iestādēm, ir pilnībā nepieņemama rīcība nekā gadījumā, ja daļa vai visi ienākumi tiek saņemti aploksnē. Tomēr augstākminētās atšķirības nav tik diametrālas kā vēsturiskie faktori, proti, uzticēšanās Valsts ieņēmumu dienestam un attiecības sabiedrībā starp trūcīgajiem un bagātajiem. Vien 5% no tiem, kuri pilnībā neuzticas Valsts ieņēmumu dienestam, uzskata šeit apskatīto gadījumu par pilnībā nepieņemamu. Starp tiem respondentiem, kuri pilnībā uzticas Valsts ieņēmumu dienestam, šāda situācija ir nepieņemama 34% aptaujāto. Līdzīgas atšķirības redzamas arī saistībā ar vērtējumu par naidīgumu sabiedrībā starp trūcīgajiem un bagātajiem (Saulītis un Kravčenko, 2021).

- Uzņēmuma nedeklarēta pakalpojuma sniegšana privātpersonai

Gadījumus, kad uzņēmumi sniedz nedeklarētus pakalpojumus privātpersonām, vairums iedzīvotāju to uzskata par pilnībā nepieņemamu rīcību. Šajā gadījumā to neietekmē neviens strukturālais faktors (nodokļu slogs vai iespējamībai tikt pieķertam). Joprojām svarīgs saglabājas nodarbinātības jeb norēķinu faktors. Taču visbūtiskāk to ietekmē viens vienīgs vēsturiskais faktors: uzticēšanās Valsts ieņēmumu dienestam. Jo augstāka uzticēšanās šai iestādei, jo augstāka varbūtība, ka uzņēmuma nedeklarētu pakalpojumu sniegšana privātpersonai uzskatīs par pilnībā nepieņemamu. Piemēram, ja indivīds pilnībā neuzticas Valsts ieņēmumu dienestam, tikai 8% gadījumu šādu rīcību uzskatīs par pilnībā nepieņemamu. Savukārt, ja indivīds pilnībā uzticas Valsts ieņēmumu dienestam, 70% gadījumu šādu izvairīšanos no nodokļu nomaksas uzskatīs par pilnībā nepieņemamu. Arī šajā gadījumā situācijas novērtējumu neietekmē dažādi sociāldemogrāfiskie rādītāji – ne dzimums, ne tautība, arī ne ienākumi. Līdzīgi kā iepriekš, Rīgā dzīvojošajiem kopumā ir pielaidīgāka attieksme pret šādām situācijām nekā ārpus Rīgas dzīvojošajiem (Saulītis un Kravčenko, 2021).

- Uzņēmuma nedeklarēta pakalpojuma sniegšana uzņēmumam

Arīdzan gadījumos, kad ēnu ekonomikas darījums notiek starp divām juridiskām personām, strukturālie faktori ir maznozīmīgi. Šajā gadījumā neviens no tiem būtiski neietekmē attieksmi pret šādu nedeklarētu darbību. Samazinās arī norēķinu faktoru ietekme: vien nodarbinātībai ēnu ekonomikā ir būtiska ietekme uz situācijas novērtējumu. Vēsturiskie faktori dominē: šajā gadījumā svarīgs ir ne vien uzticēšanās līmenis Valsts ieņēmumu dienestam, bet arī cik lielā mērā indivīds

saredz konfliktu un naidīgumu Latvijā starp vietējiem un ārvalstu uzņēmējiem. Starp respondentiem, kuri saredz augstu naidīgumu, vien katrs piektais (20%) uzskatīja divu uzņēmumu izvairīšanos no nodokļiem savstarpēju norēķinu gadījumā par pilnībā nepieņemamu. Starp tiem respondentiem, kuru ieskatā Latvijā nepastāv nekāds konflikts starp ārvalstu un vietējiem uzņēmējiem, šādu atbildi sniedza puse aptaujāto (49%).

Atšķirībā no iepriekšējām situācijām, šajā gadījumā, kad nedeklarēts darījums notiek starp diviem uzņēmumiem, nav būtiskas nozīmes, vai indivīda ieskatā Latvijā pastāv naidīgums starp trūcīgiem un bagātiem cilvēkiem. Vienlaicīgi, respondenti ar augstāko izglītību bija mazāk kritiski pret šāda veida ēnu ekonomikas darījumu nekā respondenti ar vidējo vai pamatizglītību (Saulītis un Kravčenko, 2021).

DII. Latvijā paveiktais nodokļu morāles jomā

10. tabulā apkopoti kopš 2016. gada galvenie realizētie pasākumi, kam ir potenciāla ietekme uz ēnu ekonomikas un, specifiski, aplokšņu algu mazināšanu attiecībā uz aspektu: nodokļu morāle uzlabošanai.

10.tabula. Kopš 2016. gada Latvijā realizētie pasākumi, kam ir potenciāla ietekme uz ēnu ekonomikas un, specifiski, aplokšņu algu mazināšanu attiecībā uz aspektu: nodokļu morāle uzlabošanai.

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie- šana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāt e	VII. Apraksts
4) Nodokļu morāle						
4.1. Nodokļu morāle: Vai nodokļu krāpšana var būt pamatota, ja rodas tāda iespēja. Darba devēju perspektīva						
4.1.1	Pasākumi, kas vērsti uz aplokšņu algu apkarošanu (skat. 2.nodaļu)					Negodīga konkurence no citu nozares dalībnieku puses.
4.1.2	Pasākumi, kas veicina darba tirgus attīstību (pār kvalifikācija, reemigrācija, izglītības	Būtisks	Turpi nās	Nav datu	Nav vērtēts.	Darbaspēka trūkums (spiesti pieņemt darbiniekus, kas

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie- šana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāt e	VII. Apraksts
	sitēmas reforma, reģionālā mobilitāte, viesstrādnieki)					pieprasa aplokšņu algas)
4.1.3	Nodokļu sloga mazināšana algām (skat.pasākumus 3.nodaļā)					Nodokļu slogs algām
4.1.4	Pasākumi, kas vienkāršo un atvieglo nodokļu administrēšanu (skat.pasākumus 3.nodaļā)					Sarežģīta nodokļu administrēšana.
4.2. Nodokļu morāle: Vai nodokļu krāpšana var būt pamatota, ja rodas tāda iespēja. Darba ņēmēju perspektīva.						
4.2.1	Pasākumi, kas saistīti ar iedzīvotāju attieksmi pret valsts iestādēm un to sniegtajiem pakalpojumiem, kā arī uzticību pensiju sistēmai (skat. 1.nodaļu)					
4.2.2	Pārskatīt kārtību kādā tiesu izpildītāju var vērsties pret fiziskajām personām un minimālās summas, pret kurām nevar vērst piedziņu.	Būtisks	Nav ieviests	N/A	N/A	Saskaņā ar darba devēju sniegto informāciju, daļa potenciālo darbinieku vēlas saņemt algu aploksnē, jo pretējā gadījumā to piedzen tiesu izpildītāji.
4.2.3	Nodokļu sloga mazināšana mazajām algām. Minimālās algas paaugstināšana.	Būtisks	Turpinās	Nav datu	Nav vērtēts.	Zems ienākumu līmenis un augsts nabadzības risks veicina pieprasījumu pēc aplokšņu algām.

Avots: Valsts iestāžu darba plāns ēnu ekonomikas ierobežošanai 2016. 2020.gadam (*Izpilde līdz 30.12.2020*); ziņojums "Par ēnu ekonomikas ierobežošanas pasākumu efektivitāti un ēnu ekonomikas ierobežošanas plānu" (sk. Stinka, Skromule, Zariņa un Sauka, 2021)

Proti, atbilstoši Stinkas, Skromules, Zariņas un Saukas (2021) secinājumam, no darba devēju perspektīvas ir svarīgi:

- Nodrošināt godīgu konkurenci, apkarojot nodokļu nemaksāšanu ar II. nodaļā minētajiem pasākumiem;
- Risināt darbaspēka trūkuma jautājumu, palielinot kvalificēta darbaspēka piedāvājumu tirgū (pārkvalifikācija, reģionālā mobilitāte, izglītības sistēmas reforma, reimigrācija, viesstrādnieki);
- Samazināt nodokļu slogu algām, īpaši mazajām algām (III.nodaļas pasākumi);
- Vienkāršot un atvieglot nodokļu nomaksas kārtību (III.nodaļas pasākumi).

Savukārt, lai palielinātu darba ņēmēju motivāciju maksāt nodokļus, ir jāpievērš uzmanība sekojošiem faktoriem:

- Iedzīvotāju apmierinātības līmenis ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem, kas tiek ietekmēts ar ziņojuma I nodaļā minētajiem pasākumiem;
- Būtu jāpārskata fizisko personu parādu piedziņas kārtība un minimālās summas, pret kurām nevar vērst piedziņu;
- Lai risinātu zemā ienākumu līmeņa un nabadzības riska problēmu jāturpina samazināt nodokļu slogs zemajām algām.

Papildus, tika identificēti pasākumi, kas vērsti uz izvairīšanās no nodokļu maksāšanas kā pašuzturoša parādības: to, ka izplatīta mazāku algu uzrādīšana kropļo konkurenci un uzņēmumi ir spiesti maksāt algas aploksnēs, lai būtu spējīgi konkurēt ar citiem uzņēmumiem sektorā. Arī šie pasākumi ir vērti uz nodokļu morāles uzlabošanu un iedzīvotāju, uz uzņēmumu iesaistes ēnu ekonomikā mazināšanu.

11.tabula. Kopš 2016. gada Latvijā realizētie pasākumi, kam ir potenciāla ietekme uz ēnu ekonomikas un, specifiski, aploksņu algu mazināšanu attiecībā uz aspektu: izvairīšanās no nodokļu maksāšanas kā pašuzturoša parādība; to, ka izplatīta mazāku algu uzrādīšana kropļo konkurenci un uzņēmumi ir spiesti maksāt algas aploksnēs, lai būtu spējīgi konkurēt ar citiem uzņēmumiem sektorā.

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie- šana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāt e	VII. Apraksts
4.1.Izvairīšanās no nodokļu maksāšanas (aploksņu algas) kā pašuzturoša parādība: izplatīta mazāku algu uzrādīšana kropļo konkurenci un uzņēmumi ir spiesti maksāt algas aploksnēs, lai būtu spējīgi konkurēt ar citiem uzņēmumiem sektorā						
4.1.1	Padziļinātas sadarbības programma.	Būtisks	Ieviests	Nav datu	Nav vērtēts	<p>Programmas mērķis ir veicināt uzņēmēju vēlmi maksāt nodokļus. Programma dod iespēju pielāgot pieeju ēnu ekonomikas mazināšanai dažādās nozarēs ņemot vērā attieksmi pret nodokļu nomaksu dažādās nozarēs. Šobrīd pieeja pie Padziļinātās sadarbības programmas priekšrocībām ir pieejama tikai noteiktam skaitam uzņēmēju.</p> <p>Padziļinātās sadarbības programma ir VID īstenota jauna sadarbības forma ar nodokļu maksātājiem, kur kritērijiem atbilstošie uzņēmumi tiek atlasīti iekļaušanai un grupēšanai trīs līmeņos – Bronza, Sudrabs, Zelts. Atkarībā no programmas līmeņa, VID tās dalībniekiem nodrošina dažādas priekšrocības.</p>
4.1.2	Ģenerālvienošānās būvniecības nozarē	Būtisks	Ieviests	Nav datu	Nav vērtēts	Ģenerālvienošānās paredz noteikt minimālo algas līmeni nozarē.

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie- šana	V. Izmaksas	VI. Efektivitāt e	VII. Apraksts
4.1.3	Nozaru organizāciju sadarbības līgumi ar VID	Būtisks	Turpi nās	Nav datu	Nav vērtēts	Nozaru asociācijas slēdz sadarbības līgumus ar mērķi veicināt godīgu nodokļu nomaksu un ēnu ekonomikas mazināšanu ar Valsts ieņēmumu dienestu. Sadarbības līgumu ietvaros notiek informācijas apmaiņa, priekšlikumu izstrāde un apmācības.

Avots: Valsts iestāžu darba plāns ēnu ekonomikas ierobežošanai 2016. 2020.gadam (*Izpilde līdz 30.12.2020*); ziņojums "Par ēnu ekonomikas ierobežošanas pasākumu efektivitāti un ēnu ekonomikas ierobežošanas plānu" (sk. Stinka, Skromule, Zariņa un Sauka, 2021)

Proti, atbilstoši Stinkas, Skromules, Zariņas un Saukas (2021) secinājumam, kā būtisku pasākumus šajā jomā var minēt tos, kuri vēsti uz godīgo nodokļu maksātāju veicināšanu un sadarbību nozares ietvaros, lai cīnītos pret nodokļu nemaksātājiem:

- Padziļinātās Sadarbības programma;
- Ģenerālvienošanās būvniecības nozarē;
- Nozaru sadarbības līgumi ar VID.

Stinka, Skromule, Zariņa un Sauka (2021) arī uzsver, ka negodīga konkurence viennozīmīgi ir faktors, kas ietekmē nodokļu maksāšanas disciplīnu. Kā pētījumā norādīja uzņēmēju pārstāvji, bieži vien situācija nozarē ir tāda, ka aplokšņu algu maksāšana ir uzņēmuma vienīgā iespēja izdzīvot. Šajā ziņā aktīvāk būtu jāizmanto sadarbības iespējas ar godīgajiem uzņēmējiem Stinka, Skromule, Zariņa un Sauka (2021).

DIII. Labā prakse: nodokļu morāle (RE:SHADE projekta 2. saturiskā pārskata 3. ziņojuma, 1 daļas (Williams, 2021) apkopojums)

- Nodokļu morāle: Vai nodokļu krāpšana var būt pamatota, ja rodas tāda iespēja. Darba ņēmēju perspektīva.

Aptuveni pēdējās desmitgades laikā ir saprasts, ka pat tad, ja ieguvumi no iesaistīšanās ēnu ekonomikā atsver to izmaksas, izvairīšanos no nodokļu nemaksāšanas daudziem nav racionāls saimniecisks lēmums (Alm et al., 2010; Kirchler, 2007; Murphy, 2008). Šajā kontekstā viens no izskaidrojumiem kāpēc uzņēmēji un indivīdi ievēro likumus, t.sk. nodokļu maksāšanas ziņā, saistīts ar šo cilvēku “vertikālās uzticēšanās” (valstij) līmeni un tiek skaidrots, izmantojot institucionālo teoriju (Baumol and Blinder, 2008; North, 1990).

Institūcijas kopumā nozīmē “spēles noteikumus”, kas nosaka cilvēku uzvedību. Tiek izšķirtas formālās un neformālās institūcijas. Formālās institūcijas ir juridiskie noteikumi un izpaužas likumos, kodeksos un noteikumos. Neformālās institūcijas ir nerakstīti “spēles noteikumi”, un tās izpaužas sabiedrībai kopīgajās normās, vērtībās un uzskatos par pieņemamo (Helmke and Levitsky, 2004). Ēnu ekonomikas darbības lielā mērā ietekmē gan formālās, gan arī neformālās institūcijas- izvairīšanās no nodokļiem nereti notiek ārpus formālajiem noteikumiem, taču atbilst neformālajiem noteikumiem par to, kas sabiedrībā ir pieņemami.

Izvairīšanās no nodokļiem nereti notiek gadījumos, kad iedzīvotāju, darba devēju un darba ņēmēju sociālās normas, vērtības un uzskati par to, kas ir pieņemami, neatbilst formālajiem noteikumiem (Godfrey, 2015; Webb et al., 2009). Šī nesakritības vai asimetrija tiek skaidrota kā tiešs viņu vertikālās uzticības trūkums (formālajām institūcijām), ko var izmērīt pēc viņu iekšējās motivācijas maksāt nodokļus vai tā, ko nereti dēvē par nodokļu morāli (Alm un Torgler, 2011; Torgler, 2011). Zemāka nodokļu morāle (t.i., mazāka vertikāla uzticēšanās valstij) rada lielāku varbūtību nedeklarētām darbībām (Williams and Horodnic, 2021). Tādējādi politikas mērķis ir vertikālas uzticēšanās valstij, proti, nodokļu morāles, uzlabošana, lai veicinātu brīvprātīgu formālo spēles noteikumu ievērošanu.

Galvenais veids, kā uzlabot darbinieku nodokļu morāli, ir izglītošanas un izpratnes veicināšanas kampaņas. Darbinieku kampaņa varētu būt īpaši vērsta uz darbinieku grupām, kuras, visticamāk, vairāk iesaistītās ēnu ekonomikas darbībās. Šāda kampaņa varētu būt galvenokārt vērsta uz pilnībā deklarētās nodarbinātības priekšrocībām un aploksņu algu saņemšanas izmaksām, ņemot vērā zaudētos nākotnes ieguvumus.

Izpratnes veicināšanas kampaņā Lietuvā ar nosaukumu “Ēnai šeit nav vietas” kopā sadarbojās NVO, uzņēmēji un valsts sektors. 2016., 2017. un 2018. gadā piedalījās vairāk nekā 80 pilsētas ar vairāk nekā 1000 dalībniekiem no dažādām organizācijām. Pastkartēs, kas tika izdalītas iedzīvotājiem Lietuvas pilsētu ielās un galvenajos laukumos, ikvienu iedzīvotāju informēja, kā viņi var palīdzēt novērst darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā. Šīs kampaņas mērķis bija pievērst sabiedrības uzmanību radītajām problēmām un izplatīt vēstījumu, ka “ikviens var izvēlēties pārredzamību” un var sekmēt savu un sabiedrības labklājību, atsakoties no aploksņu algām.

Plašāk skatoties, ir vajadzīgas arī iniciatīvas darbinieku izglītošanai par nodokļu nomaksas sniegtajām priekšrocībām attiecībā uz sabiedriskajām precēm un pakalpojumiem, ko viņi saņem apmaiņā pret samaksājamiem nodokļiem. Šādas politikas iniciatīvas var būt, sākot no nodokļu un darba tiesību jautājuma ieviešanas skolu pilsoniskās izglītības programmā, līdz vēstuļu nosūtīšanai darbiniekiem kā nodokļu maksātājiem par to, kā tiek tērēti viņu nodokļi, līdz uzrakstiem “Šis pakalpojums ir apmaksāts no jūsu nodokļiem” uz ugunsdzēsēju automašīnām, ceļiem un ātrās palīdzības automašīnām, kā arī slimnīcās, ārstu praksēs un skolās.

Bulgārijā izpratnes par “aploksņu algām” veicināšanas kampaņa (<http://www.zaplatavplik.bg/>) izstrādāja darbiniekiem tiešsaistes lietotnes rīku, ar ko aprēķināt aploksņu algu maksājumu pieņemšanas negatīvās izmaksas. Darbinieki var ievadīt savu aploksņu algu un redzēt, cik daudz viņi zaudē maternitātes, slimības, bezdarbnieka pabalstā un pensijas iemaksās. Tā arī parāda, cik daudz viņi kopumā zaudēs nākamo trīsdesmit gadu laikā.

- Nodokļu morāle: Vai nodokļu krāpšana var būt pamatota, ja rodas tāda iespēja. Darba devēju perspektīva.

Lai arī darbiniekiem paredzētas kampaņas ir noderīgas, lielākoties darba devēji ir tie, kuri rosina maksāt aploksņu algu (Williams, 2021). Tādēļ ir nepieciešama rīcība, lai mainītu darba devēju sociālās normas, vērtības un uzskatus par to, kas ir pieņemami, lai tie atbilstu oficiālajiem noteikumiem. Galvenais veids, kā uzlabot darba devēju nodokļu morāli, ir izglītošanas un izpratnes veicināšanas kampaņas par pilnībā deklarēta darba priekšrocībām. Šādai izpratnes veidošanas kampaņai vajadzētu būt vērstai uz mazajiem uzņēmumiem reģionos un/vai nozarēs, kur vairāk tiek ziņots par izvairīšanos no nodokļu maksāšanas, proti, lauksaimniecības, celtniecības, viesnīcu un restorānu, transporta pārvadājumu, remonta pakalpojumu un mazumtirdzniecības nozarēs.

Kampaņu organizēšanas iemesls ir tas, ka daudzi darba devēji (un darba ņēmēji) pilnībā nesaprot, kāpēc viņi maksā nodokļus un/vai kam valdības izmanto šos nodokļus, kā arī pilnībā neizprot darba likumu un sociālās apdrošināšanas noteikumu ievērošanas pamatojumu. Citiem vārdiem sakot, viņi neredz pilnībā saikni starp saņemtajiem sabiedriskajiem labumiem un pakalpojumiem (piemēram, slimnīcas, skolas, transporta infrastruktūra) un viņu nomaksājamiem nodokļiem.

Lai šādu saikni nodrošinātu, nepieciešamas divas plašas izglītības nodokļu jautājumos formas. No vienas puses, un, lai novērstu neapzinātu izvairīšanos, darba devēji ir jāizglīto un jāinformē par to, ko no viņiem prasa pašreizējā sistēma. Šim nolūkam ir jāsniedz viegli saprotama informācija par viņu pienākumiem attiecībā uz noteikumiem. Liela daļa pētījumu kritiski vērtē, piemēram,

nodokļu sistēmu sarežģītību un problēmas, kuras tas rada augsta noteikumu ievērošanas līmeņa panākšanai (piem., Natrah, 2013). Būtiska noteikumu neievērošanas daļa ir neapzināta, kas izriet no zināšanu trūkuma, pārpratumiem un neskaidras likumu interpretācijas (Hasseldine un Li, 1999). Rezultātā risinājums ir viegli saprotamas informācijas sniegšana. Vēl viens risinājums ir vienkāršot noteikumu ievērošanas nodrošināšanu vieglākai izpildei, kā jau tika apspriests III. sadaļā.

No otras puses, un plašāk runājot, darba devēji ir jāinformē par noteikumu ievērošanas priekšrocībām un vērtību, izglītojot viņus arī par to, kādiem nolūkiem tiek tērēti viņu nodokļi, lai attīstītu viņu iekšējo motivāciju ievērot noteikumus un veicinātu lielāku pašregulāciju. Ja iedzīvotāji ir informēti un apzinās pašreizējos un potenciālos sabiedriskos labumus un pakalpojumus, ko viņi saņem par savu naudu, kā arī par noteikumu ievērošanas priekšrocībām, viņi būs gatavi ievērot šos noteikumus (Bird et al., 2006; Saeed un Shah, 2011). Viens tiešs veids, kā to izdarīt, kā tas notika Lielbritānijā, ir sniegt informāciju nodokļu maksātājiem par to, kā tiek tērēti viņu nodokļi un cik daudz viņi piedalās katrā valdības darbībā.

Izmantojot informatīvas kampaņas, kas stāstīja darba devējiem par iesaistīšanās ēnu ekonomikā riskiem un izmaksām un pilnīgas deklarēšanas priekšrocībām, galvenais jautājums ir pārliecināt mērķauditoriju uzskatīt kampaņa attiecas uz viņiem. Tas ir tāpēc, ka šādi darba devēji (un darbinieki) bieži attaisno savu rīcību veidā, kas liek viņiem uzskatīt, ka šādas kampaņas attiecas uz citiem, nevis viņiem pašiem, un viņi neitralizē savu vainu, piemēram, uzskatot sevi par nenozīmīgiem spēlētājiem, kuriem ir maza ietekme, salīdzinot ar lielajiem spēlētājiem. Ja izpratnes veicināšanas kampaņa ir vērsta uz ēnu ekonomikas iesaistes riskiem un izmaksām, tai jānodrošina, ka vēstījums ir atbilstošs, piemēram, runājot par vidēju noteikumu neievērošanas līmeni, lai cilvēki neuzskatītu savu rīcību par “nenozīmīgu” salīdzinājumā ar citiem.

Thurman et al. (1984) uzsver dažādus attaisnojumus, ko darba devēji izmanto, lai neitralizētu savu vainu, kas tādējādi samazina kampaņu efektivitāti, kuras vērstas uz izmaksām un riskiem no iesaistes ēnu ekonomikā:

- Atbildības noliegums. Darba devēju interpretācija var būt tāda, ka ēnu ekonomikas negatīvā ietekme ir citu personu, kas ir lielāki spēlētāji, rīcības nevis viņu pašu rīcības rezultāts. Tas nozīmē, ka kampaņām vajadzētu runāt par vidējā darba devēja (mērķa sfērā) noteikumu neievērošanas līmeni un to, kā tas summējas, radot nozīmīgu apjomu;
- Kaitējuma noliegums. Darba devējs var noliegt, ka viņu iesaiste ēnu ekonomikā būtu negatīvi ietekmējusi citus, un attaisnot savu iesasti, apgalvojot, ka, ja viņi deklarētu algas pilnā apmērā, klientiem būtu jāmaksā augstāka cena vai arī viņi nebūtu varējuši atļauties saņemt sniegtos pakalpojumus. Tam var būt nepieciešami piemēri par ēnu ekonomikas ietekmi uz sabiedrību (piemēram, lielākas klases skolās, mazāk intensīvās terapijas gultu slimnīcās);

- Cietušo esamības noliegums. Piegādātāji var atzīt viņu ēnu ekonomikas iesaistes negatīvo ietekmi, taču uzskatīt, ka cietušie to ir pelnījuši. Šim nolūkam kampaņās vajadzētu atsoguļot cilvēcīgus atsevišķu cietušo stāstus un par sekām, kas viņiem iestājušās, pieņemot aplokšņu algas (piemēram, ierobežojot viņu iespējas saņemt hipotekāro aizdevumu un aizdevumu automašīnas iegādei);
- Nosodītāju nosodīšana. Darba devēji var uzstāt, ka likumi, likumdevēji un tiesībaizsardzības iestādes ir vainojami netaisnīgā sistēmā, un uzskatīt, ka kopienai, kurai viņi pieder, nevajadzētu pakļauties šiem formālajiem noteikumiem, kas savukārt padara darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā par sociāli leģitīmu darbību. Lai to risinātu, ir vajadzīgi, piemēram, stāsti par “progresu”, virzoties uz “taisnīgu” sistēmu, un būtiskiem ieguvumiem, darbojoties pilnīgi oficiāli;
- Apelēšana pie svarīgākām lojalitātēm Darba devējs, kurš nedeklarē darba samaksu pilnā apmērā, var pamatot savu rīcību ar kādu alternatīvu lojalitāšu kopumu vai sabiedrisko kārtību, uzskatot, ka tas attaisno viņa/viņas rīcību, piemēram, ka viņi to dara savas ģimenes, nevis sabiedrības labā. To var novērst, parādot, kā arī šīs “svarīgākās lojalitātes”, piemēram, viņu ģimeni, var negatīvi ietekmēt darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā;
- Indulgenes metafora Darba devējs var uzskatīt, ka viņa rīcība, kaut arī slikta, tomēr neatspoguļo viņu labo un godīgo personību, un uzskatīt šīs darbības par īslaicīgām atkāpēm no citādi labas uzvedības. Tam var būt vajadzīgi piemēri, kā persona ar labu un godīgu būtību, reaģētu, saskaroties ar iespēju nedeklarēt darba samaksu pilnā apmērā;
- Aizstāvība, aizbildinoties ar nepieciešamību. Darba devējs var pamatot savu rīcību kā personisku apstākļu iznākumu, piemēram, ka viņi nevar atļauties pilnībā deklarēt algas. Šādā gadījumā var būt jāsniedz, piemēram, informācija šādiem darba devējiem par visām organizācijām, resursiem un/vai procedūrām, kurām viņi var piekļūt, lai viņiem nevajadzētu nodarboties ar nedeklarētu darbu spiestā kārtā.

Izpratnes veicināšanas kampaņām darba devējiem, kuri nedeklarē darba samaksu pilnā apmērā, ir jānodrošina, lai iepriekš minētās iespējas nebūtu pieejamas dalībniekiem, ievērojot minēto kampaņas taktiku.

DIV. Rīcībpolitikas rekomendācijas: nodokļu morāle

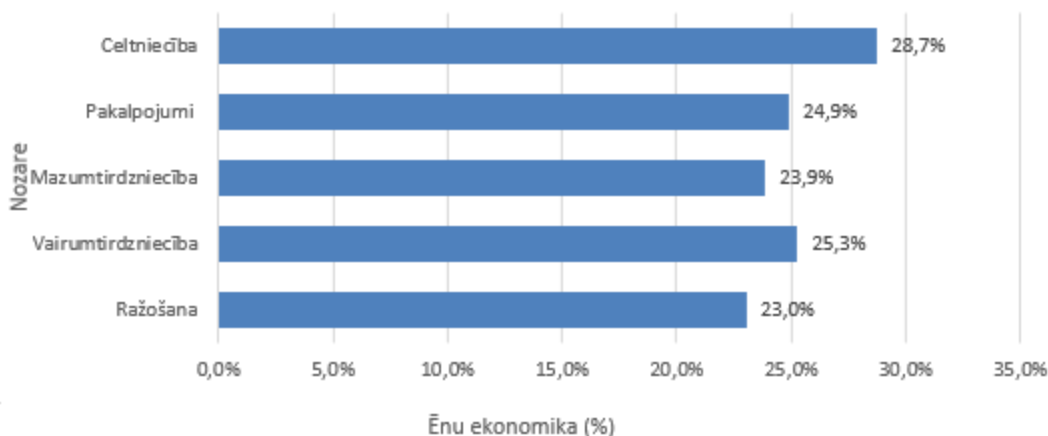
Sk. 1. pielikumu, sadaļu DIV Rīcībpolitikas rekomendācijas

V. Ar konkrētām industrijām un uzņēmumiem saistīti iemesli: aploksņu algu noteicošie faktori. Tostarp administratīvais slogs (vairākos līmeņos), specifiski mehānismi saistīti ar konkrētas industrijas īpatnībām.

El. Kāpēc šim ēnu ekonomikas faktoram/ dzinulim ir jāpievērš uzmanība: pamatojums, teorijas un empīrisko pētījumu rezultātu kopsavilkums

33. attēls parāda ēnu ekonomikas īpatsvaru 2020. gadā pa nozarēm, Latvijā (Putniņš un Sauka, 2021). Proti, augstākais ēnu ekonomikas īpatsvars vērojams būvniecībā, kam seko vairumtirdzniecība un pakalpojumi. Būvniecības nozares tendence izcelties kā jomai ar visaugstāko ēnu ekonomikas īpatsvaru iepriekšējos gados bijusi vēl izteiktāka. Piemēram, ja skatām iepriekšējo četru gadu (2017–2020) datus un aprēķinām vidējos rādītājus pa gadiem, būvniecības nozare izceļas ar 5,4 procentpunktiem virs tā ēnu ekonomikas līmeņa, kādu uzrāda nākamā ēnu ekonomikas ietekmētākā nozare.

33. attēls. Ēnu ekonomikas apjoms (% no IKP) nozarēs (2020, Latvija).

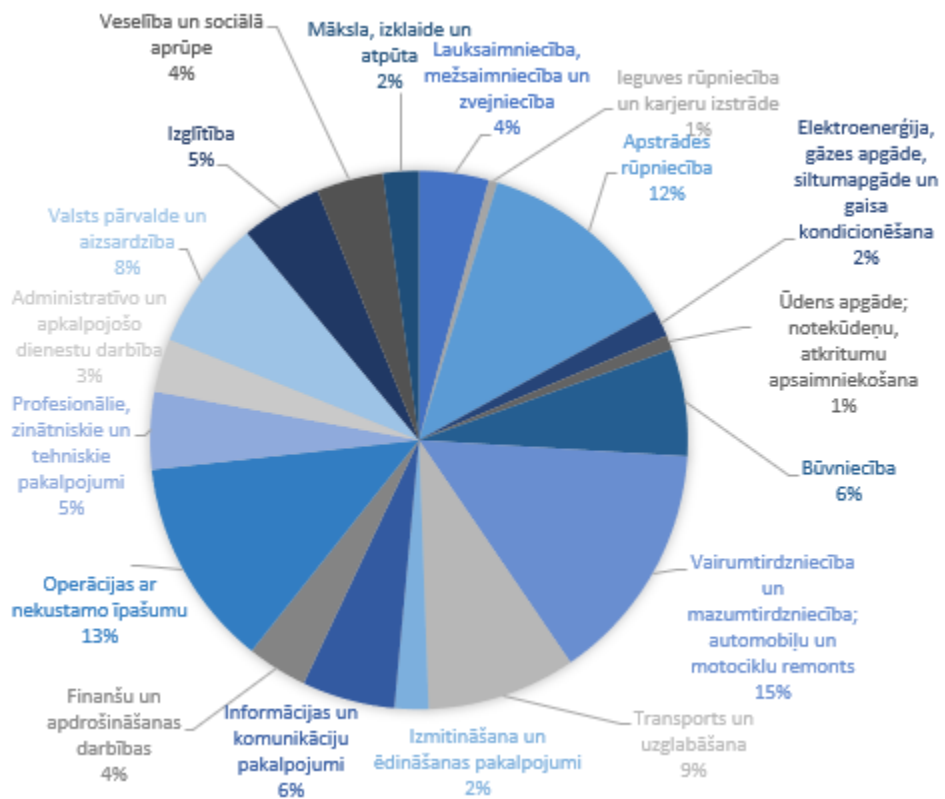

Avots: Putniņš un Sauka (2021)

Dažādo ekonomikas nozaru vidū būvniecības nozare izceļas kā joma, kur pastāv augstākais ēnu ekonomikas īpatsvars. To apliecina gan aptaujas datu, gan datu par nodokļu auditu analīze (Gavoille, Putniņš, Sauka, Zasova, 2021). Tomēr lai šīs ēnu ekonomikas aplēses salīdzinātu starp dažādām nozarēm, 34. attēlā parādīts Latvijas IKP sadalījums pa nozarēm. Proti, ēnu ekonomikas mazināšanas rīcībpolitiku izvēli ietekmē plašais ēnu ekonomikas stimulu un veicinošo faktoru spektrs, mudinot dažādus pasākumus orientēt uz problemātiskākajām jomām un faktoriem, kas visefektīvāk varētu samazināt ēnu ekonomikas līmeni. Lai to paveiktu, svarīgi ņemt vērā ne tikai uzņēmumu grupu procentuālo iesaisti ēnu ekonomikā, bet aplēst arī to kopējo piensumu IKP-sevišķi, ja politikas mērķis ir mazināt ēnu ekonomikas mērogu kopumā.

Tāpēc, piemēram, lai arī būvniecības nozarē, skatoties plašākā nozaru kontekstā, vērojams augstāks ēnu ekonomikas īpatsvars, kā redzams 33. attēlā, būvniecības nozare saražo tikai apmēram 6 % no Latvijas IKP (34. attēls). Tādējādi, lai arī pakalpojumu nozarē, rūpnieciskajā ražošanā, mazumtirdzniecībā un vairumtirdzniecībā ēnu ekonomika ir mazāka (ap 23 % – 26 %), visticamāk, ka tās veido vislielāko ēnu ekonomikas apjomu Latvijā. Citas nozares, kas atbilstoši revīziju datiem izceļas kā tādas, kurās veikto revīziju kopumā ir liels tādu revīziju īpatsvars, kurās ir konstatēti nenomaksāti nodokļi, ir viesmīlība un ēdināšana (2 % no IKP), administratīvo un apkalpojošo dienestu darbība (3 % no IKP), transports un uzglabāšana (9 % no IKP) un lauksaimniecība/mežsaimniecība/zivsaimniecība (4 % no IKP) (Gavoille, Putniņš, Sauka, Zasova, 2021).

34. attēls: Latvijas IKP sadalījums (2018. gads, dati no Eurostat nacionālo kontu galvenajiem rādītājiem pa nozarēm). Nozares sākot ar “Lauksaimniecība ...” un ejot pulksteņu virzienā līdz “Māksla ...” atbilst NACE R2 kategorijām A, B, C, ... līdz R.¹⁶

Avots: CSP (2021)

¹⁶ Plašāka informācija, dati, un nozaru definīcijas ir pieejamas:
https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nama_10_a64&lang=en
<https://ec.europa.eu/eurostat/web/nace-rev2>
<https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-manuals-and-guidelines/-/ks-ra-07-015>

Savukārt atbilstoši Williams (2021) apkopojumam, ir svarīgi atzīt, ka politikas instrumenti, kas tiek izmantoti cīņā ar ēnu ekonomikas mazināšanu kopumā, ne vienmēr ir tādi paši kā tie, kas paredzēti konkrētām nozarēm vai dažāda lieluma uzņēmumiem. Eiropas platforma cīņai pret nedeklarētu darbu definē “uz nozari attiecināmu pieeju” kā:

"pieeju, kurā tiešie un netiešie politikas pasākumi, kas tiek izmantoti nedeklarēta darba apkarošanai, ir īpaši izstrādāti un mērķēti uz vienu nozari, kuras nedeklarētā darba īpatnības atšķiras no citām nozarēm un kuru problēmas un riska faktori prasa īpašu pieeju."

Tāpēc, cīņā ar ēnu ekonomiku konkrētā nozarē vai noteikta lieluma uzņēmumos, atšķiras konkrētajiem pasākumiem piešķirtais svarīgums. Šie politikas instrumenti ir šādi:

- Tiešie politikas pasākumi: politikas pasākumi, kas palielina iestāžu pilnvaras, izmantojot vai nu atturēšanas pieeju un/vai stimulus.
 - o Atturēšanas pieeja: noteikumu ievērošanas panākšana, palielinot uztverto vai faktisko atklāšanas risku (piemēram, efektīvāk veicot kopīgas darba vietas pārbaudes) un/vai palielinot faktiskās vai uztvertās sankcijas.
 - o Stimuli: šie pasākumi atvieglo dalību deklarētajā nodarbinātībā un apbalvo par to. Izmantotie pasākumi ietver: stimulus pircējiem (piemēram, pakalpojumu vaučerus, mērķētus tiešos nodokļus, mērķētus netiešos nodokļus) un stimulus piegādātājiem (piemēram, plaši piemērotas amnestijas, brīvprātīgu informēšanu un uzņēmējdarbības konsultēšanas un atbalsta pakalpojumus).

- Netiešie politikas pasākumi: to mērķis ir salāgot iedzīvotāju un uzņēmumu attieksmi un uzvedību ar likumiem un noteikumiem. To var panākt, vai nu mainot viņu attieksmi un izturēšanos, vai arī izveidojot uzticību formālajām institūcijām.

12. tabulā sniegts pilns pieejamo politikas rīku saraksts, kas pieejams cīņai ar ēnu ekonomiku konkrētās nozarēs.

12. tabula. Pilns politikas pasākumu klāsts cīņai ar ēnu ekonomiku konkrētās nozarēs.

Efektīvāku sankciju ieviešana
Sodi un naudas sodi darba devējiem vai uzņēmumiem, lai atturētu no iesaistīšanās ēnu ekonomikā
Sodi, kas transformē ēnu ekonomikas darbības oficiāli deklarētā nodarbinātībā
Sodi iedzīvotājiem vai uzņēmumiem, kuri pērk preces vai pakalpojumus no ēnu ekonomikas
Darba devēju neatbilstības saraksti (“melnie saraksti”)
Izslēgt uzņēmumus, kuriem noteiktas sankcijas, no dalības konkursos par publiskā iepirkuma līgumiem
“Publiskas kaunināšanas” saraksti
Uzlabot atklāšanas risku, tostarp attīstot datu iegūšanu, saskaņošanu un kopīgošanu
Datu iegūšana un saskaņošana
Datu kopīgošana
Risku izvērtēšana (piemēram, kā identificēt riska uzņēmumus)
Darba vietu pārbaūžu efektivitātes uzlabošana
Darbinieku reģistrēšana pirms darba uzsākšanas vai arī pirmajā darba dienā/nedēļā
Darbību saskaņošana starp dažādiem departamentiem (piemēram, kopīgas darbības/darbvietu pārbaudes)
Datu iegūšanas koordinēšana un kopīgošana dažādos valdības departamentos
Sūdzību ziņošanas rīku izmantošana (piemēram, karstā tālruņa līnija)
Uzņēmumu sertificēšana, sertificējot sociālo iemaksu un nodokļu maksājumus
Obligāts ID darbietā
Piegādes ķēžu atbildība
Pilnveidot pilnībā deklarēta darba vienkāršību un priekšrocības
Stimuli piedāvājuma pusē
Vienkāršot noteikumu ievērošanu (piemēram, vienkāršākas reģistrācijas procedūras; vienkāršot veidlapas; samazināt dublēšanos)
Paziņojuma vēstules
Konsultatīvās pārbaudes
Atbilstīgie (“baltie”) saraksti
Plaši piemērotas amnestijas
Brīvprātīgas informēšanas/noregulēšanas shēmas
Konsultācijas par “darbības legalizēšanu” jaunuzņēmumiem
“Darbības legalizēšanas” atbalsta pakalpojumi esošiem uzņēmumiem
Tiešie nodokļu stimuli (piemēram, atbrīvojumi, atskaitījumi)
Mērķēti PVN samazinājumi
Bezmaksas lietvedības uzturēšanas programmatūra uzņēmējiem
Faktu lapas par lietvedības prasībām
Bezmaksas konsultācijas/apmācība attiecībā uz lietvedību
Pakāpeniskas darbības legalizēšanas programmas
Iniciatīvas, kas atvieglo pāreju no bezdarba uz pašnodarbinātību

Iniciatīvas, kas atvieglo pāreju no nodarbinātības uz pašnodarbinātību
Piekļuve bezmaksas mārketingam
Stimuli pieprasījuma pusē
Pakalpojumu vaučeri
Mērķēti tiešo nodokļu stimuli (piemēram, ienākumu nodokļa samazinājums/subsidēšana)
Mērķēti netiešo nodokļu stimuli (piemēram, PVN samazinājums)
Stimuli patērētājiem pieprasīt čekus (piemēram, čeku loterijas)
“Melnās kastes” kases aparāti
Izglītošanas un izpratnes veicināšanas kampaņu īstenošana
Informācijas un konsultāciju struktūras (piemēram, konsultāciju “zvanu centri” izpildes iestāžu ietvaros)
Kampaņas, ar ko informē darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā piegādātājus par nedeklarētā darba riskiem un izmaksām
Kampaņas, ar ko informē darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā piegādātājus par darbības legalizēšanas priekšrocībām (piemēram, viņu informēšana par to, kā tiek iztērēti nodokļi)
Kampaņas, ar ko informē darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā lietotājus par preču un pakalpojumu iegādes no ēnu ekonomikas radītajām problēmām
Kampaņas, ar ko informē darba samaksas nedeklarēšanas pilnā apmērā lietotājus par deklarētā darba priekšrocībām (piemēram, iedzīvotāju informēšana par sabiedriskajiem labumiem un pakalpojumiem, kurus saņem ar iekasētajiem nodokļiem)
Kampaņas savstarpējās horizontālās uzticības uzlabošanai (piemēram, konkurējošiem uzņēmumiem, citiem pilsoņiem)
Kampaņas vertikālās uzticības valdībai uzlabošanai
Formālo institūciju modernizācija
Sekmēt izpildiestāžu klientu sajūtu, ka pret viņiem izturas cieņpilni, objektīvi un atbildīgi (piemēram, klientam draudzīgāka iniciatīva)
Informācija par izpildiestādes darbu un panākumiem
Informācija nodokļu maksātājiem par to, kā tiek tērēti nodokļi
Darbības, lai risinātu nedeklarēta darba plašākos strukturālos ekonomiskos un sociālos faktoros

Avots: Williams (2021)

Labās prakses piemēri dažādām rīcībpolitikas iniciatīvām, kas fokusējas uz konkrētām nozarēm, sniegti EIII apakšnodaļā.

EII. Latvijā paveiktais: atsevišķu nozaru perspektīva

13. tabulā apkopoti kopš 2016. gada galvenie realizētie pasākumi, kam ir potenciāla ietekme uz ēnu ekonomikas un, specifiski, aplokšņu algu mazināšanu, un kas ir mērķēti uz konkrētām nozarēm.

**13.tabula. Kopš 2016. gada Latvijā realizētie pasākumi, kam ir potenciāla ietekme uz
ēnu ekonomikas un, specifiski, aplokšņu algu mazināšanu attiecībā uz aspektu:
atsevišķu nozaru perspektīva.**

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie -šana	V. Izm aksa s	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
5) Ar konkrētām industrijām un uzņēmumiem saistīti iemesli: aplokšņu algu noteicošie faktori. Tostarp administratīvais slogs (vairākos līmeņos), specifiski mehānismi saistīti ar konkrētas industrijas īpatnībām						
5.1. Būvniecība						
5.1.1	Ģenerālvienošanās par minimālo algu būvniecībā	Būtisks	03.11.2019	Nav datu	Nav mērīts	2019.gada 3.maijā, Latvijas Vēstnesī publicēta ģenerālvienošanās par minimālo algu būvniecībā Ģenerālvienošanās stājās spēkā 2019.gada 3.novembrī.

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie- šana	V. Izm aksa s	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
5.1.2	Elektroniskās darba laika uzskaites sistēmas ieviešana būvlaukumos	Būtisks	01.07. 2017.	Nav datu	<p>Būvniecības nozare 2018. gadā salīdzinot ar 2017. gadu nodokļu ieņēmums palielinājās par 52,4%</p> <p>EDLUS ieviešana un izmantošana ir pārbaudīta 97 tematiskajās pārbaudēs galvenajiem būvdarbu veicējiem un konstatēts, ka:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ 53 būvobjektos nebija reģistrēti 230 darba ņēmēji, t.sk. apakšuzņēmēju 216 darba ņēmēji un ģenerāluzņēmēja 14 darba ņēmēji; ▪ septiņos būvobjektos nebija ieviesta EDLUS. <p>Savukārt 50 tematiskajās pārbaudēs pārbaudīta apakšuzņēmēja darba ņēmēju darba laika reģistrēšana EDLUS un būvlaukum nostrādāto stundu atspoguļošana nodokļu maksātāja grāmatvedības reģistros un konstatēti šādi pārkāpumi:</p> <p>11 apakšuzņēmēju 46 darba ņēmējiem EDLUS reģistrētās darba stundas nav uzskaitītas</p>	

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie -šana	V. Izm aksa s	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
					<p>darba algas aprēķinā;</p> <p>četrus apakšuzņēmēju 24 darba ņēmējiem EDLUS reģistrētās darba stundas pārsniedz darba algas aprēķinam uzskaitītās darba stundas par 10–20 %;</p> <p>divus apakšuzņēmēju septiņiem darba ņēmējiem EDLUS reģistrētās darba stundas pārsniedz darba algas aprēķinam uzskaitītās darba stundas par 20 %. Veiktas 660 apsekošanas apakšuzņēmējiem, kuru darbinieki strādā būvobjektā.</p>	
5.2. Apsardzes pakalpojumi.						
5.2.1	Ierobežot negodīgu komersantu iesaistīšanos apsardzes pakalpojumu darījumu shēmās	Būtisks	23.11.2016	Nav datu	2018. gadā VID administrētie nodokļi apsardzes jomā pieauga par 7,4 milj. EUR, kas ir 13,2% pieaugums salīdzinot ar iepriekšējo gadu. VSAOI pieauga par 18,2% un IIN iemaksa par 7,4%.	Lai limitētu iespēju negodīgi iegūt brīvos naudas līdzekļus, kurus vēlāk izmantot "aploksņu algu" izmaksai, maksājot fiktīviem apsardzes komersantiem, kuriem nav neviena apsardzes jomas darbinieka par fiziskās un tehniskās inkasācijas pakalpojumiem, tiek noteikts minimālo darbieku skaits komercsabiedrībās, kas

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie- šana	V. Izm aksa s	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
						<p>nodarbojas ar fiziskās un tehniskās apsardzes un inksasācijas pakalpojumu sniegšanu.</p> <p>Vienlaikus, lai ierobežotu nelegālo nodarbinātību apsardzes jomā un iegūt detalizētu, vispusīgu un izsekojamu informāciju par personām, kuras faktiski veic apsardzi konkrētajā objektā un konkrētā laikā nepieciešams regulējums, kas nosaka, ka objektos jāatrodas sarakstam, kurā norādīta informācija par apsardzes pakalpojumu sniedzēju (uzņēmuma dati) un fiziskajām personām apsardzes uzņēmuma darbiniekiem, kuri veic faktiski apsardzi konkrētajā objektā, saraksti ir uzglabājami pie pakalpojuma saņēmēja.</p> <p>Lai novērstu nelegālo nodarbinātību un nodokļu krāpšanās risku, Iekšlietu ministrija sagatavoja likumprojektu "Grozījumi Apsardzes darbības likumā" projektā paredzētie grozījumi mazinās gadījumus, kad apsardzes darbības veikšanā tiek iesaistīti neatbilstošas kvalifikācijas darbinieki, ar kuriem tiek slēgti darba līgumi, kas tiek izmantoti, lai izvairītos no nodokļu nomaksas.</p> <p>Likumprojekts</p>

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie -šana	V. Izm aksa s	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
						"Grozījumi Apsardzes darbības likumā" (728/Lp12) tika pieņemts Saeimā 2016.gada 23.novembrī.
5.3. Taksometru pārvadājumi.						
5.3.1	Pilnveidot taksometru un citu pārvadātāju licencēšanas noteikumus.	Nav	06.03.2018	Nav datu	Nav mērīts	Šobrīd maksa par licences kartiņu ir minimāla, to izsniegšana nav saistīta ar reālo darbinieku skaitu uzņēmumā un darba algas apmēru (uzrādīti darbinieki tiek nodarbināti 2 – 4 h dienā). Licences un licences kartītes izsniegšanai jāparedz stingri noteikumi, kuri ir saistāmi ar pretendenta nodokļu nomaksu. Izsniedzot licences kartiņu uz automašīnu obligāti ir jāizvērtē vai licences saņēmējam ir atbilstošs materiāltehniskais nodrošinājums, darbinieku atalgojuma apmērs. Jānosaka, ka pārvadājumus ar vieglajiem taksometriem var veikt tikai ar īpašumā vai turējumā esošām automašīnām.

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie- šana	V. Izm aksa s	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
5.3.2	Precizēt taksometra definīciju, lai taksometru pārvadājumiem varētu izmantot taksometru pārvadājumiem reģistrētas vieglās automašīnas.	Būtisks	Izmaiņas ieviestas	Nav datu	2018.gadā VID administrētie nodokļu ieņēmumi taksometru pakalpojumu nozarē pieauga par 0,9 milj. EUR jeb 46,5% salīdzinājumā ar 2017.gada ieņēmumu apjomu. 2019. gadā par 3,03 procent punktiem mazinājies nedeklarēto darba algu ienākumu īpatsvars taksometru pakalpojumu nozarē.	26.10.2017. Precizēta taksometra definīcija, nodalot pakalpojuma veidus: 1) pasažieru komercpārvadājums ar taksometru 2) pasažieru komercpārvadājums ar vieglo automobili, kurš tiek piedāvāts izmantojot tikai elektronisko sakaru līdzekļus mobilajā lietotnē, un par kuru apmaksā tiek veikta tikai bezskaidrā naudā.
5.3.3	Pienākums reģistrēt taksometru pārvadājumu platformas	Būtisks	Ieviests	Nav datu	Nav vērtēts	01.09.2019. Autopārvadājumu likumā definēti tīmekļvietnes un mobilās lietotnes pakalpojuma sniedzēju pakalpojumi, noteikti pienākumi un tiesības, noteikta reģistrācija VSIA "Autotransporta direkcijā".
5.3.4	Informācijas apmaiņa ar VID tiešsaistes režīmā.	Būtisks	Nav	Nav datu	N/A	13.06.2019. Saeimā pieņemti grozījumi Autopārvadājumu likumā, tsk: Pārvadātājiem, kas veic pasažieru komercpārvadājumus ar taksometriem, būs jāsniedz informācija VID tiešsaistes režīmā. Tīmekļvietnes vai mobilās lietotnes pakalpojuma sniedzējam ir pienākums sniegt VID informāciju par Latvijas teritorijā piedāvātajiem,

I. N.p. k.	II. Pasākums	III. Būtis - kums	IV. Ievie- šana	V. Izm aksa s	VI. Efektivitāte	VII. Apraksts
						pārvadātāja atteiktajiem un sniegtajiem pasažieru komercpārvadājumiem, autovadītājiem un autotransporta līdzekļiem, kā arī uzglabāt šo informāciju vismaz piecus gadus.

Avots: Valsts iestāžu darba plāns ēnu ekonomikas ierobežošanai 2016. 2020.gadam (*Izpilde līdz 30.12.2020*); ziņojums "Par ēnu ekonomikas ierobežošanas pasākumu efektivitāti un ēnu ekonomikas ierobežošanas plānu" (sk. Stinka, Skromule, Zariņa un Sauka, 2021)

Atbilstoši Stinkas, Skromules, Zariņas un Saukas (2021) secinājumiem:

- Būvniecība

Būvniecībā tradicionāli ir bijis augsts aplokšņu algu līmenis, bet pēdējos gados realizētie pasākumi (nozares ģenerālvienošānās par minimālajām algām un darba laika uzskaites sistēmas ieviešana) ir nedaudz mazinājusi šo problēmu.

- Apsardzes pakalpojumi

Lai samazinātu iespēju negodīgi iegūt brīvos naudas līdzekļu, kurus vēlāk izmantot "aplokšņu algu" izmaksai, maksājot fiktīviem apsardzes komersnātiem, kuriem nav neviena apsardzes jomas darbinieka par fiziskās un tehniskās inksācijas pakalpojumiem, ir noteikts minimālo darbinieku skaits komercsabiedrībās, kas nodarbojas ar fiziskās un tehniskās apsardzes un inksācijas pakalpojumu sniegšanu.

- Taksometru pakalpojumi

Taksometru nozarē tradicionāli ir bijis augsts ēnu ekonomikas līmenis. Papildus izaicinājumus rada jaunu pakalpojumu sniegšanas veidu attīstība (pakalpojumu sniegšanai tiek izmantotas tiešsaistes platformas). Lai mazinātu ēnu ekonomikas apjomu šajā nozarē ir ieviesta minimālo

VSA iemaksu prasība un uzlabotas kontroles iespējas, paredzot jaunas prasības taksometru skaitītājiem un pienākumu platformām sniegt informāciju VID.

EIII. Labā prakse: atsevišķu nozaru perspektīva (RE:SHADE projekta 2. saturiskā pārskata 3. ziņojuma, 1 daļas (Williams, 2021) apkopojums)

Atbilstoši Williams (2021) apkopojumam, zemāk ir sniegti labās prakses piemēri cīņā pret ēnu ekonomiku atsevišķās nozarēs:

- Būvniecības nozare

Būvniecības nozare ir viena no tām, kurā ēnu ekonomikas apjoms ir salīdzinoši liels. Papildus tam, ka tiek mērķēti strādāts ar šo nozari, izmantojot izpildiestādēm pieejamos politikas instrumentus (piemēram, datu iegūšana, pārbaudes darba vietā), Latvija ir pieņēmusi vairākus uz šo nozari attiecināmus pasākumus.

Piemēram, kopš 2018. gada valsts uzņēmumi pieņem tipveida būvniecības līgumus. Šajā politikas iniciatīvā teikts, ka tipveida būvniecības līgumus izmantos divi valsts uzņēmumi - valsts akciju sabiedrība “Valsts Nekustamie Īpašumi” un AS «Augstsprieguma tīkls». Tipveida būvniecības līgums ir sagatavots, pamatojoties uz Starptautiskās inženieru-konsultantu federācijas (FIDIC - Fédération Internationale Des Ingénieurs-Conseils) izstrādātajiem Būvdarbu līguma noteikumiem. Tipveida līgumi tiek sekmīgi piemēroti būvniecības nozarē (un ne tikai) daudzās valstīs. “Tipveida pieejas” nodrošināšanai (t.i. skaidru noteikumu noteikšanai, atstājot mazāk interpretācijas iespēju) jābūt pozitīvai ietekmei uz nedeklarēšanas praksi, jo tā cita starpā samazina koruptīvas rīcības iespējas. Šāda principa piemērošana nestu ieguvumu visās nozarēs (kā tas tiek darīts dažādās valstīs), tomēr tā ieviešana lielos valsts uzņēmumos, kā šajā gadījumā, ir pozitīvs pirmais solis pareizajā virzienā.

Savukārt ar 2016. gada grozījumiem likumā “Par nodokļiem un nodevām” un ar 2019. gada grozījumiem Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksā būvniecības nozarē tika ieviestas “elektroniskās darba laika uzskaites sistēmas” prasības, lai nodrošinātu labāku kontroli pār faktisko stundu skaitu, kuras nozarē nodarbinātie nostrādā būvlaukumos. Šī pasākuma mērķis ir izveidot kopēju datu bāzi un datu pārsūtīšanu, lai nodrošinātu informācijas plūsmu elektroniskai darba laika uzskaites sistēmai.

Politikas rīki, kas tiek izmantoti, lai apkarotu ēnu ekonomikas apjomu būvniecības nozarē, kopumā ir tādi paši kā vispārīgi izmantotie. Tomēr, ņemot vērā unikālo situāciju būvniecības nozarē ar apjomīgu apakšuzņēmuma līgumu slēgšanu un grūtībām noteikt, kam ir jāstrādā būvlaukumā, daži

pasākumi ir svarīgāki. Lai uzlabotu to personu atklāšanas varbūtību, kas iesaistītas darba samaksas nedeklarēšanā pilnā apmērā būvlaukumos, deviņas valstis būvniecības nozarē ir ieviesušas sociālās personas apliecības. 17. tekstlodziņā izklāstīts Beļģijas piemērs.

17. tekstlodziņš: Sociālās personas apliecības, Beļģija

Sociālo personu apliecību pamatnosacījums ir tas, ka tās apstiprina, vai cilvēkiem ir paredzēts atrasties būvlaukumā. Tādā veidā tās palīdz labāk atklāt darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā. Daudzi dažādi uzņēmumi nosūta darbiniekus uz būvlaukumu, un viņi ne vienmēr pazīst viens otru, tāpēc personas apliecības palīdz šo problēmu pārvarēt. Tās var izmantot arī citiem mērķiem (piemēram, apmācībai, drošības sertifikātiem, vadītāju apliecību pārbaudei, piekļuvei, klātesamības reģistrēšanai).

Beļģijā personas apliecības tika ieviestas pakāpeniski pēc sociālo partneru iniciatīvas, sākot ar testa fāzi astoņos būvlaukumos 2013. gadā. Šobrīd tās tiek plaši izmantotas (lielos) būvlaukumos, taču tās nav obligātas. Ir paredzēts tās noteikt par obligātām visiem celtniecības nozarē strādājošajiem.

Beļģijas personas apliecības ļauj darbiniekus identificēt gan vizuāli (izmantojot fotoattēlu), gan digitāli (izmantojot elektronisko mikroshēmu un RFID antenu). Tām ir augsta drošības pakāpe pret viltošanu.

Personas apliecību ražošanas process ir pilnībā automatizēts. Dati tiek vākti no sociālās apdrošināšanas tīkla, un apliecības tiek izgatavotas vienā centrālajā punktā (*Constructiv*).

Citas valstis ir pievērsušās būvniecības nozarei, sūtot paziņojumus par iespējamu neatbilstību noteikumiem. 18. tekstlodziņā ir parādīts Igaunijā izmantotā stingrā un neformālā paziņojuma vēstules atšķirīgais saturs.

18. tekstlodziņš: Paziņojuma vēstules būvniecības nozarē, Igaunija (Vainre et al. 2020)

Igaunijā aplokšņu algas saņem 13% no visiem darbiniekiem un 30% no visiem darbiniekiem aplokšņu algu izmaksu uzskata par pieņemamu. Nodokļu zaudējumi no aplokšņu algām ir 149 EUR miljoni gadā, tādēļ Igaunijas Nodokļu un muitas pārvaldes (*ETCB*) stratēģiskais mērķis ir līdz 2021. gadam samazināt aplokšņu algu īpatsvaru zem 4%.

ETCB izmantoja “mudinājuma” teoriju, lai celtu darba devēju algas nodokļu noteikumu ievērošanu. Būvniecības nozarē darba devējiem tika pievērsta uzmanība, ja deklarētās algas bija zemākas par 70% no nozarē vidējās. Sadarbībā ar Politikas pētījumu centru “Praxis” antropologi intervēja darba devējus, lai izprastu viņu aplokšņu algu maksāšanas iemeslus. Laikā no 2018. gada janvāra līdz septembrim iepriekš minētajiem būvniecības uzņēmumiem tika nosūtītas šajos secinājumos balstītas paziņojuma vēstules.

Paziņojuma vēstules trīs mēnešu (jūnija-augusta) novērojumu periodā būtiski palielināja deklarētos algas nodokļus par 5.1%-6.1%, salīdzinot ar kontroles grupu, kas nesaņēma vēstuli.

Rezultāti apstiprina arī šī projekta ietvaros konstatēto (skat. Saulītis 2021), ka pievērsšanas stratēģijai (uz sadarbību vērstajai) ir tikpat liels potenciāls uzlabot nodokļu iekasēšanu kā novēršanas stratēģijai (sodu un auditu draudi).

Igaunijas būvniecības nozarē izmantotās neformālās un stingrās paziņojuma vēstules saturs [tulkojums no igauņu valodas]

Ļ.cien., [vārds, uzvārds]!

Mūsu mērķis ir nodrošināt, lai Jums un citiem Igaunijas būvniecības nozares uzņēmējiem tirgū būtu vienlīdzīgi konkurences apstākļi. Tādēļ mēs turpmāk pievērsīsim papildu uzmanību nedeklarētiem algu nodokļiem.

Mēs izmantojam jaunus stimulus cīņā ar izvairīšanos no algas nodokļu nomaksas. Turklāt no 10. jūlija mēs sāksim padziļinātu nejauši izvēlētu uzņēmumu auditu. Šie auditi tiks veikti uzņēmumiem, kuru darbinieki pelna mazāk nekā 70% no nozarē vidējā. Mūsu atlasē var tikt iekļauts [saņēmēja uzņēmuma nosaukums]. Tādā gadījumā mēs analizēsi Jūsu nodokļu informāciju un kopā ar Jums konstatēsim, vai šī gada algas ir deklarētas un algas nodokļi ir nomaksāti pilnā apmērā.

E-pasta versija A (neformālāka): Ja ne, tad mēs kopā ar Jums apspriedīsim, vai Jūsu problēmas ir pārejoša vai pastāvīgāka rakstura, un kā mēs varam Jums turpmāk palīdzēt, lai [uzņēmuma nosaukums] nomaksā visus maksājamos nodokļus.

E-pasta versija B (stingrāka): Ja ne, tad Jums: 1) būs jāsamaksā visi nesamaksātie nodokļi; 2) jāmaksā procenti par katru nesamaksāto nodokli; 3) jāsamaksā soda nauda par nodokļiem, ko esat parādā; 4) jāņem vērā, ka Jums var būt ierobežojumi piedalīties valsts pasūtītajos projektos. Mēs priecājamies, ka pēdējā gada laikā izvairīšanās no algas nodokļu nomaksas Igaunijā ir kļuvusi arvien retāka - 92% no visiem Igaunijas strādājošajiem nopelna algas, par kurām algas nodokļi samaksāti pilnībā.

Katru gadu Igaunija zaudē 100 miljonus EUR nenomaksātos algas nodokļos. Šī summa pielīdzināma neatliekamās medicīniskās palīdzības un ugunsdzēsības dienestu gada budžetiem kopā.

Mēs lūdzam Jūs pārskatīt [uzņēmuma nosaukums] nākamās algas deklarācijas, lai pārliecinātos, ka no jūnija nodokļi tiek nomaksāti pilnā apmērā. Šādi Jūs sekmēsiet godīgu konkurenci, kā arī palīdzēsiet uzturēt kritiski svarīgos pakalpojumus Igaunijā.

Mēs pateicamies, ja esat nomaksājis Jūsu algas nodokļus pilnā apmērā.

Nodokļu un muitas pārvalde

Būvniecības nozarē pastāv arī galvenie izaicinājumi, kas saistīti ar atklāšanas varbūtības palielināšanu, tostarp apakšuzņēmēju identificēšanu piegādes ķēdēs, un to, vai šajās piegādes ķēdēs nepastāv darba samaksas nedeklarēšana pilnā apmērā. 19. tekstlodziņā parādīta solidāras vai individuālas atbildības izmantošana būvniecības piegādes ķēdēs.

19. tekstlodziņš: Beļģijas atbildības sistēma apakšuzņēmēju ķēdē attiecībā uz sociālās apdrošināšanas parādiem un neizmaksātām algām

Beļģijā ir vairāki instrumenti un lietotnes cīņai ar nedeklarētu darbu apakšuzņēmēju ķēdēs. Būvniecības nozarē¹⁷ izmanto šādus instrumentus.

Būvdarbu deklarācija ir elektroniska visu būvlaukumu, darbuzņēmēju un apakšuzņēmēju deklarācija (mazie darbi, kuru kopējā vērtība ir zem 30 000 EUR, ir atbrīvoti no deklarēšanas pienākuma). Deklarējamā informācija ir šāda:

Būvlaukuma darbības sākuma/beigu termiņš,

Katra darbuzņēmēja un apakšuzņēmēja darbību sākuma/beigu termiņš,

Katra darbuzņēmēja un apakšuzņēmēja identifikācija,

Darbu apraksts.

*Checkin@Work*¹⁸ palīdz apkarot krāpniecību, parādot, kurš atrodas būvlaukumā, kad, kā uzdevumā strādā un kādā statusā (darbinieks vai pašnodarbinātais). Tas ļauj veikt mērķētas pārbaudes. Par visiem darbiem būvlaukumos, kuru kopējā vērtība ir 500 000 EUR vai vairāk, reģistrē šādus datus:

Fiziskas personas identifikācija,

Būvlaukuma adrese,

Statuss, kādā persona veic savas darbības (darbinieks, pašnodarbinātais, projekta vadītājs, darba devējs, koordinators....),

Darba devēja vai personas, pēc kuras pasūtījuma tiek veikts darbs, identificēšana,

Darba deklarācijas identifikācijas numurs,

Reģistrācijas laiks.

Ir pieliktas pūles, lai *Checkin@Work* būtu iespējami pieejama. Datus var ievadīt dažādos veidos, tostarp izmantojot klēpj datoru vai viedtālruni. Runājot par sankcijām/saistībām, ja nedeklarēšana nav klasificējama kā administratīva kļūda, tiek piemērots sods 5% apmērā no darba kopējās vērtības (šie 5% attiecas tikai uz “vienu ķēdes līmeni”, proti, atbildība tiek aprēķināta tikai saskaņā ar līguma starp darbuzņēmēju un apakšuzņēmēju vērtību (vai starp apakšuzņēmēju un 1. līmeņa apakšuzņēmēju), nevis visu būvlaukuma vērtību. Apakšuzņēmēju ar sociālās apdrošināšanas parādiem statuss tiek pārbaudīts pirms katra rēķina apmaksas sociālās apdrošināšanas portāla vietnē (www.socialsecurity.be). Ja viņiem ir sociālās apdrošināšanas parādi, no katra maksājuma tiek atskaitīti 35% un tie tiek pārskaitīti Valsts sociālās apdrošināšanas birojam (NSSO). Beļģijas pieejas priekšrocības ietver, piemēram, iespēju veikt mērķētas pārbaudes, datu bāzu izmantošanu datu iegūšanas projektos, krāpniecisku vai finansiāli dzīvotspējīgu uzņēmumu izslēgšanu no tirgus un darba ņēmēju tiesību aizsardzību. Tomēr pastāv arī daži draudi: piemēram, pastāv risks legalizēt

¹⁷ Minētos instrumentus izmanto arī apsardzes un gaļas pārstrādes nozarēs.

¹⁸ Animācijas filma par *Checkin@Work* ir pieejama vietnē: <https://www.youtube.com/watch?v=tDITwS4wDQQ>

krāpnieciskas struktūras - ir viegli “atņēmsēt rūtiņas”, izdarīt atskaitījumus un pēc tam vienkārši vienu krāpniecisku apakšuzņēmēju aizstāt ar citu.

Beļģijas piemērs parāda, kā varas iestādes ir mēģinājušas padarīt savus rīkus un lietotnes darba devējiem pieejamus un lietotājiem draudzīgus.

Dažas valstis, tostarp Beļģija, Spānija un Norvēģija, tagad arī ierobežo apakšuzņēmēju skaitu būvniecības pakalpojumu sniedzēju ķēdē. Citās valstīs, tostarp Bulgārijā, galvenajam darbuzņēmējam ir pienākums glabāt visu uzskaiti gan par saviem darbiniekiem, gan arī par apakšuzņēmējiem. Visā būvniecības nozarē valda vienprātība, ka apakšuzņēmēju skaita ierobežošana līdz 2–3 bija galvenais faktors, lai novērstu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā būvniecības nozares piegādes ķēdēs.

- **Mazumtirdzniecība**

Lai gan daudzus politikas instrumentus, kas apspriesti citur šajā ziņojumā, var izmantot, lai risinātu ēnu ekonomikas apjoma problēmu arī mazumtirdzniecības nozarē, šeit ir uzsvērti divi konkrēti pasākumi.

Sertificētu kases aparātu izmantošana

Lai iesaistītos ēnu ekonomikā, uzņēmumiem bieži vien jābūt pieejamai skaidrai naudai, t.sk. lai izmaksātu naudu aplokšņu algās. Sertificēti kases aparāti ne tikai samazina apgrozījuma nedeklarēšanas apjomus, bet arī samazina skaidras naudas apjomu, kas uzņēmumiem pieejams aplokšņu algu izmaksai.

Sertificēti kases aparāti tiek izmantoti daudzās ES dalībvalstīs. Piemēram, kopš 2010. gada Zviedrijā uzņēmumiem, kas pārdod preces un pakalpojumus pret samaksu skaidrā naudā, jābūt sertificētam kases aparātam. Sertificēts kases aparāts sastāv no divām daļām: kases ar ražotāja deklarāciju un īpašas vadības ierīces, melnās kastes, kas savienota ar kases aparātu. Melnā kaste nolasa kases aparāta veiktās reģistrācijas. Tikai Zviedrijas Nodokļu aģentūrai ir piekļuve melnās kastes datiem. Zviedrijā maksu pa kases aparātiem, kopā apmēram 15 000 SEK (1785 EUR), sedz uzņēmumi. Neatbilstīgiem uzņēmumiem Zviedrijas Nodokļu aģentūra piemēro sodu 10 000 SEK (1190 EUR). Ja uzņēmums gada laikā atkārtoti pārkāpj likumus, tiek iekasēta maksa 20 000 SEK (23 800 EUR) apmērā. Skaidras naudas maksājumos ietilpst arī maksājums ar debetkarti (bankas karti), un tirgotājam ir obligāti jāizsniedz klientam čeks. Nodokļu aģentūra veic nepieteiktas “slepenas” vizītes, lai noskaidrotu, vai visi darījumi tiek veikti, izmantojot kases reģistru, un vai

tiek izsniegti čeki. Ja netiek izsniegti čeki vai reģistrēti darījumi, tirgotājam var piemērot naudas sodu un pilnīgu auditu.

2010. gadā Polijā Finanšu ministrija ieviesa līdzīgu shēmu, nosakot elektroniskos fiskālos kases aparātus par obligātiem dažādām profesijām, tostarp ārstiem, juristiem, nodokļu konsultantiem, ārstiem, kuri vada privātprakses, apbedīšanas birojiem un tulkotājiem. Pirms tam viņiem tika atļauts neregistrēt katru pārdošanas gadījumu un tā vietā atļauts maksāt ienākuma nodokli vienreizēja maksājuma veidā. Lēmums reģistrēt un ziņot par katru veikto pārdošanu, izmantojot sertificētu kases aparātu, izbeidza domstarpības par nevienlīdzīgo attieksmi pret šīm grupām. Neskatoties uz to, šīs grupas turpina izvairīties no pārdošanas reģistrēšanas. Piemēram, ārstiem kases aparāti ir jāizmanto tikai oficiālajā darba laikā, kaut arī pacientu vizītes arī var notikt pēc darba laika, viņi var neregistrēt mājas vizītes kasēs, apgalvot, ka kases aparāts nestrādā vai vienoties par cenu ar pacientu, piedāvājot zemāku maksu bez “papīriem” (Williams and Renooy, 2013). Šis pasākums ir pārnesams gan uz nozarēm, gan uz valstīm, par ko liecina fakts, ka taksometros var būt nepieciešams taksometra skaitītājs, lai reģistrētu braukšanas maksu un izdrukātu čekus.

Daudzās valstīs, lai veicinātu darījumu veikšanu, izmantojot sertificētu kases aparātu, ir ieviestas iniciatīvas, lai mudinātu klientus pieprasīt čekus. Čeku loterijas ideja ir samazināt nedeklarētus darījumus, ierobežojot neregistrētu apmaiņu izsniedzot vairāk čeku darījumos starp uzņēmumiem un patērētājiem. Patērētājiem ir stimulēti lūgt čeku, jo tas darbojas kā bezmaksas biļete dalībai loterijās, īpašniekam, kurš to pieprasījis, sniedzot iespēju laimēt loterijas balvu. Tādējādi ilgtermiņā šī pasākuma mērķis ir mudināt patērētājus pieradināt pieprasīt fiskālos čekus. Pieņēmums ir tāds, ka pēc kāda laika iedzīvotājiem izstrādāsies šis ieradums (piemēram, padarot čeku pieprasīšanu par sociāli pieņemamu un vēlamu vai palielinot izpratni par nedeklarētu darījumu apkarošanas priekšrocībām), un tāpēc viņi turpinās pieprasīt fiskālos čekus arī bez papildu naudas stimuliem.

Rumānijā 2015. gada sākumā Valsts Fiskālās administrācijas aģentūra (ANAF) atvēra bezmaksas tālruņa numuru, pa kuru klienti var ziņot par gadījumiem, kad nav saņēmuši čeku par pirkumu. Skatīt 20. tekstlodziņu.

20. tekstlodziņš: Čeku loterija, Rumānija

Mērķis: mudināt pircējus pieprasīt čekus, lai (“melnās kastes”) kases aparāti reģistrētu visus darījumus.

Apraksts: Rumānijā 2015. gada sākumā Valsts Fiskālās administrācijas aģentūra (ANAF) atvēra bezmaksas tālruņa numuru, pa kuru klienti var ziņot par gadījumiem, kad nav saņēmuši čeku par pirkumu. Čeku loterijas pasākums papildina šo pasākumu, mudinot patērētājus pieprasīt čekus.

Izvērtējums: ANAF paziņojumā presei (2015. gada septembris) atklāj deklarētā PVN pieaugumu par 5,85% 2015. gada kumulatīvajos septiņos mēnešos, salīdzinot ar to pašu periodu 2014. gadā pirms loterijas uzsākšanas. Turklāt: “Sākot ar čeku loteriju, kases aparātu papīra ruļļu patēriņš ir pieaudzis par 80%. Tātad tiek izdrukāts gandrīz divas reizes vairāk čeku” (*MasterCard* Rumānijas direktora *Cosmin Vladimirescu* paziņojums presei, citēts *Mediafax*, 2015. gada oktobris).

Turklāt Horvātijā paralēli sertificētu kases aparātu ieviešanai Horvātijas Nodokļu administrācija sadarbībā ar Horvātijas Loto uzsāka valsts mēroga konkursu (skatīt 21. tekstlodziņu).

21. tekstlodziņš: “Vai varu, lūdzu, saņemt čeku?”, Horvātija

Mērķis: mudināt pircējus pieprasīt čekus, lai fiskālās kases aparāti reģistrētu visus darījumus.

Praksts: Horvātijas Nodokļu administrācija (Finanšu ministrija) izsludināja balvu konkursu "Vai es varu, lūdzu, saņemt čeku?" (no 2015. gada 1. augusta līdz 2. oktobrim). Konkursa mērķis bija mudināt ārvalstu klientus lūgt izsniegt čekus. Konkrēti, tas piedāvāja ārzemniekiem iespēju laimēt apmaksātu vasaras atvaļinājumu divām personām 2016. gadā. Lai to izdarītu, viņiem nodokļu administrācijā bija jāiesniedz 20 čeki par Horvātijā veiktiem pirkumiem.

Šī loterijai līdzīgā iniciatīva ir uzvedības modeļos balstīta, ar domu, ka indivīdi pārvērtēs mazo iespējamību papildīšanās. Turklāt, informējot par balvu konkursu, Horvātijas Nodokļu administrācija paļāvās uz uzvedības ietekmēšanas veidiem, piemēram, informācijas pasniegšanu ("Katrs čeks, kuru jūs paņemat, ir garantija organizētākam sabiedrībai un drošākai nākotnei") un sociālajām normām (proti, "piezvaniet mums uz mūsu bezmaksas tālruna numuru un ziņojiet par fiskālo subjektu, kurš neievēro noteikumus, pretstatā lielākajai daļai pārējo").

Avots: “Vai varu, lūdzu, saņemt čeku?”, Horvātijas Nodokļu administrācija. [Tiešsaiste].

Pieejams vietnē: [Http://www.poreznauprava.hr/en/Documents/LetakEng20150804.pdf](http://www.poreznauprava.hr/en/Documents/LetakEng20150804.pdf).

[Aplūkots: 2018. gada 15. decembrī].

Čeku loterijas likums Latvijā stājās spēkā no 2019. gada 1.jūlija. Būtu lietderīgi izvērtēt čeku loterijas ieviešanas ietekmi uz ēnu ekonomikas mazināšanos.

Visbeidzot, datu iegūšanu var veikt, lai mazumtirdzniecības vietās identificētu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, kā aprakstīts BIII. sadaļā, izmantojot iepriekš ieteiktos “sarkanos karodziņus”, lai identificētu riska uzņēmumus mazumtirdzniecībā. Izmantojot dinamisko salīdzinošo novērtējumu, lai identificētu “netipiskos”, pēc tam var veikt pārbaudes darba vietā un/vai sūtīt paziņojumu vēstules.

- **Vairumtirdzniecība**

Lai gan daudzus politikas instrumentus, kas apspriesti citur šajā ziņojumā, var izmantot, lai risinātu ēnu ekonomikas mazināšanas jautājumus arī vairumtirdzniecības nozarē, šeit ir uzsvērts viens konkrēts pasākums.

Datu iegūšana ir svarīga, lai identificētu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā vairumtirdzniecības nozarē. Kā aprakstīts ziņojuma BIII sadaļā, dažādi rādītāji, kurus varētu izmantot riska uzņēmumu vairumtirdzniecībā, kuri, iespējams, ir iesaistīti darba samaksas nedeklarēšanā pilnā apmērā, identificēšanai ir šādi:

- Vidējā alga uzņēmumā salīdzinājumā ar vidējo algu vairumtirdzniecības nozarē kopumā;
- Noteiktas nodarbošanās/profesijas vidējā alga vairumtirdzniecības uzņēmumā neatbilst vidējai algai tajā pašā nodarbošanās/profesijā vairumtirdzniecības nozarē kopumā;
- Liela daļa uzņēmuma darbinieku strādā nepilnu slodzi, salīdzinot ar citiem vairumtirdzniecības uzņēmumiem;
- Darbinieku skaits/kopējā izmaksātā alga neatbilst apgrozījumam, salīdzinot ar citiem vairumtirdzniecības uzņēmumiem;
- Ir saņemtas sūdzības par nodokļu, sociālās apdrošināšanas un darba likuma pārkāpumiem uzņēmumā;
- Uzņēmumam ir bijuši iepriekšēji ar nodokļiem, sociālo apdrošināšanu un darba likumu saistīti pārkāpumi;
- Uzņēmumi, kuros lielāka daļa strādājošo saņem minimālo algu, salīdzinot ar citiem vairumtirdzniecības uzņēmumiem.

Pēc tam ir jāizmanto dinamisko salīdzinošo novērtējumu, lai identificētu anomālijas/netipiskus rādītājus (t.i., “riskā” vairumtirdzniecības uzņēmumus). Šāda potenciālo netipisko/anomālo vairumtirdzniecības uzņēmumu, kuri, iespējams, nedeklarē darba samaksu pilnā apmērā, identificēšana var tikt izmantota, lai veiktu pārbaudes darba vietā, auditus vai nosūtītu paziņojumu vēstules.

- **Ražošana**

Datu iegūšanu var veikt, lai identificētu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā vairumtirdzniecības nozarē. Kā aprakstīts BIII sadaļā, dažādi rādītāji, kurus varētu izmantot riska uzņēmumu vairumtirdzniecībā, kuri, iespējams, ir iesaistīti ēnu ekonomikā, identificēšanai ir šādi:

- Vidējā alga ražošanas uzņēmumā salīdzinājumā ar vidējo algu ražošanas apakšnozarē kopumā;
- Noteiktas nodarbošanās/profesijas vidējā alga ražošanas uzņēmumā neatbilst vidējai algai tajā pašā nodarbošanās/profesijā ražošanas apakšnozarē kopumā;
- Liela daļa uzņēmuma darbinieku strādā nepilnu slodzi, salīdzinot ar citiem uzņēmumiem viņu ražošanas apakšnozarē;
- Darbinieku skaits/kopējā izmaksātā alga neatbilst apgrozījumam, salīdzinot ar citiem ražošanas uzņēmumiem šajā apakšnozarē;
- Ir saņemtas sūdzības par nodokļu, sociālās apdrošināšanas un darba likuma pārkāpumiem uzņēmumā;
- Uzņēmumam ir bijuši iepriekšēji ar nodokļiem, sociālo apdrošināšanu un darba likumu saistīti pārkāpumi;
- Uzņēmumi, kuros lielāka daļa strādājošo saņem minimālo algu, salīdzinot ar citiem uzņēmumiem viņu apakšnozarē kopumā.

Pēc tam ir jāizmanto dinamisko salīdzinošo novērtējumu, lai identificētu anomālijas/netipiskus rādītājus (t.i., “riskā” ražošanas uzņēmumus). Šāda potenciālo netipisko/anomālo ražošanas uzņēmumu, kuri, iespējams, nedeklarē darba samaksu pilnā apmērā, identificēšana var tikt izmantota, lai veiktu pārbaudes darba vietā, auditus vai nosūtītu paziņojumu vēstules.

- Pakalpojumi

Šeit vērtējums attiecināts tikai uz vairākām pakalpojumu nozarēm, kurās pastāv ēnu ekonomika un kur var ieviest tieši uz pakalpojumu nozari attiecināmas iniciatīvas:

Viesmīlības nozare

Ļoti vienkārša iniciatīva ir tāda, ka Rumānijas restorānos pastāv likumā noteikts pienākums ēdienkartēs iekļaut paziņojumu, ka restorānam ir obligāti jāizsniedz kases čeks par maltītes cenu. Ja tas netiek uzrādīts, pircējam ir tiesības nemaksāt par maltīti. Šo iniciatīvu Latvija var viegli pārņemt.

Čeku loterijas ideja ir samazināt aplokšņu algu izmaksu, ierobežojot neregistrētu apmaiņu izsniedzot vairāk čeku darījumos starp uzņēmumiem un patērētājiem. Tas ierobežo uzņēmumiem pieejamo skaidru naudu, ko izmantot aplokšņu algu izmaksai. Patērētājiem ir stimulēti lūgt čeku, jo tas darbojas kā bezmaksas biļete dalībai loterijās, īpašniekam, kurš to pieprasījis, sniedzot iespēju laimēt loterijas balvu. Tādējādi ilgtermiņā šī pasākuma mērķis ir mudināt patērētājus pieradināt pieprasīt fiskālos čekus. Pieņēmums ir tāds, ka pēc kāda laika iedzīvotājiem izstrādāsies šis ieradums (piemēram, padarot čeku pieprasīšanu par sociāli pieņemamu un vēlamu vai palielinot

izpratni par nedeklarētu darījumu apkarošanas priekšrocībām), un tāpēc viņi turpinās pieprasīt fiskālos čekus arī bez papildu naudas stimuliem. Piemērs atrodams Slovēnijā (skatīt 22. tekstlodziņu).

22. tekstlodziņš: Patērētāju iedrošināšana pārbaudīt, vai rēķini ir deklarēti, Slovēnija

Mērķis: mudināt patērētājus pārbaudīt, vai rēķini ir deklarēti nodokļu iestādēs.

Apraksts: Slovēnijā ir izstrādāts tradicionāls preventīvais pasākums pircējus mudināšanai iegādāties reģistrētos darījumos. Līdzīgi kā citās valstīs, ir ieviesti sertificēti kases aparāti, kas automātiski ziņo nodokļu administrācijai par darījumiem. 2018. gadā fiskālos kases aparātus izmantoja 54 213 nodokļu maksātāji, izrakstot 1 019 669 639 rēķinus (2,8 miljoni dienā).

Slovēnijas inovācija ir tāda, ka pircēji var elektroniski pārbaudīt, vai rēķins ir verificēts, lietotnē “Pārbaudi rēķinu” noskenējot rēķinā esošo kodu. Pircēju stimulēšanai tie, kuri to izdara, automātiski tiek iesaistīti čeku loterijā ar balvu fondu līdz 25 000 EUR.

Izvērtējums: Rezultātā atklāto likumpārkāpumu skaits ir pieaudzis no 1978 gadījumiem 2016. gadā līdz 3135 gadījumiem 2018. gadā, kā rezultātā sodi apmērs 2016. gadā bija 2,9 miljoni EUR, savukārt 2018. gadā - 5,9 miljoni EUR.

Viens no galvenajiem veidiem, kā uzlabot inspekciju efektivitāti viesmīlības nozarē, ir uzlabot izpildiestāžu spēju identificēt “riska uzņēmumus” šajā nozarē, izmantojot uzlabotu datu iegūšanu un risku novērtēšanu. Viena vienkārša iniciatīva varētu būt izmantot pagaidu rādītāju, piemēram, minimālo darbinieku skaitu, kas nepieciešamas dažādu veidu viesmīlības uzņēmējdarbības veikšanai (piemēram, restorānam). Datu iegūšanā, lai identificētu riska uzņēmumus, varētu arī mēģināt identificēt viesmīlības uzņēmumus, kam ir “netipiski” citi rādītāji, tostarp:

- Izdevumi pārsniedz vidējo līmeni;
- Augstāka kredītkaršu un skaidras naudas maksājumu savstarpējā attiecība salīdzinājumā ar citiem līdzīgiem uzņēmumiem;
- Algu līmenis ir zem vidējā, vai
- Relatīvi zems pilnas slodzes reģistrēto darbinieku skaits, salīdzinot ar uzņēmuma apgrozījumu.

Dažās inspekcijās (piemēram, Beļģijā, Lielbritānijā) šī netipisko rādītāju pieeja ir vēl vairāk paplašināta. Dinamisko salīdzinošo novērtējumu izmanto, lai identificētu riska uzņēmumus. Tas ļauj datiem dinamiski konstatēt, kas ir norma, un šo mainīgo normu izmantot, lai identificētu netipiskas vērtības.

Kā piemēru var minēt viesnīcu nozari Apvienotajā Karalistē, kur apgrozījuma un kredītkaršu darījumu koeficienti tiek izmantoti, lai identificētu netipiskas viesnīcas, kurās apgrozījuma attiecība pret kredītkaršu darījumiem atšķiras no normas. Šis dinamiskais viesnīcu nozares

salīdzinošais novērtējums notiek atsevišķas pilsētas līmenī vai konkrēta veida izmitināšanas pakalpojumu sniedzējiem (piemēram, mazām viesnīcām), jo kredītkaršu un apgrozījuma attiecība ir augstāka lielpilsētās un lielākās viesnīcās, salīdzinot ar mazākām viesnīcām un mazpilsētām. Pārāk liels kredītkaršu maksājumu īpatsvars kopējā deklarētajā apgrozījumā, salīdzinot ar konkrētajam apgabalam noteikto sliekšni, rada trauksmes signālu/sarkanu karodziņu. Šai datu iegūšanas iniciatīvai jābūt no bankām pieejamiem trešo personu datiem par kredītkaršu darījumiem, kurus var salīdzināt ar deklarēto apgrozījumu nodokļu deklarācijās, lai identificētu viesnīcas, kurās ir novirze no normas. To varētu līdzīgi izmantot arī restorānu nozarē, lai identificētu “netipiskus” restorānus, kā arī daudzās citās tūrisma nozarēs (piemēram, gidi, tūroperatori), kuru apgrozījuma attiecība pret kredītkaršu kopējiem darījumiem atšķiras no normas.

2017. gadā Latvijā tika ieviesta politika Valsts Ieņēmumu dienesta darbības efektivitātes uzlabošanai, piešķirot VID tiesības piekļūt finanšu iestāžu (piemēram, banku) rīcībā esošajai informācijai, lai nodrošinātu informācijas apmaiņu par finanšu kontiem. Pirms tam VID bija ļoti ierobežota piekļuve šādai informācijai. Saistīta politika - 2017. gadā, lai uzlabotu fizisko personu nodokļu uzraudzību, kredītiestādēm un maksājumu pakalpojumu sniedzējiem tika ieviests pienākums iesniegt Valsts Ieņēmumu dienestam informāciju (reizi gadā) par tiem klientiem, kuru kopējais noguldījumu kontu un maksājumu kontu debeta vai kredīta apgrozījums vienā kredītiestādē vai maksājumu pakalpojumu sniedzējā ir 15 000 EUR vai vairāk. Tas liek domāt, ka VID jau varētu būt piešķirtas pilnvaras piekļūt viesnīcu un restorānu bankas kontiem, lai apkopotu datus par kredītkaršu darījumiem, ko var salīdzināt ar nodokļu deklarāciju apgrozījumu pret apgrozījuma un kredītkaršu darījumu attiecību katram viesmīlības uzņēmumam un noteikt, vai tie ir “netipiski”.

Paziņojuma vēstules ir izpildes aģentūru pasta vai e-pasta paziņojumi uzņēmumiem vai darbiniekiem, sniedzot informāciju par tiem saistošajiem juridiskajiem pienākumiem un pastāvošajām kontroles sistēmām. Lai gan tās plaši izmanto nodokļu noteikumu ievērošanas nodrošināšanā (Hasseldine et al., 2007), arī darba inspekcijas nesēn sākušas izmantot paziņojuma vēstules (sk. Williams, 2019).

Lai uzsvērtu to izmantošanu cīņā ar nedeklarētu nodarbinātību viesmīlības nozarē, 23. tekstlodziņā ir uzsvērts, ka Igaunijā tiek izmantotas paziņojuma vēstules un pēcpārbaudes tieši viesnīcu un ēdināšanas nozarē.

23. tekstlodziņš: Paziņojuma vēstules un pēcpārbaudes inspekcijas viesnīcu un ēdināšanas nozarēs, Igaunija

Mērķis: Izmantot paziņojuma vēstules un pēcpārbaudes inspekcijas, lai sekmētu deklarēšanu pilnā apmērā viesnīcu un ēdināšanas nozarēs.

Apraksts: Igaunijas Nodokļu un muitas pārvalde (*ETCB*) 2011. gada 24. novembrī sāka izsūtīt paziņojuma vēstules 1 300 uzņēmumiem, lūdzot pārskatīt grāmatvedības un ar nodokļiem saistīto informāciju un sniegt nodokļu administrācijai atsauksmes par viņu uzņēmējdarbības rezultātiem. Papildus tam tika nosūtītas 1000 vēstules cilvēkiem, kuru vidējās algas uzņēmumā bija ievērojami zemākas, salīdzinot ar reģionā un tautsaimniecības nozarē vidējo. Saskaņā ar *ETCB* datiem šie 1 300 uzņēmumi bija parādā aptuveni 30,2 miljoni EUR nodokļu ieņēmumos. Šo paziņojuma vēstuļu rezultātā tika veikta papildu kontrole 500 uzņēmumos, kuri nemainīja savas deklarācijas.

ETCB apmeklēja uzņēmumus to atrašanās vietās, lai pārbaudītu uzņēmējdarbību un faktiski strādājošo skaitu. 2012. gada martā un aprīlī nodokļu amatpersonas apmeklēja 150 izmitināšanas un ēdināšanas uzņēmumus, lai noskaidrotu iemeslus, kādēļ deklarētās algas bija ievērojami zemākas par vidējām algām reģionā. Galvenie kontroles pasākumi ietvēra intervijas ar valdes locekļiem un darbiniekiem, dokumentācijas pārbaudi, uzņēmējdarbības novērošanu un kontroli reāllaikā. 20 izmitināšanas un ēdināšanas uzņēmumos, kas pēc pārbaudēm nemainīja savu nodokļu režīmu, *ETCB* 2012. gada maijā un jūnijā veica papildu kontroli.

Izvērtējums: Uzņēmumi, kuri 2011. gada novembrī saņēma paziņojuma vēstules, tika lūgti pārskatīt decembra deklarācijas. Līdz 2012. gada janvārim gandrīz 800 no 1 300 uzņēmumiem bija reaģējuši uz paziņojuma vēstulēm un attiecīgi mainījuši savas deklarācijas.

Kontroles apmeklējumu rezultātā 22 ēdināšanas un 25 izmitināšanas uzņēmumi uzlaboja savu nodokļu praksi. Pirms kontrolēm vidējā deklarētā alga ēdināšanas uzņēmumos bija 277 EUR un 308 EUR ēdināšanas un izmitināšanas uzņēmumos. Pēc kontroles apmeklējumiem vidējā deklarētā alga pieauga līdz 325 EUR (par 17,3%) ēdināšanas un 348 EUR (par 13%) izmitināšanas uzņēmumos. 13 ēdināšanas uzņēmumos pieauga darbinieku skaits (kopumā par 35 darbiniekiem), kā arī sešos izmitināšanas uzņēmumos (kopumā par astoņiem darbiniekiem). Tomēr 69 uzņēmumi neveica būtiskas izmaiņas savā nodokļu praksē vai arī savlaicīgi neiesniedza nodokļu deklarācijas.

Avots: <https://www.eurofound.europa.eu/data/tackling-undeclared-work-in-europe/database/targeted-control-of-enterprises-for-undeclared-work-estonia>

Cits piemērs no Igaunijas - datu iegūšana 2012. gadā uzrādīja 150 uzņēmumus viesnīcu un ēdināšanas nozarē, kur deklarētās darbinieku algas bija ievērojami zemākas par vidējām algām reģionā. Pēc pārbaudēm vidējā deklarētā alga pieauga par 17,3 procentiem ēdināšanas nozarē un par 13 procentiem viesnīcu nozarē (Igaunijas Darba devēju konfederācija, 2012).

Vēl viens viesmīlības nozarei specifisks jautājums ir par darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā, kas rodas no saņemto **dzeramnaudu nedeklarēšanas**. Patiešām, pastāv uzskats, ka, ja dzeramnaudas vidēji sastāda 10%, tad viesmīļiem par dzeramnaudu vajadzētu deklarēt tikai papildu 10% no saviem ienākumiem. Tomēr papildus 10% rēķina summas, ko saņem no klientiem, ievērojami pārsniedz papildu 10% pie algas, kas nozīmē, ka nopelnītās dzeramnaudas netiks deklarētas būtiskā apmērā, ja tikai 10% no algām tiks uzrādīti kā saņemto dzeramnaudu vērtība. Kanādā šis jautājums ir ticis risināts. 24. tekstlodziņā aprakstīta paziņojuma vēstuļu izmantošana Kanādā, lai mudinātu pilnībā deklarēt viesmīlības nozarē strādājošo saņemtās dzeramnaudas.

24. tekstlodziņš: Paziņojuma vēstuļu izmantošana, lai mudinātu pilnībā deklarēt viesmīlības nozarē strādājošo saņemtās dzeramnaudas, Kanāda

Mērķis: Izmantot paziņojuma vēstules, lai mudinātu viesmīlības nozarē strādājošos pilnībā deklarēt dzeramnaudas

Apraksts: Dzeramnaudu pārsvarā maksājot skaidrā naudā, šo ienākumu līmeni bija grūti konstatēt. Tomēr plaši ieviešot debeta un kredītkaršu maksājumus, tagad var redzēt precīzu dzeramnaudas apmēru, izmantojot tirdzniecības vietu aparātu ierakstus.

Kanādas Ieņēmumu aģentūras (CRA) auditā attiecībā uz 145 viesmīļu nopelnītajiem ienākumiem Sentkatarīnā (Ontārio) tika konstatēti 1,7 miljoni CAD nedeklarētu dzeramnaudu. Vidēji tas nozīmē nedeklarētu ienākumu 12 000 CAD apmērā vienai auditētai personai, un auditā tika atklāts, ka viesmīļi uzrādīja ienākumus tikai no nulles līdz 10%, savukārt faktiskie ienākumi no dzeramnaudām bija no 100 līdz 200% no algas ieņēmumiem. Tas ir, viesmīļi nopelna dzeramnaudās līdz pat divkārtšai algai. Šie pieņēmumi lika CRA lēst, ka viesmīļu nedeklarētie ienākumi no dzeramnaudām sastādīja no 2,7 līdz 6 miljardiem CAD.

Viens rezultāts bija tāds, ka 2018. gada janvārī CRA nosūtīja 200 *Murphy Hospitality Group* darbiniekiem Prinča Edvarda salā paziņojuma vēstules, kurās informēja par iespējamo 2014. un 2015. gadā nopelnīto dzeramnaudu nedeklarēšanu pilnā apmērā. Vēstulē tika atzīmēts, ka CRA apsver iespēju piemērot sodus līdz 50% no nodokļu parāda.

Paziņojuma vēstuļu nolūks bija risināt gadu desmitiem vecu nerakstītu likumu viesmīlības nozarē, ka apkalpošajam personālam nodokļu deklarācijās kā dzeramnauda jādeklarē aptuveni 10% no oficiālajiem ienākumiem. *Murphy Hospitality Group* saviem darbiniekiem bija ieteikusi ievērot šo nerakstīto likumu. Paziņojuma vēstuļu nolūks izglītēt apkalpojošo personālu par nodokļu sistēmu, viņu pienākumiem un sodiem par ienākumu nedeklarēšanu pilnā apmērā.

Izvērtējums: Nav pieejams izvērtējums attiecībā apkalpojošā personāla dzeramnaudu deklarēšanas pieaugumu pēc paziņojuma vēstulēm. Tomēr ir sākušās debates par to, cik precīzi debeta un kredītkaršu darījumi tirdzniecības vietās (POS) tiek izmantoti, lai aprēķinātu individuālos ienākumus no dzeramnaudām.

No vienas puses, apkalpojošais personāls apgalvoja, ka ienākumi no dzeramnaudu ir mazāki nekā to uzrāda POS darījumu izmantošana, jo netiek ņemta vērā “pārdale” (t.i., maiņas laikā nopelnīto dzeramnaudu pārdale ar virtuves un citiem darbiniekiem).

No otras puses, CRA uzskata, ka ienākumi no dzeramnaudām un nedeklarēšanas apmērs varētu būt lielāki, nekā liecina POS darījumi. Tam ir divi iemesli. Pirmkārt, šī audita metode neietver skaidrā naudā saņemtās dzeramnaudas. Otrkārt, dažreiz tiek izmantota speciāla programmatūra, lai dzēstu darījumus (tostarp dzeramnaudas skaidrā naudā) no POS sistēmām. Šo programmatūru nereti var palaist no USB zibatmiņas, kas piekļūst POS sistēmas ierakstiem un ļauj īpašniekam grozīt ierakstus tā, lai izskatītos, ka darījumu ir bijis mazāk nekā patiesībā. Neatkarīgi no POS izmantošanas precizitātes, lai aprēķinātu individuālo dzeramnaudu ienākumus, šo paziņojuma vēstuli nolūks izglītēt viesmīlības personālu par visu ienākumu no dzeramnaudām deklarēšanu (nevis izmantot gadu desmitiem veco nerakstīto likumu deklarēt 10% apmērā no ienākumiem). Šīs paziņojuma vēstules tika plaši atspoguļotas plašsaziņas līdzekļos, tādējādi izglītojot vēl vairāk viesmīlības darbinieku par viņu nodokļu saistībām.

Avoti:

<https://www.feigenbaumlaw.com/personal-tax-planning/canada-revenue-agency-focusing-undeclared-tips-hospitality-industry/>

<https://www.theglobeandmail.com/report-on-business/economy/economy-lab/tipping-point-ottawa-loses-billions-in-undeclared-income/article4418504/>

<https://www.theglobeandmail.com/report-on-business/small-business/talent/cra-cracks-down-on-undeclared-tips-for-restaurant-and-bar-staff/article38025478/>

Izmantojot paziņojuma vēstules viesmīlības nozarē, lai tās būtu iedarbīgas:

- vēstulei ir jāļauj tās saņēmējam vienkārši nodrošināt noteikumu ievērošanu, piemēram, sniedzot hipersaiti vai norādot, kāds ir nākamais veicamais solis;
- vēstulē jāuzsver galvenie vēstījumi, proti, svarīga informācija vai darbības, kuras jāveic;
- jāizmanto personalizētas vēstules un valoda, lai cilvēki saprastu, kāpēc ziņojums vai process viņiem ir aktuāls;
- vēstulēs jāsniedz informācija par citu dalībnieku pozitīvo rīcību (piem., “9 no 10 uzņēmumiem laikus maksā nodokļus”), un vēstulē sniegtas atsauces uz situāciju viņu konkrētajā apvidū ceļ efektivitāti;
- vēstulēs jāuzsver noteikumu ievērošanas riski un ietekme (piemēram, plašāka ietekme uz sabiedriskajiem pakalpojumiem un personiskā ietekme uz saņēmējiem, piemēram, palielināts pārbaužu risks un sekas pieķerot).

Vēl viena iniciatīva ir apbalvot viesmīlības uzņēmumus (piemēram, viesnīcas), kuri ievēro noteikumus, un iekļaut tos “atbilstības sarakstos”. 25. tekstlodziņā redzams, kā tas ir sasniedzams.

25. tekstlodziņš: Sociālās etiķetes “Taisnīgs tūrisms” iniciatīva, EFFAT

Mērķis: Ieviest viesnīcu sociālās etiķetes, lai palīdzētu tūristiem izdarīt informētu izvēli, apmetoties viesnīcā, kurā ievēro darba ņēmēju tiesības.

Apraksts: EFFAT-IUF ir izveidojusi vietni *Just Tourism* (taisnīgs tūrisms), lai palīdzētu tūristiem izdarīt atbilstošu izvēli, apmetoties viesnīcā, kurā ievēro darba ņēmēju tiesības. Šī iniciatīva ir ieviesta Horvātijā, Dānijā, Īrijā, ASV/Kanādā, Norvēģijā, Slovēnijā un Zviedrijā. Piemēram, Slovēnijā pastāv kampaņa fairhotels.si, kas ir viesnīcu darbiniekus pārstāvošās arodbiedrības iniciatīva. *Fair Hotels* (godīgas viesnīcas) ir definētas kā viesnīcas, kuras godīgi izturas pret saviem darbiniekiem un uz kurām attiecas koplīgumi. Mērķis ir atbalstīt un veicināt kvalitatīvu nodarbinātību viesnīcu nozarē Slovēnijā, mudinot patērētājus izvēlēties *Fair Hotels* atpūtai, sanāksmēm un konferencēm. Tīkmēr Horvātijā ir www.fairhotels.com.hr, Horvātijas Tūrisma un ēdināšanas savienības (STUH) uzsākta iniciatīva. Tajā sniegts tiešsaistes saraksts ar viesnīcām Horvātijā, kurās ir panākta vienošanās par koplīgumiem un tiek ievērotas darba ņēmēju tiesības. Arodbiedrība cenšas veicināt tāda tūrisma kvalitāti, kurā ir iestrādātas darba ņēmēju tiesības, un tajā iesaistīt pēc iespējas vairāk viesnīcu.

Izvērtējums: Vēl nav ticis veikts izvērtējums. Šādu iniciatīvu var pārņemt Latvija, kur par tūrisma nozari atbildīgās arodbiedrības varētu izveidot šādu iniciatīvu sadarbībā ar viesnīcām.

Avots: <http://www.justtourism.org/>

- Taksometru operatori un autovadītāji

Latvijā potenciāli augsts ēnu ekonomikas apjoms ir identificēts taksometru vadītāju vidū, savukārt darījumu nedeklarēšanas risks - līdz 80%. Ir tikušas ieviestas vairākas politikas iniciatīvas nolūkā risinātu šīs nozares problēmas. 2018. gada 6. martā tika pieņemti Ministru Kabineta noteikumi: - Nr.148 “Prasības plānošanas reģiona un republikas pilsētas speciālās atļaujas (licences) saņemšanai un kārtība, kādā veicami pasažieru komercpārvadājumi ar taksometru”; - MK noteikumi Nr.149 "Vadītāju reģistrācijas noteikumi pasažieru komercpārvadājumiem ar taksometru un vieglo automobili". Noteikumu mērķis ir uzlabot taksometru un citu pārvadātāju licencēšanas noteikumus. Kopumā šajā pasākumā izklāstīti noteikumi attiecībā uz pasažieru pārvadājumu ar taksometru veikšanu, tostarp drošības prasības. Šis pasākums arī regulē to, kā var veikt maksājumus (tostarp skaidras naudas maksājumus), čekā norādāmo informāciju, kā arī to, kā un kas taksometru vadītājiem jādeklarē, kurās zonās viņi ir tiesīgi darboties (atkarībā no licences). Ir arī veikti grozījumi Likumā “Par valsts sociālo apdrošināšanu” un Ministru Kabineta 2018. gada 6. marta noteikumos Nr. 6, Ministru Kabineta budžetam pievienotajā likumprojektā. 147 “Kārtība, kādā veicami pasažieru komercpārvadājumi ar vieglo automobili”. Šī politika nosaka valsts sociālās apdrošināšanas iemaksu avansa maksājuma pienākumu: maksājums 130 EUR apmērā par transportlīdzekli mēnesī. Šis maksājums ir paredzēts visiem pārvadātājiem, kas nodarbojas ar

pasażieru komercpārvadājumiem ar automobili. Galvenais iemesls, kāpēc šāds maksājums ir ieviests, ir zemi nodokļu ieņēmumi valsts budžetā no taksometru pārvadājumu nozares.

26. tekstlodziņā ir aprakstīta Apvienotās Karalistes nosacījumos balstīta pieeja taksometru nozarei.

26. tekstlodziņš: Nosacījumu pieeja taksometru pārvadājumu nozarē, Apvienotā Karaliste

Finanšu likuma projektā Lielbritānijā paredzēts pienākums veikt nodokļu nomaksas pārbaudi personām, kuras vēlas atjaunot licenci vadīt privātu nomas transportlīdzekli (taksometru vai mikroautobusu) vai nodarboties ar privātu nomu. Ja šāda pārbaude netiek veiksmīgi pabeigta, licencējošā iestāde neizskatīs atjaunošanas pieteikumu. Nodokļu pārbaudes mērķis ir noteikt, vai persona ir pienācīgi reģistrēta kā nodokļu maksātājs un ir deklarējusi nodokļu iestādei (*HMRC*) ienākumus no licencētās darbības. Pasākums attiecas arī uz pirmreizējiem pieteikumiem, taču šeit licencējošajai iestādei ir tikai jāsniedz pieteikuma iesniedzējiem norādījumi par viņu nodokļu saistībām un jāsaņem apstiprinājums, ka pieteikuma iesniedzējs ir informēts par tiem. Atšķirīga attieksme ir tāpēc, ka pirmreizējie pretendenti var uzsākt komercdarbību tikai pēc licences iegūšanas. Jaunie noteikumi stāsies spēkā 2022. gada aprīlī. Tādējādi Apvienotās Karalistes nodokļu sistēmā tiek ieviests jauns jēdziens “nosacītība”, kas šajā gadījumā nozīmē, ka būtībā licences, kas komersantam ir nepieciešama uzņēmējdarbības veikšanai, iegūšana juridiski ir atkarīga ar nodokļu saistību ievērošanas. Ideja ir tāda, ka, ja jūs saņemat valdības pilnvarojumu, par to ir jāmaksā, tostarp ievērojot noteikumus un pierādot, ka jūs tos ievērojat. *HMRC* lēš, ka šis pasākums radīs papildu ieņēmumus no 155 miljoniem GBP laika posmā no 2022./23. līdz 2025./26. gadam.

Lai taksometru vadītāju licencēšana būtu atkarīga no reģistrēšanās nodokļu nomaksai (vai nodokļu noteikumu ievērošanas), taksometru licencēšanas iestādei un nodokļu iestādei ir jāsadarbojas un jāapmainās ar datiem. Risks ir “fēniksa pārdzimšana”, kad komersanti nomaina uzņēmuma nosaukumu vai statusu atjaunošanas brīdī, līdz ar to katrs pieteikums ir kā pirmreizējais un tādējādi netiek veikta pārbaude. Liecinieki atzīmēja, ka, lai gan nodokļu pārbaudē tika noskaidrots, vai komersants ir reģistrējies nodokļu nomaksai un deklarē ienākumus no komercdarbības, tas pats par sevi neatrisinās problēmu, ka komersanti nedeklarē ienākumus pilnā apmērā.

Apvienotās Karalistes valdībai ir vērienīgi plāni laika gaitā attiecināt nosacītības principu uz citām nozarēm, lai nodokļu sistēmu integrētu plašākā valdības regulējumā. Pirms tam būs jāizvērtē tā ietekme uz taksometru pārvadājumu nozari. Šajā novērtējumā atsevišķi jāizvērtē izglītošanas un informēšanas elements attiecībā uz jauno licenču pretendentiem, kā arī attiecībā uz nodokļu pārbažu ietekmi, jo īpaši uz to, vai ir radušās neparedzētas sekas, piemēram, nelicencētas darbības pieaugums.

Pirms nodokļu pārbažu ieviešanas ir svarīgi arī sadarboties ar ieinteresētajām personām, lai skaidri informētu licenču pieprasītājus, kas ir nodokļu pārbaude un no kā tā sastāv.

Avots: <https://publications.parliament.uk/pa/ld5801/ldselect/ldconaf/198/19809.htm>

- Jaunuzņēmumi

Uzņēmējdarbības uzsācējiem parasti ir zemāks leģitimitātes līmenis nekā uzņēmumiem ar ilgāku vēsturi. Lai samazinātu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā jaunuzņēmumos, galvenā nepieciešamā iejaukšanās ir konsultāciju un atbalsta sniegšana, it īpaši posmā, kad tiek pieņemts pirmais darbinieks, lai novērstu darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā. Šo atbalstu var sniegt izpildiestādes, darba devēju federācijas, kā arī nevalstiskās organizācijas (NVO).

Bieži vien vienkāršošanas mērķis ir samazināt formalitāšu izmaksas, lai celtu uzņēmumu darbības legalizācijas līmeni. Devas un Kelly (2001) aplūko vienkāršotas “vienotas uzņēmējdarbības atļaujas” iespēju maziem uzņēmumiem Kenijā un ziņo, kā tā ļāvusi zināmā mērā legalizēt darbību un kopumā uzlabot apstākļus mazajiem uzņēmumiem. Sander (2003), kurš apraksta līdzīgu izmēģinājuma projektu Entebē, Ugandā, apgalvo, ka reformas, kas samazina darbības legalizēšanas izmaksas, radīja uzņēmumu reģistrācijas pieaugumu par 43%. Tomēr gan Kenijā, gan Ugandā pastāv maz izpratnes par šo reformu ilgtermiņa ietekmi, jo trūkst turpmāku pētījumu. Garcia-Bolivar (2006) raksta, ka darbības legalizēšanas izmaksu samazināšana Bolīvijā izraisīja firmu reģistrāciju skaita pieaugumu par 20% un līdzīgu pieaugumu arī Vjetnamā. Divos eksperimentālos pētījumos tika pārbaudīta reģistrācijas izmaksu samazināšanas ietekme uz darbības legalizēšanu. Jaramillo (2009) apraksta laukizmēģinājumu Limā, Peru. Nejausi izvēlētai uzņēmēju grupai tika piedāvātas bezmaksas uzņēmējdarbības licences un atbalsts reģistrācijas veikšanai. Tikai viens no četriem legalizēja savu darbību. Iespējams, tas bija saistīts ar atkārtotām formalitāšu izmaksām, legalizēšanas nelielajiem uztvertajiem ieguvumiem, viņu ierobežotajām izaugsmes ambīcijām un zemo uzticību valdībai.

De Mel et al. (2012) veica līdzīgu eksperimentu. Uzņēmēju grupai tika piedāvāti finanšu stimuli darbības legalizēšanai. Viņi konstatēja, ka pat pēc finanšu piedāvājuma, kas līdzvērtīgs pusei no viena mēneša vidējās peļņas, reģistrējās tikai 20% uzņēmumu, savukārt pēc finanšu piedāvājuma, kas līdzvērtīgs divu mēnešu peļņai, reģistrējās 50% uzņēmumu. Tādējādi reģistrācijas izmaksu samazināšana uzlabo darbības legalizēšanu, taču, pat piedāvājot būtisku izmaksu samazinājumu, vairākums neregistrējās. Tas neapšaubāmi ir saistīts ar zemajiem darbības legalizēšanas ieguvumiem, uzņēmēju ierobežotajām ambīcijām, neuzticēšanos valdībai un bailēm no augstajām atkārtotajām legalizēšanas izmaksām vidējā termiņā un ilgtermiņā. Šādi eksperimenti skaidri parāda, ka tikai ar reģistrācijas izmaksu samazināšanu nepietiek darbības legalizēšanas panākšanai.

Vēl viena vienkāršošanas iespēja ir samazināt administratīvo sarežģītību, piemēram, vienkāršojot nodokļu un darba uzskaites administrēšanu mazajiem uzņēmumiem (piemēram, veidlapu un

deklarāciju skaits, kopīgas, nevis atsevišķas pārbaudes) un uzlabojot atbalsta un izglītības nodrošināšanu, lai palīdzētu uzņēmumiem ievērot prasības. Šim nolūkam noteikumu ievērošanas izmaksu pētījumos sniegta iespēja novērtēt, cik lielā mērā normatīvais slogs kavē darbības legalizēšanu dažādās nozarēs un uzņēmumu veidos. Tomēr, kā konstatē Hart et al. (2005), pašreizējiem noteikumu ievērošanas izmaksu pētījumiem piemīt trīs galvenie trūkumi: tie pievēršas galvenokārt viegli aprēķināmām izmaksām, izslēdzot citas izmaksas (piemēram, psiholoģisko stresu); tie nereti izslēdz regulējuma sniegtās priekšrocības uzņēmējiem, un tie pievēršas galvenokārt tiešajām noteikumu ievērošanas izmaksām, nevis netiešajām (piemēram, kad uzņēmumi uztverto oficiālo noteikumu dēļ nolemj nepaplašināt vai nelegalizēt savu darbību).

Oficiālo noteikumu vienkāršošana var būt arī būtiskākas regulējuma izmaiņas. Viena no iespējām šajā sakarā ir pašnodarbināto nodokļu deklarāciju vienkāršošana. Daudzās valstīs pašnodarbinātie aizpilda detalizētas (bieži vien pašnovērtējuma) nodokļu deklarācijas. Tas prasa ievērojamu laiku un nereti rada psiholoģisku stresu. Ir jāreģistrē ienākumi, jāglabā čeki par visiem izdevumiem un jāveic aprēķini par visiem nodokļu atskaitāmajiem posteņiem, lai varētu aprēķināt tīro peļņu. Elffers and Hessing (1997) ierosina ieviest vienotu standartizētu izdevumu atskaitīšanas sistēmu (sk. arī Slemrod and Yitzhaki, 1994). Tā var būt fiksēta summa vai procentuālā daļa no bruto ienākumiem. To ieviešot, atbrīvotos no domām par nodokļos atskaitāmajiem posteņiem, nepieciešamības glabāt un reģistrēt čekus no izdevumiem, kā arī ievērojami vienkāršotu nodokļu sistēmu.

Uzņēmēju priekšrocība, izmantojot šādu vispārējo atskaitīšanas sistēmu, kas jau daudzus gadus pastāv ASV federālajā ienākuma nodokļa sistēmā, ir šāda: ir iepriekš skaidri un droši zināms skaitlis; tiek ietaupīts laiks un grūtības; nav nepieciešams nodokļu konsultants; un samazināta nenoteiktība. Jo augstāks ir standarta atskaitīšanas sliksnis, jo lielāka ir iespēja, ka tas tiks izmantots tā vietā, lai darbotos ēnu ekonomikā. Gross (1990) ziņo par šīs sistēmas popularitāti, atklājot, ka ASV 1990. gadā 71% nodokļu maksātāju izvēlējās standarta atskaitījumu fiksētas summas veidā. Tikmēr no ieņēmumu un izmaksu viedokļa nodokļu administrācijām ir pilnīgi neefektīvi un nelietderīgi pārbaudīt katru atskaitāmo posteni pašnovērtējuma veidlapā. Tās parasti it nelielas naudas summas, un ierēdņiem ir vajadzīgs daudz laika, lai tās pārbaudītu, apspriestu un labotu. Rezultātā šis pasākums varētu ievērojami samazināt nodokļu administrāciju slodzi, ļaujot resursus novirzīt citām iniciatīvām darbības legalizēšanas veicināšanai. Šis pasākums varētu arī būt neitrāls ieņēmumu ziņā. Veicot esošo nodokļu deklarāciju auditu dažādās nozarēs un profesijās attiecībā uz pieprasītajiem vidējiem vai vidējiem atskaitījumiem, šo standarta atskaitījumu var vai nu vispārēji piemērot (kas būtu vienkāršākais), vai arī vispirms piemērot tikai tām nozarēm un/vai profesijām, kurās ir neregistrēta uzņēmējdarbība ir zeļ un plaukst.

Daudzi no šiem jaunuzņēmumiem savu riska kapitālu saņem no neoficiāliem avotiem, piemēram, ģimenes, draugiem un paziņām. Šie aizdevumi bieži ir samērā neoficiāli, un tas jau pašā sākumā var radīt attieksmi, ka neformālā prakse kļūst par daļu no uzņēmējdarbības kultūras, kura vēl tiek tikai veidota. Lai to novērstu, Nīderlande ievieša shēmu *Tante Agaath-Regeling* (“Krustmātes Agatas vienošanās”), vēlāk pārdēvējot par Riska un jaunuzņēmumu kapitāla nodokļu shēmu. Tā aizdevējiem sniedza nodokļu atvieglojumu, deklarējot aizdevumu. Atbrīvojot aizdevējus no noteiktiem nodokļiem, par šiem aizdevumiem uzzina nodokļu administrācija, samazinot varbūtību, ka uzņēmumiem šķitīs, ka viņi ir iesaistīti neoficiālas finansēšanas pasākumos, kas var tālāk izplatīties viņu komercpraksē (Renooy et al., 2004). Aizdevumam bija jābūt vismaz 2269 EUR un ne vairāk kā 50 000 EUR. Netika veikts nekāds oficiāls izvērtējums.

Vēl viens nodokļu atvieglojumu piemērs ir jaunuzņēmumu prēmija (*Gründungszuschuss, GZ*) Vācijā. 2002. gadā Komisija “Mūsdienu pakalpojumi darba tirgū” (pazīstama kā *Hartz* komisija) ierosināja jaunu valsts subsīdiju jaunuzņēmumiem (*Existenzgründungszuschuss*). Subsīdija, kas pazīstama kā “*Ich-AG*” jeb “*Me PLC*” programma, tika kritizēta par to, ka tā veic tādu pašu funkciju kā otrā pastāvošā programma - “pārejas dotācija” (*Überbrückungsgeld*). Tāpēc 2006. gada augustā abas tika apvienotas “jaunuzņēmumu prēmijas” (*Gründungszuschuss*) programmā. Tā ir pieejama bezdarbnieka pabalsta saņēmējiem, kuri vēlas uzsākt savu uzņēmējdarbību; šie uzņēmēji pirmajos sešos mēnešos papildus bezdarbnieka pabalstam saņem arī ikmēneša dotāciju 300 EUR apmērā. Ja pēc sešiem mēnešiem saņēmējs var pierādīt intensīvu uzņēmējdarbību un sākotnējos sasniegumus, viņš vēl deviņus mēnešus saņem papildu 300 EUR. *Bernhard and Wolff* (2011) uzskata, ka programmai ir tendence piesaistīt vairāk sievietes nekā vīriešus, savukārt *Caliendo et al.* (2011) arī parāda, ka *GZ* dalībnieki ir gados vecāki un viņiem ir augstāks izglītības līmenis. Kā atzīmē *Bernhard and Wolff* (2011), laikā no 2007. līdz 2010. gadam *GZ* programmā katru gadu reģistrējas no 119 000 līdz 147 000 bezdarbnieka pabalsta saņēmēju. Lai gan nav pierādījumu par to, vai tas samazinājis neregistrēto uzņēmējdarbību, *Caliendo et al.* (2011) konstatē augstu *GZ* dalībnieku uzņēmējdarbības pastāvēšanas līmeni. Aptuveni 19 mēnešus pēc darbības uzsākšanas 75–84% bijušo *GZ* saņēmēju joprojām strādāja. Tāpēc šī programma, šķiet, palīdz izlīdzināt pāreju no bezdarba uz oficiālu uzņēmējdarbību un samazina bezdarbnieku līdzdalību neregistrētā uzņēmējdarbībā.

Šķiet acīmredzami, ka neregistrētas uzņēmējdarbības veicējiem, kuri vēlas legalizēt savu darbību, ir nepieciešami īpaši atbalsta un konsultāciju pakalpojumi. Tas ticis izpētīts Itālijā (piem., *Caianello and Voltura*, 2003; *Meldolesi and Ruvolo*, 2003), Apvienotajā Karalistē (piem., *Barbour and Llanes*, 2013; *Evans et al.*, 2006) un ASV (piem., *Jurik*, 2005). Aktīva atbalsta un konsultāciju sniegšanas pamatojums ir tāds, ka uzņēmējdarbības konsultācijas un atbalsts, ko pieprasa tie, kuri legalizē uzņēmējdarbību, atšķiras no tā, kas nepieciešams jaunuzņēmumiem vai oficiāli strādājošiem uzņēmumi, kuri vēlas paplašināties (*Copisarow*, 2004; *Meldolesi and Ruvolo*, 2003). Ir arī atzīts, ka kopumā nav plaši pieejams konsultācijas un atbalsts par darbības legalizēšanu

(Barbour and Llanes, 2013; Copisarow and Barbour, 2004). Daudzās valstīs nav pieejams vienkāršas konsultācijas par uzņēmējdarbības legalizēšanu, piemēram, veicamo darbību diagrammas veidā. Nav pieejamas arī konsultācijas par to, kā uzsākt leģitīmu uzņēmējdarbību, vienkāršu plūsmu diagrammu formā. Tā vietā uzņēmēji, vēršoties pie darba un nodokļu administrācijām, nereti saskaras ar sarežģītu darba un nodokļu kodeksu citēšanu, kas nepavisam nav noderīgi uzņēmējiem, kuri vēlas nodarboties ar likumīgu uzņēmējdarbību.

Ir svarīgi izglītot uzņēmējus par oficiālajiem noteikumiem, lai viņu normas, vērtības un uzskati atbilstu kodificētajiem likumiem un noteikumiem, kuri veido formālās institūcijas. Šim nolūkiem uzņēmējiem nepieciešama izglītošana divās jomās. Pirmkārt, ir jāizglīto uzņēmēji par to, kas viņiem ir jā dara saskaņā ar spēkā esošajiem oficiālajiem noteikumiem, sniedzot viegli saprotamu informāciju par viņu pienākumiem. Būtiska daļa nodokļu nemaksāšanas, kā arī sociālās apdrošināšanas un darba tiesību pārkāpumu var būt neapzināti, kam par cēloni ir zināšanu trūkums, pārpratumi un/vai viņu juridisko pienākumu nepareiza interpretācija (Hasseldine un Li, 1999; Natrah, 2013). Rezultātā viens no risinājumiem ir sniegt uzņēmējiem plašāku informāciju viegli izmantojamā un saprotamā formātā par viņu pienākumiem (Internal Revenue Service, 2007; Vossler et al., 2011). Otrkārt, ir jāorganizē izpratnes veicināšanas kampaņas par pilnīgas deklarēšanas sniegtajām priekšrocībām, kā arī izmaksām un riskiem saistībā ar darba samaksas nedeklarēšanu pilnā apmērā.

Tāpat būtu īstenojama prakse, kuras ietvaros nodokļu administrācija konsultē un atgādina par iesniedzamajām deklarācijām, tādējādi paplašinot “konsultē vispirms” aktivitātes un nodokļu nomaksas pievēršanas stratēģijas savā darbībā. Jāatgādina, ka Valsts ieņēmumu dienests sadarbībā ar Pasaules Banku 2017. gadā īstenoja lauka eksperimentu, izsūtot pašnodarbinātajiem atgādinājumu laicīgi iesniegt deklarācijas (Jamison, Mazar and Sen 2021). Kopumā tika izsūtīti trīs dažāda satura atgādinājumi: (1) vienkāršs atgādinājums; (2) VID interpretācija par neiesniegšanu; (3) paziņojums par sociālo normu iesniegt deklarāciju laicīgi. Neviens no atgādinājumiem nesaturēja draudus par auditu vai sodiem. Kamēr vienkāršs atgādinājums un paziņojums par sociālo normu nebūtiski – par diviem procentpunktiem – palielināja laicīgi iesniegto deklarāciju īpatsvaru, atgādinājums, kurā informēts, ka VID laicīgi neiesniegtu deklarāciju uzskatīs par apzinātu vēstules saņēmēja rīcību, paaugstināja laicīgi iesniegto deklarāciju skaitu par četriem procentpunktiem. Tiesa, minētajā pētījumā nav mēģināts noskaidrot, vai un cik lielā mērā kādai no vēstulēm ir efekts uz deklarēto nodokļu apjomu. Šāda pētījuma īstenošana būtu rekomendējama turpmākajā VID darbībā.

EIV. Rīcībpolitikas rekomendācijas: atsevišķu nozaru perspektīva

Sk. 1. pielikumu, sadaļu EIV. Rīcībpolitikas rekomendācijas: nodokļu politika

4. Rīcībpolitiku ēnu ekonomikas mazināšanai ietekme: kopsavilkums (atsauce uz 1.pielikumu)

Iesakām ieviest 1. pielikumā uzskaitītās rīcībpolitikas un pasākumus ēnu ekonomikas mazināšanai: 1-2 prioritātes, 2 gadu laikā. Proti, ēnu ekonomika ir kompleksa parādība un arī tās mazināšanai ir jāatrod kompleksa pieeja. Tāpēc rīcībpolitikas ieteikumos, atbilstoši RE:SHADE projekta ietvaram, esam centušies atrast tādu pieeju, kas, balstoties uz zinātniskiem pierādījumiem, palīdz mazināt ēnu ekonomiku, un sevišķi aplokšņu algas, dažādos tās aspektos. Šajā kontekstā ir svarīgi uzsvērt, ka katram vienam ieviestam pasākumam lai mazinātu ēnu ekonomiku var arī nebūt pozitīvas ietekmes, tāpēc atsevišķu pasākumu ieviešanas ietekme praktiski nav aprēķināma. Bet, 2 gadu laikā ieviešot 1-2 prioritāšu aktivitātes, kopā ar atbalstošajām aktivitātēm (3 prioritāte), lēšam, ka ēnu ekonomika var mazināties par aptuveni 5 procentpunktiem.

Jāņem vērā arī ārējie apstākļi, piem. Covid-19 ietekme, enerģētika krīze. Tas nozīmē, ka šie politikas ieteikumi lielā mērā jāuztver kā vadlīnijas, pielāgojot attiecīgajai situācijai.

Atsauces

- Adams, C. un P. Webley (2001), 'Small business owners' attitudes on VAT compliance in the UK', *Journal of Economic Psychology*, **22** (2), 195-216.
- Allingham, M. G. un Sandmo, A. (1972). Income tax evasion: A theoretical analysis. *Journal of public economics*, 1(3-4), 323-338.
- Alm, J. (2011), 'Designing alternative strategies to reduce tax evasion', in M. Pickhardt and A. Prinz (eds.), *Tax Evasion and the Shadow Economy*, Cheltenham: Edward Elgar, 13-32,
- Alstadsæter, A. un Jacob, M. (2013) *The effect of awareness and incentives on tax evasion*. Oxford: Oxford University Centre for Business Taxation.
- Alm, J. un B. Torgler (2006), 'Culture differences and tax morale in the United States and in Europe', *Journal of Economic Psychology*, **27** (2), 224-46.
- Almunia, M. un Lopez-Rodriguez, D. (2018). Under the radar: The effects of monitoring firms on tax compliance. *American Economic Journal: Economic Policy* 10(1), 1-38.
- Andreoni, J., Erard, B. un Feinstein, S. (1998). Tax compliance. *Journal of Economic Literature* 36(2), 818-860.
- Alstadsæter, A. un Jacob, M. (2013) *The effect of awareness and incentives on tax evasion*. Oxford: Oxford University Centre for Business Taxation.
- Bami, X. (2020). Kosovo business complain government's support package falls short. *Balkan Insight*, pieejams vietnē: <https://balkaninsight.com/2020/05/14/kosovo-businesses-complain-governments-support-package-falls-short/>
- Barbour, A. un M. Llanes (2013), *Supporting People to Legitimise their Informal Businesses*, York: Joseph Rowntree Foundation.
- Bardhan, P (1997). Corruption and development: A review of issues. *Journal of Economic Literature*, 35, 1320-46.
- Baumol, W.J. un A. Blinder (2008), *Macroeconomics: principles and policy*, Cincinnati, OH: South-Western Publishing.
- Bird, R., J. Martinez-Vazquez un B. Torgler (2006), 'Societal institutions and tax effort in developing countries', in J. Alm, J. Martinez-Vazquez and M. Rider (eds.), *The Challenges of Tax Reform in the Global Economy*, New York: Springer, 283-338.
- Bird, R.M. un E.M. Zolt (2008), 'Tax policy in emerging countries', *Environment and Planning C*, **26** (1), 73-86.
- Caianiello, D. un I. Voltura (2003), *Proposal for a Service Bureau*, Rome: Comitato per l'emersione del lavoro no regolare.

- Carrillo, P., Pomeranz, D. un Singhal, M. (2017). Dodging the taxman: Firm misreporting and limits to tax enforcement. *American Economic Journal: Applied Economics* 9(2), 144-164.
- Cecchini, M., Aytug, H., Koehler, G.J., Pathak, P. (2010). Detecting management fraud in public companies. *Management Science* 56, 1146-1160.
- CSP (2021) Centrālās pārvaldes dati. Rīga.
- Copisarow, R. (2004), *Street UK - A micro-finance organisation: lessons learned from its first three years' operations*, Birmingham: Street UK.
- Copisarow, R. un Barbour, A. (2004), *Self-Employed People in the Informal Economy –cheats or contributors?*, London: Community Links.
- Coricelli, G., Rusconi, E., Villeval, M-C. (2014). Tax Evasion and emotions: An empirical test of re-integrative shaming theory, *Journal of Economic Psychology* 40:49–61
- DeBacker, J., Heim, B. T., Tran, A., un Yuskavage, A. (2018). Once bitten, twice shy? The lasting impact of enforcement on tax compliance. *Journal of Law and Economics* 61(1), 1-35.
- De Roux, D., Perez, B., Moreno, A., Villamil, M. D. P., un Figueroa, C. (2018, July). Tax fraud detection for under-reporting declarations using an unsupervised machine learning approach. In *Proceedings of the 24th ACM SIGKDD International Conference on Knowledge Discovery & Data Mining* (pp. 215-222).
- De Mel, S., McKenzie, D. un Woodruff, C. (2012). The demand for, and consequences of, formalization among informal firms in Sri Lanka. *American Economic Journal: Applied Economics*, 5(2), 122.-150. lpp.
- De Wispelaere, F. un Pacolet, J. (2017). *Data Mining for More Efficient Enforcement: a learning resource*. European Platform Tackling Undeclared Work, Brussels.
- Devas, N. un Kelly, R. (2001). Regulation or revenue? An analysis of local business licenses, with a case study of the single business permit reform in Kenya. *Public Administration and Development*, 21, 381.–391. lpp.
- Elffers, H. un Hessing, D.J. (1997). Influencing the prospects of tax evasion. *Journal of Economic Psychology*, 18, 289.-304. lpp.
- Eiropas Darba iestāde (2020) European Labour Authority, *Report by the Working Group on Inspections*. European Labour Authority, Bratislava.
- EK (2016). European Commission, Eurobarometer 79.2 (2013). GESIS Data Archive, Cologne. ZA5688 Data file Version 6.0.0, <https://doi.org/10.4232/1.12577>.
- EK (2021). European Commission, Eurobarometer 92.1 (2019). GESIS Data Archive, Cologne. ZA7579 Data file Version 3.0.0, <https://doi.org/10.4232/1.13716>.

- ESAO (2014, atjaunināts 2018. gadā) "The distributional effects of consumption taxes in OECD countries." (OECD Tax Policy Studies No 22/2015), <http://www.oecd.org/ctp/the-distributional-effects-of-consumption-taxes-in-oecd-countries-9789264224520-en.htm>.
- European Platform tackling undeclared work, (2018). Practitioner toolkit: information tools and approaches to reach out to workers and companies in the fight against undeclared work. Pieejams vietnē: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/97fa5fc6-4c55-11e9-a8ed-01aa75ed71a1>
- Evans, M., S. Syrett un C.C. Williams (2006), *Informal Economic Activities and Deprived Neighbourhoods*, London: Department of Communities and Local Government.
- Gangl, K., S. Muehlbacher, M. de Groot, S. Goslinga, E. Hofmann, C. Kogler, G. Antonides un E. Kirchler (2013), "'How can I help you?': perceived service orientation of tax authorities and tax compliance", *Public Finance Analysis*, **69** (4), 487-510.
- Garnero, A., Kampelmann, S., un Rycx, F. (2015). Sharp Teeth or Empty Mouths? European Institutional Diversity and the Sector-Level Minimum Wage Bite. *British Journal of Industrial Relations*, 53(4), 760–788. <https://doi.org/10.1111/bjir.12104>
- Gavoille, N., Putniņš, T., Sauka, A. un Zasova, A. (2021). Ziņojums par ēnu ekonomiku Latvijā ietekmējošo faktoru novērtējumu, tautsaimniecības nozarēs, kurām ir nozīmīga finanšu ietekme, un valstī kopumā. Valsts pētījumu programmas "Ēnu ekonomikas mazināšana valsts ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai" projekta Nr. VPP-FM-2020/1-0005 „Ēnu ekonomikas izpēte Latvijā (RE:SHADE)” saturiskais pārskats Nr. 2, 1 ziņojums. BICEPS.
- Gavoille, N., Zasova, A. (2021). Detecting labor tax evasion using administrative data and machine-learning tools. Valsts pētījumu programmas "Ēnu ekonomikas mazināšana valsts ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai" projekta Nr. VPP-FM-2020/1-0005 „Ēnu ekonomikas izpēte Latvijā (RE:SHADE)” ziņojums. BICEPS
- Gerritsen, A., un Jacobs, B. (2020). Is a Minimum Wage an Appropriate Instrument for Redistribution? *Economica*, 87(347), 611–637. <https://doi.org/10.1111/ecca.12323>
- Godfrey, P.C. (2015). Introduction: why the informal economy matters to management. Iekļauts: P.C. Godfrey, ed., *Management, society, and the informal economy*. London: Routledge, 1.20. lpp.
- Gross, E.B. (1990), *Individual Income Tax Returns: preliminary data, 1990*. Washington DC: SoI Bulletin 11, nr 4, Publication 1136, Department of the Treasury, Internal Revenue Service.
- Hart, M., R. Blackburn un J. Kitching (2005), *The Impact of Regulation on Small Business Growth: an outline research programme*, London: Small Business Research Centre, Kingston University.

- Hasseldine, J. un Z. Li (1999), 'More tax evasion research required in new millennium', *Crime, Law and Social Change*, **31** (1), 91-104.
- Hasseldine, J., Hite, P. James, S. un Toumi, M. (2007). Persuasive communications: tax compliance enforcement strategies for sole proprietors. *Contemporary Accounting Research*, 24(1), 171.-194. lpp.
- Helmke, G. un Levitsky, S. (2004). Informal institutions and comparative politics: a research agenda. *Perspectives on Politics*, 2(6), 725.-740. lpp.
- ILO (2002), Decent Work and the Informal Economy, Geneva: International Labour Office.
- ILO (2006). A toolkit for labour inspectors, ILO, Geneva
- ILO (2013a). Labour inspection and undeclared work in the EU, ILO, Geneva.
- ILO (2013b). Labour inspection sanctions: law and practice of national labour inspection systems, ILO, Geneva.
- ILO (2016). Diagnostic report on undeclared work in Greece. Geneva: International Labour Office.
- Internal Revenue Service (2007), 'Understanding taxes', pieejams vietnē: <http://www.irs.gov/app/understandingTaxes/jsp/> (aplūkots 2007. gada 14. maijā)
- Jamison, J. C., Mazar, N., un Sen, I, (2021), Applying Behavioral Insights to Tax Compliance: Experimental Evidence from Latvia. *Journal of Tax Administration*, 6(2), Article 2, <http://jota.website/index.php/JoTA/article/view/271>
- Jaramillo, M. (2009). *Is there demand for formality among informal firms? evidence from microfirms in downtown Lima*. German Development Institute Discussion Paper 12/2009. Bonn: German Development Institute.
- Jurik, N.C. (2005), *Bootstrap Dreams: U.S. microenterprise development in an era of welfare reform*, Ithaca: Cornell University Press.
- Kirchler, E. (2007), *The Economic Psychology of Tax Behaviour*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kleven, H. J., Knudsen, M. B., Kreiner, C. T., Pedersen, S., un Saez, E. (2011). Unwilling or unable to cheat? Evidence from a tax audit experiment in Denmark. *Econometrica* 79(3), 651-692.
- Letki, N. (2015). Public Goods through Private Eyes Dataset. Warsaw: University of Warsaw
- Levit, G. (2008), 'More than EEK 330 million of unpaid taxes in half-year', pieejams vietnē <http://bbn.ee/Default2.aspx?ArticleID=8de6ee15-be3b-4421-b1a3-5380e0dc446c> (aplūkots 2014. gada 11. maijā).
- Luttmer, E. un Singhal, M. (2014). Tax morale. *Journal of Economic Perspectives* 28(4), 149-168.

- Marien, S. un Hooghe, M. (2011). Does political trust matter? An empirical investigation into the relation between political trust and support for law compliance. *European Journal of Political Research* 50, 267-291.
- Matthews, K. un J. Lloyd-Williams (2001), 'The VAT evading firm and VAT evasion: an empirical analysis', *International Journal of the Economics of Business*, 6 (1), 39-50.
- Meldolesi, L. un S. Ruvolo (2003), *A Project for Formalisation*, Rome: Comitato per l'emersione del lavoro no regolare.
- Molero, J.C. un F. Pujol (2012), 'Walking inside the potential tax evader's mind: tax morale does matter', *Journal of Business Ethics*, 105, 151-162.
- Murphy, K. (2005). Regulating more effectively: the relationship between procedural justice, legitimacy, and tax non-compliance, *Journal of Law and Society*, 32(4): 562–89.
- Murphy, K. (2008), 'Enforcing tax compliance: to punish or persuade?', *Economic Analysis and Policy*, 38 (1), 113-35.
- Murphy, K., T. Tyler un A. Curtis (2009), 'Nurturing regulatory compliance: is procedural fairness effective when people question the legitimacy of the law?', *Regulation and Governance*, 3, 1-26.
- Natrah, S. (2013), 'Tax knowledge, tax complexity and tax compliance: taxpayers' view', *Procedia: Social and Behavioural Sciences*, 109, 1069-76.
- North, D.C. (1990), *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press.
- OECD. (2021). *Inheritance Taxation in OECD Countries* (Nr. 28). OECD Publishing. <https://www.oecd-ilibrary.org/content/publication/e2879a7d-en>
- Pestel, N. un Sommer, E. (2015). Shifting Taxes from Labor to Consumption: More Employment and more Inequality, ZEW Discussion Paper No. 15-042.
- Piketī, T. (2015). *Kapitāls 21. Gadsimtā*. Lauku bibliotēku atbalsta biedrība.
- Pope, J (2000). *Confronting Corruption: The Elements of a National Integrity System*. Berlin: Transparency International.
- Putniņš, T. un Sauka, A. (2022). Ēnu ekonomikas indekss Baltijas valstīs 2009.–2021. gadā, SSE Rīga Ilgtspējīga biznesa centrs.
- Putniņš, T. un Sauka, A. (2015). Measuring the shadow economy using company managers. *Journal of Comparative Economics* 43, 471-490.
- Ravisankar, P., Ravi, V., Rao, G. R., un Bose, I. (2011). Detection of financial statement fraud and feature selection using data mining techniques. *Decision Support Systems* 50(2), 491-500.

- Renooy, P., S. Ivarsson, O. van der Wusten-Gritsai un R. Meijer (2004), *Undeclared Work in an Enlarged Union: an analysis of shadow work - an in-depth study of specific items*, Brussels: European Commission.
- Richardson, G. (2006), 'Determinants of tax evasion: a cross-country investigation', *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, **15** (2), 150-69.
- Richardson, M. un A. Sawyer (2001), 'A taxonomy of the tax compliance literature: further findings, problems and prospects', *Australian Tax Forum*, **16** (2), 137–320.
- Rum, P. (2008), 'Mārgukirjade saatmine vähendas ümbrikupalga maksmist' (online), Estonian Tax and Customs Board, 11.06.2008, pieejams vietnē <http://www.emta.ee/?id=24233> (aplūkots 2014. gada 11. maijā)
- Saeed, A. un A. Shah (2011), 'Enhancing tax morale with marketing tactics: a review of the literature', *African Journal of Business Management*, **5** (35), 13659-65.
- Sander, C. (2003). *Less is more: better compliance and increased revenues by streamlining business registration in Uganda*. London: Department for International Development
- Sauka, A., Stinka, J., Zariņa, R. un Skromule, A. (2021). Valsts pētījumu programmas "Ēnu ekonomikas mazināšana valsts ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai" projekta Nr. VPP-FM-2020/1-0005 „Ēnu ekonomikas izpēte Latvijā (RE:SHADE)” saturiskais pārskats Nr. 2., 3 ziņojums: Zinātniski pamatotas rīcībpolitikas rekomendācijas attiecībā uz normatīvo aktu izmaiņām, iestāžu darba organizāciju, viedo tehnoloģiju izmantošanu vai citiem valsts realizējamiem pasākumiem ēnu ekonomikas mazināšanai ar izvērtētu attiecīgo ieteikumu finansiālo ietekmi. 3. daļa, Ekspertintervijas: valsts realizēto pasākumu aplokšņu algu mazināšanai izvērtējums. BICEPS.
- Saulītis, A. (2021). PIEVĒRŠANAS UN NOVĒRŠANAS PIEEJAS EFEKTIVITĀTE ĒNU EKONOMIKAS APKAROŠANĀ. Lauka eksperimenta rezultāti. Valsts pētījumu programmas "Ēnu ekonomikas mazināšana valsts ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai" projekta Nr. VPP-FM-2020/1-0005 „Ēnu ekonomikas izpēte Latvijā (RE:SHADE)”. BICEPS.
- Saulītis un Kravčenko (2021). ZIŅOJUMS PAR LATVIJAS IEDZĪVOTĀJU IESAISTĪŠANOS ĒNU EKONOMIKĀ. Projekta "Ēnu ekonomikas izpēte Latvijā (RE:SHADE)" (Nr. VPP-FM-2020/1-0005). 2. darbu kopas ziņojums. BICEPS.
- Shleifer, A un RW Vishny (1993). Corruption. *Quarterly Journal of Economics*, 108, 599-617.
- Slemrod, J. un S. Yitzhaki (1994), 'Analyzing the standard deduction as a presumptive tax', *International Tax and Public Finance*, **1** (1), 25-34.
- Stinka, J., Skromule, A., Zariņa, R., Sauka, A. (2021). Valsts pētījumu programmas "Ēnu ekonomikas mazināšana valsts ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai" projekta Nr. VPP-

- FM-2020/1-0005 „Ēnu ekonomikas izpēte Latvijā (RE:SHADE)” saturiskais pārskats Nr. 2. 3 ziņojums: Zinātniski pamatotas rīcībpolitikas rekomendācijas attiecībā uz normatīvo aktu izmaiņām, iestāžu darba organizāciju, viedo tehnoloģiju izmantošanu vai citiem valsts realizējamiem pasākumiem ēnu ekonomikas mazināšanai ar izvērtētu attiecīgo ieteikumu finansiālo ietekmi. 2.daļa: Valsts realizēto pasākumu aplokšņu algu mazināšanai apkopojums un izvērtējums. BICEPS.
- Thurman, Q.C., C. St. John un L. Riggs (1984), ‘Neutralisation and tax evasion: how effective would a moral appeal be in improving compliance to tax laws?’, *Law and Policy*, **6** (3), 309-27.
- Tonin, M. (2013a). Too low to be true: The use of minimum thresholds to fight tax evasion. No C. Fuest & G. R. Zodrow (Red.), *Critical Issues in Taxation and Development* (lpp. 168–186). MIT Press.
- Tonin, M. (2013b). Underreporting of earnings and the minimum wage spike. *IZA Journal of European Labor Studies*, 2(1), 2. <https://doi.org/10.1186/2193-9012-2-2>
- Torgler, B. (2011), *Tax morale and Compliance: review of evidence and case studies for Europe*, Washington DC: World Bank Policy Research Working Paper 5922, World Bank.
- Torgler, B., Schaffner, M., un Macintyre, A. (2010). Tax compliance, tax morale, and governance quality, in Alm, J., Martinez-Vazquez, J., & Torgler, B. (eds.) *Developing alternative frameworks for explaining tax compliance*. London, Routledge: 141-173.
- Tubalkain-Trell, M. (2008), ‘EEK 490 million unpaid taxes in Estonia’, pieejams vietnē <http://bbn.ee/Default2.aspx?ArticleID=1a549f52-a0d3-4241-ac2d-2f0ca170885f> (aplūkots 2014. gada 11. maijā).
- Vainre, M., et al. (2020), Nudging towards tax compliance: A fieldwork-informed randomised controlled trial. *Journal of Behavioral Public Administration*, 3(1), <https://doi.org/10.30636/jbpa.31.84>
- Vanderseypen, G., T. Tchipeva, J. Peschner, P. Rennoy un C.C. Williams (2013), ‘Undeclared work: recent developments’, in European Commission (ed.), *Employment and Social Developments in Europe 2013*, Brussels: European Commission, 231-74.
- Vossler, C.A., M. McKee un M. Jones (2011), ‘Some effects of tax information services reliability and availability on tax reporting behaviour’, pieejams vietnē <http://mpira.ub.uni-muenchen.de/38870/> (aplūkots 2014. gada 11. maijā).
- Webb, J.W., L. Tihanyi, R.D. Ireland un D.G. Sirmon (2009), ‘You say illegal, I say legitimate: entrepreneurship in the informal economy’, *Academy of Management Review*, **34** (3), 492-510.

- West, J., & Bhattacharya, M. (2016). Intelligent financial fraud detection: a comprehensive review. *Computers & security*, 57, 47-66
- Williams, C.C. (2019) *Preventative approaches towards undeclared work with a focus upon tax rebates and notification letters: a learning resource from the seminar of the European Platform Tackling undeclared work*. Brussels: European Platform Tackling Undeclared Work. <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=21461&langId=en>
- Williams, C.C. (2021). Aplokšņu algu galvenie ietekmējošie faktori, “labākā prakse” aplokšņu algu mazināšanai un sakotnējās rīcībpolitikas rekomendācijas. Valsts pētījumu programmas “Ēnu ekonomikas mazināšana valsts ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai” projekta Nr. VPP-FM-2020/1-0005 „Ēnu ekonomikas izpēte Latvijā (RE:SHADE)” saturiskais pārskats Nr. 2, 3 ziņojums: Zinātniski pamatotas rīcībpolitikas rekomendācijas attiecībā uz normatīvo aktu izmaiņām, iestāžu darba organizāciju, viedo tehnoloģiju izmantošanu vai citiem valsts realizējamiem pasākumiem ēnu ekonomikas mazināšanai ar izvērtētu attiecīgo ieteikumu finansiālo ietekmi. 1 daļa. BICEPS.
- Williams, C.C. un Horodnic, I.A. (2017a). Evaluating the policy approaches for tackling undeclared work in the European Union. *Environment and Planning C: Politics and Space*, 35 (5), 916–636.
- Williams, C.C. un Horodnic, I. (2021) *Trends in the undeclared economy and policy approaches*, European Commission, Brussels.
- Williams, C.C. un O Onoshchenko (2014a). Evaluating the role of *blat* in finding graduate employment in post-Soviet Ukraine: The ‘dark side’ of job recruitment? *Employee Relations*, 36(3), 254-65.
- Williams, CC un O Onoshchenko (2014b). Evaluating the prevalence and nature of *blat* in post-Soviet societies: A case study of the education sector in Ukraine. *International Journal of Social Economics*, 41(9), 747-59.
- Williams, CC un O Onoshchenko (2015). An evaluation of the persistence of *blat* in post-Soviet societies: A case study of Ukraine’s health services sector. *Studies in Transition States and Societies*, 7(2), 46-63.
- Williams, C.C. un P. Renooy (2013), *Tackling Undeclared Work in 27 European Union Member States and Norway: approaches and measures since 2008*, Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Yitzhaki, S. (1974). A note on income tax evasion: A theoretical analysis. *Journal of Public Economics* 3(2), 201-202.

1.pielikums. Valsts pētījumu programmas “Ēnu ekonomikas mazināšana valsts ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai” projekta Nr. VPP-FM-2020/1-0005 „Ēnu ekonomikas izpēte Latvijā (RE:SHADE)” 3 ziņojumam: precizētas un jaunas zinātniski pamatotas rīcībpolitikas rekomendācijas ēnu ekonomikas mazināšanai Latvijā